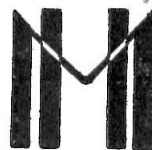
MILE BUDAK

RATNO ROBLJE

I

SUVREMENA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
KOLO VI. — KNJIGA 31.

MILE BUDAK

RATNO ROBLJE

ALBANSKI KRIŽNI PUT
AUSTROUGARSKIH ZAROBLJENIH ČASNIKA

KNJIGA PRVA

TISAK »TIPOGRAFIJE« D. D. U ZAGREBU«

MILE BUDAK

RATNO ROBLJE

ALBANSKI KRIŽNI PUT
AUSTROUGARSKIH ZAROBLJENIH ČASNIKA

KNJIGA PRVA

ZAGREB 1941

IZDANJE MATICE HRVATSKE

NACRT ZA KORICE IZRADIO PROF. ERNEST TOMAŠEVIĆ
UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

Pripovijedat ću vam, reći ću vam sve, čega se sjećam. Služit ću se najcrnjim bojama, najoštrijim perom, najtežim, najneotesanijim izrazima, ne kušajući ni jedan čas, da na njih polažem umjetničko dlijeto, koje gladi, koje istančava i poljepšava, a vi sve uzmite stotinu puta povećano i istom onda — još ne ćete imati potpunu, vjernu sliku, još ne ćete čuti ono, što vam želim reći, i što bih vam morao reći. Moći ćete naslućivati neki bajoslovni život, u kojemu obrazovana, istančana duša gubi sve do gologa životinjskog nagona za održanjem, a priprosto i nenjegovano srce pomisli, da bi se želučani sokovi mogli mirne duše, bez grijeha, umiriti u svojoj samrtnoj gladi uvelom butinom, mršavim listovima ili labavim mišicama — pokojnoga druga, koji čas prije pade mrtav od gladi, od umora i studeni. Nadam se, da ćete moći osjetiti daleku sliku takova života, ali — pita se — hoćete li pomisliti, da bi to priprosto srce, najzad, moglo imati pravo?! — — —

Psi, crknuta magarad, lipsali konji — to su bile poslastice i od njih nijeste mogli ništa naći do golih, obijeljenih kostura, kojima se više ne bi mogao omrsiti ni kurjakov zub. Ljudi su ih lizali.

Rado ću pokušati, da vam to što vjernije prikažem, jer je vrlo ugodno spominjati strahovite događaje, koje sretno preživjesmo. Ugodno je pripovijedati, ali — evo — kad hoću da počnem, krv mi udara u lice, cijelo mi tijelo drhće i ja sam spremniji i sposobniji da kleknem i da se u tihoj zahvalnici poklonim Bogu, da prinesem žrtvu dubokoga razmatranja vječnoj, nevidljivoj, svemoćnoj, sveznajućoj, dobroj, strašnoj, nepogrešivoj i neumoljivoj Sili, nego da vam izmolim litanije albanskih smrtnih grijeha. Vjerujte mi! Poslije albanskih smrtnih grijeha oni su glavni grijesi, što ih naučismo još prije pučke škole, dječije igračke.

Ništa nije u nama tako uzvišeno, tako lijepo i tako sveto kao bol — nijemi, duboki neprekidni bol, koji ne može niti

jauknuti, a kamo li da bi se očitovao riječima. Poslije njega najljepše su misli, koje duša naslućuje, kad se povraća iz samrtnog hropca boli, i koje su tako strjelovite, da ih ne može pravo ni osjetiti. Samo ih sluti i rastapa se u osjećaju, kako joj se povraća snaga, a u tome se rasplinjuju i te svete misli, koje ne mogu dospjeti ni da se uobliče. Takovo bogatstvo nadčovječnih osjećaja doživi pusta Albanija i u tom joj se ne mogu staviti o bok ni Mazurska jezera ni Verdunski bregovi. Ona je jedina, ona je prva i posljednja našega pokoljenja.

Jeste li vidjeli kada čovjeka, kostur, prevučen sivom, zemljastom kožom, koji umire i ne šapće molitvu Bogu, ne spominje sveta imena svoje drage majke, svoje vjerne žene i nejake dječice, nego samo pišti pokrhanim glasom: »Kruha, kruha — — Glad — —« i pritom ceri svoje bijele zube, ono jedino, što je na njemu još čvrsto?! Jeste li kada vidjeli čovjeka, umotana u slamu i vreće, gdje se otimlje s neznanim drugom o poljsko korijenje i zbog njega mu prinosi nož grlu, a do pred godinu ste dana poznavali toga čovjeka kao oholicu, kicoša i rasipnika, kojega nijesu zadovoljavale kuhinje prvih svratišta?! Vi to nijeste vidjeli?! Nijeste. Znam. Ja sam ih vidio stotinama i živo sam osjećao, da u tim časovima, u kojima triumfira životinjstvo, žale, što nijesu učili pasti travu i ići goli umjesto što su tratili vrijeme po gimnazijama i sveučilištima. Oni su zavidali svakom marvinčetu, jer ono ne zna, što je poniženje.

Istina, mi smo već prije toga križnog puta bili dobrano uvježbani da podnosimo dosta krupne moralne ćuške, ali — ovo je bilo previše u strahovitom slavlju zločina, nemoći i bijede.

U NIŠU

Poznato je, da je austro-ugarska vojska dva puta uzalud navaljivala na Srbiju početkom rata g. 1914. Oba puta je bila suzbijena i bačena natrag. Ja ne kanim, a nijesam ni pozvan, da prosuđujem, da razmatram, kakovi su uzroci mogli imati onakove posljedice, nego želim samo naglasiti, kako je to vješto i uspješno izrabila Srbija i cijelo njezino novinstvo. Cijelom su svijetu javili u opširnim člancima — preko svojih poslanstva i stranih novinara u zemlji — pojedinosti svojih pobjeda; pjevale su se pjesme o kralju junaku, o vojvodama i vojsci; svako je dijete ponosno pripovijedalo, kako je glavom »čika Pera u novembru (po nov. kal. u prosincu) 1914. bio u rovu i pucao na Švabe«, a novinari su uzeli preda se zemljopisnu kartu dvojne monarhije, pa ozbiljna lica i nabrana čela dijelili nasljedne zemlje dvoglavoga orla. Nitko nije ni pomišljao, da su oni — uistinu — suzbili samo odjele austro-ugarske vojske, koji su bili opravljeni na Srbiju, a nipošto cijelu vojsku, i stoga nije nitko pomišljao, da bi ta vojska mogla opet prijeći okrvavljenu Drinu, Savu i Dunav, da potraži račun za prva dva napadaja, nego se sanjalo, pisalo i proricalo samo to, kako će u najskorije vrijeme voljeni kraljević Aleksandar razviti srpski stijeg nad Bosnom, Hrvatskom, Bačkom, Banatom, Istrom, Slovenijom, Koruškom i Trstom i kako će povratiti Zagreb-gradu hrvatsku trobojnicu, koju je 14. prosinca, 1914. — kako se je pripovijedalo — skinuo s beogradskog dvora i spasio je od puka, koji ju je htio — skupa sa car. austrijskom i madžarskom — baciti u blato, pogaziti i ostaviti, oskvrnjenu i popljuvanu, da se preko nje preveze triumfalni čika Perin automobil.

Uostalom, ne smijemo Srbima biti nepravedni. Oni su se služili svojim pravom pobjedničke opojnosti, koje je računalo na hrabru snagu svoje mladosti, zaboravljajući, da i tamo

preko Save ima još pušaka i topova. Ne želim im biti nepravedan ni stoga, što su oni sami najteže oćutjeli posljedice svoje slijepe vjere i svoje nezasitne želje za vladavinom — jer veliku većinu nije u tim časovima vodilo ništa drugo osim imperijalističkih, osvajačkih snova. »Bratstvo« je bilo na vrbi svirala, što se je najbolje očitovalo u zarobljeničkim logorima. Zapovjednik je časničkog zarobljeničkog odjeljenja, potpukovnik gosp. Jevrem Popović, svakom zgodom nastojao da nas što više ponizi, izdajući pismene naredbe, koje su izvješavane u dvorištu naše vojarne na crnoj ploči. »Nekulturni, neodgojeni, razvratni, pokvareni, članovi vojske, koja je počinila divljačka zvjerstva na srpskom pučanstvu, stoka« i slično — nijesu bili nimalo neobični naslovi. Gospodin potpukovnik, obrazovan čovjek, stručnjak u pitanju strjeljiva, dobar vojnik, pokaza nenatkriljivo savršenstvo u mržnji prema nama. Jednom zgodom odredi — zbog toga, što su naša neka uglađena gospoda upotrijebila predsoblje kao pissoir i to u vrlo obilnoj mjeri — da stanoviti broj gospode mora razvaliti kaldrmu pred ulazom u jedan odio vojarne i lično je opet namjestiti do zalaza sunca onoga dana. Momci im ne smiju pomagati. Taj slučaj navedoh namjerice, da pokažem — ljude i s jedne i s druge strane! Pritom je važno to, što je g. Popović htio pokazati svakom zgodom, da je on doista — na visini i kao Evropejac i kao časnik! Naravno, služio se je sredstvima, koja je smatrao najpodesnijima i najbližima: Nije trebalo velika povoda, da nam oduzme služake na neizvjesno vrijeme. Često smo morali sami mesti i prati sobe, rediti posuđe, čistiti svjetiljke i nositi vodu. Oduzeo nam je svaku vlast nad služacima — našim zarobljenim vojnicima! — šta više: nijesu nas smjeli ni pozdravljati. Da bude poniženje savršeno, uzeo je za pomoćnika zarobljenog časnika Tomu Rubinića i učinio ga zapovjednikom naših služaka i povjerio mu nadzor nad redom u vojarni. Ovaj je gospodin zatvarao časnike »u ime zakona«, zalijetao se, da ih i tuče i jednoga Hrvata pokušao natjerati da čisti zahod, no u tome nije uspio, jer je onaj gospodin radije išao u zatvor. Momčad je tukao kao volove, psujući im »mater austrijsku«. Najzad ga je gospodin Popović zatvorio — oprostio mu namijenjenih dvadeset i pet batina i turnuo ga u službu kod gradnje željeznice prema bugarskoj granici.

Drugog je dobrog pomoćnika imao gospodin potpukovnik u osobi nekog šepavog bogalja, zvanog »gospodin Mita«. »Prije« se je zvao, čini mi se, Rosenzweig. Glavna mu je — govorilo se — odlika bila, da je bio vrlo jeftin. Da pred zapovjednikom prikrije sve svoje »poslove«, bio je prema nama, koji nijesmo mogli plaćati, idealno drzovit i bezobrazan.

Kad je otkrivena osnova za bijeg šestorice Hrvata, a kod istrage se — nekim čudom?! — doznalo i za jednu raniju osnovu druge četvorice Hrvata, gospodin potpukovnik ih je dao u svojoj pisarni vezati konopima kao razbojnike, da iznudi od njih poštenu riječ, da ne će kušati bježati. Nije uspio. Bili su osuđeni na nekoliko mjeseci u kazamate i poslije odijeljeni od nas i smješteni u Bardovcima kraj Skoplja. Pri vezanju su najodličniju ulogu odigrala gg. Rubinić i Krstić.

Poslije pokušaše bijeg četvorica Nijemaca i Madžara. Uhvatiše ih i osudiše na tri godine tamnice, a nama suziše slobodu kretanja na najmanje, neke pozatvaraše, a straža dobi nalog, da ustrijeli svakoga, čim sađe s označenoga puteljka, koji vodi u zahod (oko 400 koraka izvan vojarne). To je već bila odredba našeg novog zapovjednika, majora gosp. Andre Lazarevića, koji se spočetka istakao osobitom uglađenošću prema nama, a poslije je kulminirao kaznama zbog proslave rođendana cara i kralja, zatvorivši nekoje cijele sobe tako, da su i nuždu morali obavljati u sobi i da nijesu smjeli otvarati prozore. Isto je tako postupao i prema devetorici Hrvata zbog patriotskih govora i »uvrede suvereniteta kraljevine Srbije«, zatvorivši ih u malu sobicu, koju smo zvali »Sirotištem«, i zapovjedivši im, da ne smiju otvarati prozore. Htio je, da po mogućnosti oduzme i zrak, no nije uspio, jer je baš u to vrijeme pao nad Nišom i okolicom strahovit grăd, kakav još nitko nije upamtio, koji je polupao skoro sve prozore na sveopće veselje zatvorenog puka. Poslije je i g. Lazarević dospio u ropstvo.

Gosp. Popović je maknut, navodno, zbog toga, što je morao otići u Ameriku, da preuzme streljivo za svoju domovinu, a vjerojatnije je, da je kao invalid (kod nekih mu je pokusa u Kragujevačkom arsenalu još za vrijeme mira odnijela bomba lijevu ruku) otišao, da snubi dobrovoljce među našim iseljenicima.

U rujnu, 1916., uhapsiše ga u Turinu kr. talijanske oblasti na molbu kr. srpskog poslanstva, koje je naknadno javilo, da je g. potpukovnik Popović pušten na slobodu i da putuje na Krf, da odgovara pred srp. vojnim vlastima zbog stvari, koje su posve disciplinarne naravi.

Kad je pao Pšemisl, iduću je noć, u ½2 sata, zasvirala glazba u našem dvorištu: »Bože carja hrani!« Svi smo se probudili, vojarna oživjela i mnogi istrčavali napolje. Svirali su i veselili se do zore; skoro je došlo između oprečnih struja do tučnjave, a gospodin je potpukovnik veselo trljao ruke na prozoru svoga stana i gledao, uživajući u svojim plodovima.

Tako se uglavnom postupalo skoro prema svima nama, pa možete lako zamisliti, da nas nije moglo iznenaditi nikakovo novo poniženje. Ipàk je Albanija, već sama po sebi, nadvisila sve: ona nas je dovela ispod životinja.

PRED BUROM

Srpski su listovi neprestano pisali o sveopćoj ofenzivi saveznika, o svom skorom pohodu u Srijem i sl., dok se s druge strane kao sigurno — kao neizbježivo iščekivao skori, treći i završni napadaj na Srbiju. O tom se i raspravljalo. Srbi se nijesu nikako dali uvjeriti, da bi austro-ugarska vojna snaga još uvijek — iza tolika ratovanja — podnijela i teže napore nego li je osvojenje Srbije. Tvrdili su, među ostalim, da austrijska i vojska i pučanstvo gladuje. To su češće lansirale i novine, dok im ne dokazaše »Radničke Novine«, iznijevši cjenovnik živeža u Zagrebu, da je sve, izuzevši meso, daleko jeftinije nego u Srbiji.

Kad je Italija objavila rat, službena je Srbija triumfirala, dokazujući pučanstvu, da se približava kraj centralnih sila; poluslužbena je Srbija javljala bez tumačenja službena saopcenja, a neovisna je Srbija kipjela od srdžbe i psovala Italiju, što teži za našim pokrajinama Istrom i Dalmacijom, predbacujući oštro majčici svetoj Rusiji, što zbog nepoznavanja prilika ili zbog svoje trule nemoći pomaže te neosnovane težnje.

Ta srdžba nekog dijela štampe nije smetala srpsko javno mišljenje, da na osnovu talijanskoga rata pravi velike osnove i da uzimlje kao gotovu činjenicu skoro ratovanje Grka i Rumunja na strani četvornoga sporazuma. Kao daljnja posljedica talijanskoga prijateljstva predviđao se za kojih desetak godina jugoslavensko-talijanski rat zbog Dalmacije, Istre i Trsta. O Bugarima su malo govorili, jer su ih se mnogo bojali i strašno ih mrzili. Bregalnica je nezaboravna i dobro se znalo, da će ona krv tražiti svoje pročišćenje u novoj krvi, a teško onom, tko je bude plaćao.

Osjećala se potištenost zbog ruskih neuspjeha; neke je obezumilo prenaglo padanje glavnih tvrđava; gospodinu Geci

Konu, beogradskom knjižaru, skoro razbiše izlog, što je na karti ruskog ratišta pomicao zastavice prema austro-njemačkom napredovanju, pitajući ga, da li je on veliki knez Nikolajević, da »pomera ruskom frontom«, mrmljalo se i očekivala se nedočekana ruska ofenziva. Uza sve to je zaista bila velika, slijepa vjera u rusku snagu i konačnu pobjedu.

U rujnu počeše srpsko-bugarski pregovori radi ustupa Macedonije. Bilo je jasno, da četvorni sporazum zahtijeva, da Srbija podnese i zadnje žrtve, samo da privuče Bugarsku na svoju stranu. Među pučanstvom je nastalo potmulo vrijenje; predbacivalo se Francuzima i Englezima, što ništa ne rade, a Pašića su prekoravali, što nije primio mir, kad im ga je Austrija nudila uz povoljne uvjete, kako je on to službeno javljao. Osjećao se početak velikoga sloma. Učestala su ministarska vijeća, držale se tajne skupštinske sjednice i svi su osjećali — pa čak i mi u Knjaz Mihajlovoj vojarni, koja je bila okružena bajonetama — i u zraku i na zemlji, i među građanima i među vojnicima vrijenje i uznemirenost slično onome, kakovo je bilo, kad se je približavao »svršetak jedne dinastije«, kako je pisao Vladan Đorđević iza umorstva kralja Aleksandra i kraljice Drage. Ja se to cijelo vrijeme nijesam mogao otresti pomisli, da negdje u kutiću gustih oblaka, što su se nadvili nad srpsku državu, sjedi pokojna kraljevska, austrofilska obitelj Obrenovića i plače nad sudbinom svoje tužne i drage zemlje.

Skupštinska su vijećanja držana u najvećoj tajnosti i doznavalo se samo toliko, da su sjednice strahovito burne i da je gosp. Pašić spreman, da udovolji bugarskim željama t. j. da im on mora udovoljiti, jer se tako zapovijeda iz Petrograda. Međutim su sve bugarske novine pisale u prilog centralnih sila i neke su žestoko napadale Srbiju — među njima se osobito istakla »Kambana« — i dokazivale, da oni imadu pravo ne samo na cijelu Macedoniju nego također i na Niš. Srbi su kušali, da se na ta umovanja smiju, no smijeh im nije išao od srca. Vidjelo se, da bi se rado potukli s Bugarima, ali — samo ne sada, za Boga ne sada, jer su bile više nego jasne kobne posljedice. Novinstvo je posve izgubilo glavu, pošto je već prije, sve neopazice, napustilo misao o diobi dunavske monarhije.

Da je gosp. Pašić vrlo dobro prosuđivao visinu krvavoga zajma iz 1913. i da je dobro znao, što misle Bugari, vidi se po tome, što je rekao na jednoj skupštinskoj sjednici — kako se općenito pripovijedalo:

»Možemo, gospodo, dati Bugarima ne samo Macedoniju i Staru Srbiju nego također i cijelu Srbiju, ali nemojte misliti, da nas oni ipak ne će napasti«.

Sigurno je g. Radoslavov odbio prijedloge svoga kolege gosp. Pašića, dok je srpska vojna komanda odredila koncentriranje vojske na bugarskoj granici. Od 20. pa do 26. rujna 1915. išao je danju i noću vlak za vlakom s vojskom, topovima, streljivom i povozom. Koliko bi god taj rat bio u drugim prilikama i u drugo vrijeme vrlo popularan, toliko se sada osjećao kao strašna nesreća za cijelu zemlju, i da se umiri javno mnijenje, službeno se javljalo, da preko Soluna dolazi u pomoć 150.000 Francuza, da će zatim doći pedesetak hiljada Engleza, a, naravno, ne će zakasniti ni Rusi. To se ponavljalo s dana u dan i već se znalo, da su stigli u Đevđeliju, da su u Skoplju i da će toga i toga dana stići u Niš. To se točno znalo i sav se Niš od željezničke stanice, pa do svetog Panteleja i Ćele-kule ovio u srpske, ruske i francuske zastave i posuo slavolucima sa srpskim i francuskim napisima. Ta je finta mudroga gospodina Pašića širena s toliko ustrajnosti i s toliko vjerojatnosti, da su u nju vjerovali svi Srbi, pa čak i oni, koji su točno znali i njezin izvor i njezinu svrhu. Međutim zakazana pomoć nije dolazila jedan dan, nije dolazila drugi dan, Francuza nije bilo ni treći dan, a novine su uvijek našle zgodnu ispriku, i zastave se uvijek vijale po Nišu. Najzad — Francuzi dođoše, ali ne najavljenih 150 hiljada, nego nekoliko topdžija, koji su utekli iz Beograda pred austro-njemačkim nadiranjem. Tada ujedno stiže vijest, da je prvoga listopada otvorilo austro-njemačko topništvo žestoku vatru na Beograd i Smederevo. Novine su o tome pisale, no bilo im je važnije, da istaknu, kako bugarski poslanik u Nišu, gospodin Čapražikov, točno bilježi kretanje vlakova prema granici svoje domovine, broji vagone i sve potanko javlja u Sofiju.

Drugoga listopada dolazi neprijateljski aeroplan prvi put nad Niš i baca bombe na željeznički most, na monopolsku upravu i željezničku stanicu. Topništvo puca sa svih tvrđava. Francuzi se dižu prekasno u potjeru. Isti taj dan kao i idućih

dana stižu silni ranjenici iz Beograda i pobuđuju stravu među pučanstvom sa svojim pripovijedanjem o strahovitoj topničkoj vatri. Vojsku prevoze na vrat na nos s bugarske fronte na austrijsku. Novine pišu samo o pomoći savezničkih država. Istih dana dovode u zarobljeničko zapovjedništvo trinaest zarobljenika i to devet austrijskih i četiri njemačka. To nam je bila prva vijest iz pozitivna izvora, da na ovoj fronti ima i njemačkih četa.

Šestoga listopada, 1915., pada Beograd i austrijski aeroplan dolazi nad Niš drugi put. Već desetoga dolaze dva aeroplana. Budući da je njihov dolazak bio unaprijed najavljen, to su se tri francuska zrakoplovca digla prije i nad Nišom se razvila strahovita strojopuščana borba. Cijeli je Niš bio uvijen u gust oblak dima od topovskih hitaca, koji umalo ne oboriše jednoga Francuza. Gospoda su ga kod topova bila očito zamijenila s austrijskim aeroplanom i svom žestinom udarila na njega. Kad je uvidio, o čemu se radi, strjelovito se spustio prema spremištu i tako se spasio. Austrijski su, međutim, kružili nad gradom u nedoglednoj visini, ispuštali bombe, pucali iz strojnih pušaka na svoje neprijateljske drugove i, kad su mislili, da su ispunili svoju zadaću, jedan se zaputio prema Leskovcu, a drugi prema bugarskoj granici.

Mi nijesmo pravo znali, kako napreduje ofenziva, tek se naslućivalo po onome, što je netko šanuo, netko dočuo, no ipak, svi su imali mnogo povoda vjerovati, da je iza toliko mjeseci zatišja napadaj dobro zasnovan. I mi se pogledasmo, lica pocrveniše i kroz tijela prođoše čudne struje, a sama usta šanuše:

— Nijesu li to uskrsna zvona naše slobode?!

Jao, da vi znate, što znači taj uzdah, iza — skoro — godine dana robovanja?!

Velika se većina nas Hrvata nije manje radovala nesreći srpske države nego Nijemci i Madžari. Zašto smo mi bili takovi, treba pitati posljednjih pedeset godina hrvatske i srpske politike. One mogu rastumačiti mnogo toga, što je bilo nejasno g. 1915.: što su narodi uistinu ili samo prividno srodniji, to više imadu neuređenih međusobnih računa.

Trinaestoga listopada (30. X. po starom kalendaru) izađe izvanredno izdanje službene »Samouprave« s kratkom viješću:

»Pred tri dana nas Bugari mučke napadoše bez objave rata. Vode se borbe«. I sada — »Bog čuva Srbiju«, ali obruč se počeo stezati. Naša cijela vojarna zadrhta od uzbuđenja. Pretpostavivši, da će potpuno uspjeti austro-madžarsko-njemački i bugarski napadaj — a u to nije mogao nitko sumnjati — bilo je posve jasno, da je Niš ugrožen za nekoliko dana, najzad, najzad za tjedan, dva i da mi ne možemo u njemu ostati.

TEŠKE BRIGE

Srbija će biti pobijeđena! U to nije sumnjao nitko osim najzasljepljenijih. Ovi su vjerovali u čudesa.

Jedni su tvrdili, da će je stići belgijska sudbina i da će s nama bježati, dok se bude dalo. Kad se više ne bude moglo bježati, onda će nas predati.

— Da! — mislili su drugi: — Srbija će otići Belgijinim tragom, ali kad dođe do »Amena«, sve će nas potući, jer nije moguće vjerovati, da bi predali šest stotina časnika i toliko i toliko hiljada momaka.

— Dobro, dobro! — prihvaća treći: — Oni su sposobni, da to učine i možda i učine, ako zaborave, da i kod nas ima njihovih zarobljenika i da im je cijelo pučanstvo u našim rukama, ali naša vojska ne bi bila vojska, ako nas ne bi dolično osvetila — — — Mnogo je vjerojatnosti, da su naši dani odbrojeni — — — Mene, tekel, fares — — — ?!

— Oprostite, gospodo, ali — to su ludosti. Oni ne će na to ni misliti, niti će imati vremena, da nas ubijaju. Svaki će gledati, da spasi živu glavu, i mi ćemo jedne večeri omrknuti sa stražom, a osvanuti bez nje.

— Isključeno, prijatelju! Tako daleko ne će ni doći. Srbija će kapitulirati i mi smo opet ljudi, opet gospoda!

Ovo je mišljenje bilo najosamljenije, jer se dobro shvaćalo, da bi se Srbija kapitulacijom izručila na milost i nemilost. S druge se strane uvažavalo i to, da službena Srbija vjeruje u pobjedu četvornog sporazuma, pak da ne će ni pod koju cijenu proigrati ugled, koji je kod njega postigla.

— Bugari će zauzeti Macedoniju — mislili su neki — a naši će ići samo tako daleko, da se spoje s bugarskim teritorijem. Imat će slobodan put na Carigrad, a bez neprestanog natezanja s rumunjskom gospodom. Neki će komad Srbije ostati slobodan i mi ćemo tamo živjeti.

— Ni pedalj, ni stopa, ni korak Srbije ne će ostati slobodan, a mi ćemo na Maltu, u Italiju ili Francusku.

Sad su se razvezli razgovori o tome, da li je vjerojatnije, da ćemo na Maltu, u Italiju ili u Francusku?! Ova je dobila, razmjerno, najviše glasova, jer su Francuzi stara kraljeva simpatija, a i najzdušnije su pomagali Srbiju novcem i svim ratnim potrepštinama u njezinim najtežim danima, dok su Englezi — naprotiv »čifte«, kova svih liferanata, — »koje ćemo — govorio je Brana u »Novostima« — 1914. i 15. napuniti novcem, 1916. pozatvarati, a 1917. povješati«. S Talijanima su se uopće gledali poprijeko, uza sve svoje »savezništvo« i nije bilo vjerojatno, da bi nas mogli predati njima.

Ukratko: u vojarni se nije ni o čem drugom raspravljalo nego o skorom rješenju naše sudbine. Dani su prolazili u tim raspravama, Austro-Nijemci navaljivali svom žestinom preko Beograda, i Bugari nesmiljeno nadirali prema Skoplju, da presijeku željezničku prugu Niš—Solun, i na Niš, da presijeku spoj sa beogradskom stranom, da izazovu stravu, zauzevši improviziranu prijestolnicu. Kad su se događaji počeli razvijati tolikom žestinom, bilo je jasno, da ćemo biti otjerani iz Niša i, što se više približavao odlazak, to se više raspravljalo, uz pitanje: kamo ćemo, i to, da li ćemo pješice ili željeznicom?! To je bilo vrlo važno pitanje, jer nas je svaki imao cijelo malo imanje u stvarima, koje je teško nabavio i koje ne bi želio ostaviti. Rijetki su u vojarni posve ljenčarili. Gojile su se sve moguće znanosti i umjetnosti: postojali su cijeli slikarski zavodi i glazbene škole; učili se svi evropski jezici, držana su pravnička predavanja u užem krugu; vrlo mnogi su se zanimali rezbarijom, a napose je bilo preuzelo mah pravljenje okvira za slike; dvojica su Hrvata prevodili austrijski građanski, mjenbeni i kazneni zakonik, jer nijesu mogli dobiti hrvatske tekstove; neki su proučavali šah i — tako redom. Uz takav se je rad, naravno, nakupilo sijaset raznih teka, bilježnica i knjiga, a za njih su opet pravljeni drveni sanduci i nabavljane druge stvari. Kad se to uoči, onda nije čudo, što je za nas bilo vrlo važno pitanje, da li ćemo ići pješice ili željeznicom?!

U to je vrijeme bio privremeni zapovjednik časničkog zarobljeničkog odjeljenja — pošto je major g. Lazarević otišao na frontu — gospodin Đuro Paunković, bivši ravnatelj »Ro-

sije«, a poslije ravnatelj izvještajnog bureau-a »Crvenoga krsta«. On je dobro vidio, kakvo je vrijenje među nama, no držao se mudro kao preblagi Jevrem, smijuljio se i šutio, a kad je govorio, pripovijedao je, da su Srbi već 30 km. na bugarskom zemljištu, da Austro-Nijemci uzmiču, da dolaze Francuzi i slično. O našem odlasku ni govora. Pretvarao se, kao da se o tome niti ne misli, dok 16. listopada — jedne subote pred noć — ne izda kratak oglas: Nek se zarobljena gg. časnici spreme na polazak. Pobliže će odredbe biti izdane na vrijeme. — To je sve. Poslije sam doznao, da je taj isti dan izdalo vojno ministarstvo naredbu, da se svi zarobljenici upute u svoja sjedišta.

U vojarni je nastalo vrtoglavo spremanje. Svaki je prebirao svoju sirotinju i razlučivao ono, što će pregorjeti i baciti, od onoga, što kani ponijeti. Tada se istom vidjelo, koliko toga svaki ima i koliko ima milih stvari, s kojima bi se mogao rastati samo pod snažnim pritiskom neodoljive sile. Od zapovjedništva nam je usmeno dojavljeno, da sa sobom uzmemo najnužnije, a drugo da metnemo u sanduke, koji će biti otpremljeni zajedno s nama. To je sad nova muka: u dobru sudbinu sanduka baš nije velika vjera, a ipak — možda ipak dođu za nama! Trebalo je ponovno prebrati odabrane drage stvari i između njih opet izlučiti one, koje se još uvijek dadu nekako pregorjeti, od onih, koje treba nositi pod svaku cijenu. To su bile grozne muke. Svaku si stvar uzeo deset puta u ruke i opet je ostavio, da je za čas uzmeš, ogledaš i metneš u sanduk mjesto u torbu, otkle je za pola sata vadiš i ponovno stavljaš u sanduk, osjećajući, da je torba ipak nešto preteška. Uz to se svaki tješio — možda će sanduci doći za nama! — i ako nije nitko u to vjerovao. Veliku je brigu zadavalo i to, što većina gospode nije imala ni torbu za prćenje ni krušnu torbu, a bila je potrebna i jedna i druga. U svim se sobama krpalo i šivalo, da sve puca. Bilo je smiješno — koliko nije tragično — pogledati sve starije, ozbiljne, većinom samostalne i — tamo, u nekadašnjem miru! — oženjene ljude, kako ozbiljno i nespretno drže iglu u rukama, kako se muče, uvlačeći konac, i kako se pametno drže, kad nešto svrše. Mislio bi, da su ozbiljni takmaci pariških krojačica i da su izveli najteži problem umjesto što su sašili nekakovu nakazu, koja se može — za nuždu — i prtiti. Sve su torbe za prćenje

pravljene od kraljevskih srpskih erarnih jastučnica, a krušne torbe od ručnika, od starih haljinaca, od iznošenih hlača i od komadâ plahta. Tu su se vidjele sve moguće boje i svi mogući krojevi, izuzevši dobre i pravilne. U tom je poslu prošao cijeli dan — nedjelja, 17. listopada, 1915.

Pred noć toga dana donese vijest neki gospodin od »komande«, da baš nije sigurno, što će se dogoditi s našim sanducima. Prepustit će ih sudbini, pa — što im Bog dade. Ujedno javi, da ćemo vlakom u Skoplje, a zatim — po svoj prilici — u Tetovo, jer da su Bugari potučeni na svim linijama i da ih Srbi progone. Svi smo rado povjerovali u zlu sudbinu sve naše prtljage osim one, koju budemo nosili na sebi, ali, da su Bugari potučeni — ne, ne! U to se nije vjerovalo, u to se nije moglo vjerovati, jer smo mi doznali s jedne druge — »s naše« — strane, da oni ne samo nijesu potučeni, nego da su već presjekli željeznički spoj sa Solunom i to kod Vranje. Iz toga smo mi sami zaključili, da će sanduci svršiti tragično, a što je to isto predviđala i naša »komanda«, dokaz je, da ćemo mi kaskati pješice, i dalje: da Bugari nijesu već presjekli ili barem žestoko ugrozili prugu, mi bismo se vozili, kako je prvobitno bilo i predviđeno. Svakako: sveopća je ratna situacija za nas povoljna, ali je vrlo nepovoljno, što svakoga tjera neki unutarnji glas, da još jednom pregleda sve stvari, koje će ostaviti u sanduku, da ipak ne bi što ostavio, što bi odviše teško prežalio. Muka je to pregledavati, muka je odabirati, kad sve voliš, kad je sa svakom stvarcom povezano stotinu ugodnih uspomena na neugodne događaje, koje sretno prebrodismo. Cijelu smo večer spremali, prematali, umatali i namještali uprte na torbe, a poslije toga se pilo na pozdrav mutnoj i vrlo neugodnoj našoj najbližoj budućnosti i na veselje, što tih dana nije bio nas nijedan srpska prijestolnica Beograd, koji doživi vatru, vrijednu dobrih tvrđava.

Sutradan, 18. listopada, dođe naredba od »komande«, da se polazi pješice u 6 sati u jutro, 19. listopada, u utorak, u hodnim kolonama po stotinu časnika. Kuhinje dobiše nalog, da nas hladnim jelima opskrbe za dva dana. Sanduci se predaju po podne, 18. X., kod »komande«. Gunjeve, plahte i slamnjače treba uvezati u snopove po petnaest garnitura, a slamu mora svaki sam odnijeti iza vojarne na livadu i tamo istresti, jer nema dovoljno vojnika, budući da su neki već otpremljeni. Taj

su dan posvršavani poslovi oko pravljenja torba, a »komanda« je podijelila svima nekakova tvornička odijela, što je monarhija poslala za momke. Dijeljeno je svima bez razlike, dijeljeno je, koliko je tko htio, što nas nije nimalo iznenadilo, jer — i ako smo već iskusili, da naša »komanda« ima nekoliko izabranih sinova, a mi drugi da smo ispod pastorčadi, znali smo i to, da više nemaju vremena, da poslana odijela upotrijebe drukčije, pa nam ih radije dijele nego da ih ostave Bugarima. Dijelili su i naše vojničke lake cipele. Odijela su bila strahovito loše i vrste i izradbe, te je gospodin dobavljač jednoglasno osuđen na vješala. (On se, međutim, šepirio negdje po Pešti i zveketao »krvavo zarađenim« novcem, veseleći se, što se u tom mrskom ratu može tako lako zaraditi i povući vlada za nos!)

Popodne smo predavali sanduke. Išlo je sve brzo, u redu i bez osobitoga protežiranja izabranih, jer je g. Mita Krstić već davno bio otjeran, a na njegovo je mjesto došao vrlo pristojan, inteligentan mlad čovjek, Milivoj Radovanović, koji je neko vrijeme bio u Zagrebu trgovački pomoćnik.

POLAZAK

Devetnaestoga listopada smo se svi probudili mnogo ranije nego obično, u teškoj putničkoj groznici. Umivali smo se kao ni sebi ni svome, jer smo lavore bili zatukli u posebne sanduke, da tobože idu i oni s nama, i ako je svaki bio spreman položiti prisegu, da ih nikad više ne ćemo vidjeti. Mi smo ih ipak dobro spremali! To je zanimljiva pojava, a često se događa i u sređenim životnim prilikama: ljudi rade, rade vrlo zdušno i pozorno poslove, za koje su uvjereni, da ih uludo rade, da je to izgubljeno vrijeme i, možda, suvišni troškovi. Tako mnogi idu u crkvu, tako mnogi posjećuju galerije lijepih umjetnosti, mnogi tako čitaju knjige i upuštaju se u kojekakve nauke, a — najzad — tako se vrlo mnogi i vrlo mnoge zaljubljuju. »A — pusti! Neka ide«. Tako su otišle i naše posude za umivanje.

— A — neka ide! Znam, da je više ne ću vidjeti, ali neka ide!

I otišle su, temeljito otišle. Poslije umivanja svaki je uprtio svoju slamnjaču na leđa i nosio je istresati. To je bila tužna procesija s obzirom na položaj ljudi, koji je sačinjavaju, ali vrlo vesela, šaljiva i nasmijana, koliko je svaki njezin član gledao u njoj prvi čin svoga žuđenog oslobođenja.

Kad su bile uvezane slamnjače, plahte i gunjevi, opazismo, da bismo se istom sada trebali pošteno oprati, ali — niti ima vode, niti se ima u čemu donijeti. Sve je spremljeno. Međutim, bilo je nebo oblačno, pa smo bili sigurni, da će nas oprati Gospodin Bog.

Imali smo uređene četiri kuhinje: hrvatsko-madžarsku — ne znam, koji nas je zao duh bio i tamo strpao pod jedan dimnjak?! — njemačku, češku i srpsku. To je jutro svaka dala svojim članovima pečenoga mesa, slanine, jaja i po jedan kruh kao opskrbu za dva dana. Neki su odmah uprtili svoju siro-

tinju i pošli na dvorište, a drugi su još pripovijedali u sobama i tužno gledali u naše stvari, koje ostaju: kreveti, stolovi, klupe i police. Sve smo to sami morali kupovati i praviti, a sada ostaje — Bog zna komu.

U 6 sati smo bili svi na dvorištu. Činilo se, kao da je velik sajam, na koji su došli prosjaci cijeloga svijeta, sa svojim šarenim torbama i najnemogućijim štapovima. Što nije nitko nikad vidio, toga se je mogao nagledati to jutro u našem dvorištu. Razumije se, tu ne mislim na kakova ljubitelja umjetnosti, a — osobito — lijepih oblika. Taj bi siromak poludio od bjesnila i vjerovao bi, da smo i mi svi ludi. Zaista, tako je bilo i niti se je dalo promijeniti niti smo mi bili krivi. Da se utješimo, da zaboravimo na sve, pripovijedali su mnogi o povoljnom političkom položaju. Kad je čovjeku najteže, on i onda nađe nešto, čim se može utješiti i rastresti. Ubrzo su počele padati doskočice na račun onih, koji su se kušali — tobože — bolje opremiti, a zatim se prešlo na sve redom. U pojedinim su grupama padale grmljavine smijeha, čupale se torbe i komedijalo toliko, da su naši stražari samo začuđeno gledali i nevještiji se, sigurno, pitao: »Što to Švabo pobudali, a toliko mora vući na sebi?!« Oni su pametniji znali, da se »Švabo« veseli, što je Beograd pao i što Bugari nadiru, pa su nas gledali mrko i nepovjerljivo.

— Slušaj, Aniću! — reče jedan naš prijatelj: — Ti moraš opisati našega Cigu. On je klasičan i bilo bi šteta, da se zaboravi ovakova ljepota. Gledaj ovu tužnu torbicu, pa violina preko ramena, veliki, zamazani rubac oko vrata, konopom se opasao, a šarene čarape preko koljena! To je vrijedno da se ovjekovječi.

— Ne diraj ti njega, Doktore. Može naš Cigo ispuknuti iz ove tragedije kakovu simfoniju.

— Gledaj ga, molim te: da ima na glavi kakav masni fes, a preko fesa ulupljeni »halbcilinder«, bio bi, beli vala, isti Pimpirafo ispred Imareta. Svakako ga opiši.

— Radije ću napisati pripovijest pod naslovom: »Bosanski advokat na rajži« oliti: »Pogledajte me, kako sam se uredio« ili »Jedna tužna priča po istini o sokolu, polomljenih krila, koja bi se također mogla zvati i — negda bilo, sad se spominjalo!«

— Izvrstan naslov — prihvati netko treći. — U stilu Matije Reljkovića.

Cigo metnuo ruke u džepove, spustio ih do koljena, nagnuo se na jednu stranu, neprestano se smije, pokazujući svoje lijepe zube, striže očima i ponavlja:

— As ti Bosnu, as ti Bosnu — — —

— Vidiš, Aniću — opet će Doktor: — mogao bi također napisati tragikomediju: »Mali Napoleon na bijegu iz Niša« ili »Mali se Buco sprema u svijet«. — U jednom pogodi drugu dvojicu. Smiju se.

— Neka bježi mali Napoleon — odgovara prva žrtva, smijući se — samo neka je njegov bijeg drugima na nevolju, a ne njemu.

— Čekaj, čekaj. Može još i tebi udariti na nos.

— Udarit će mi, ali neka!

— Veliš, ko: ti obračunao sa životom?! — primjećuje novi član našega kola, dolazeći i oponašajući i držanjem i govorom prastarog bosanskog hâdžu.

— Dobro nam došao, Lepir efendija.

— Je l' ja?!

— Da, da. Ti. Dobro nam došao.

— Jes' ja, jes'. Evo sam došao. Čuo sam, da su neki obračunali, pa sam donio kanape i kusturicu.

— Daj Malom Napoleonu.

— Njemukarce — je li?

— Da, da. Njemu.

— Č! — mlacne on jezikom. — Jok njemu. On je naš kadija. Drugima ću ja to. Nek se obise ili zakolju.

— Naprijed, gospodo! — javi neki i odmah pograbiše svi za torbe, za kese, za svježnje i štapove. Prtimo se. Jedan drugom pomaže i namješta. Iziđemo iz dvorišta na livadu i tamo se postavimo četiri i četiri u hodnu kolonu. Slagali smo se prema ličnim simpatijama i prijateljstvu, drug uz druga, prijatelj uz prijatelja, istomišljenik do istomišljenika.

Gospodin se Paunković užurbao. Nestrpljivo tare ruku o ruku, zatim gladi bradu, da odmah prijeđe na ređenje brka, pa trljanje ruku. Hoda gore — dolje, izdajući naredbe. Tu je već i vrhovni zapovjednik zarobljeničkog odreda, potpukovnik gosp. Šapinac. On se drži po strani i nešto dugo razgovara sa zapovjednikom straže. Nešto ga upućuje i prijeti štapom. Čas

iza toga svečano nastupi pojačan vod straže, a iza nje desetak žandara. Preko svih bombe i redenici sa streljivom. Sve su krupni i lijepo razvijeni ljudi. Narednik, zapovjednik oružnika, stupi na stranu i zapovjedi svečanim glasom, da nabiju puške. Gosp. Paunković je lagano išao uzduž naše kolone i na svakih desetak koraka ponavljao:

»Gledajte: svi imadu bombe. Alle sind mit den Bomben bewaffnet. Alle, Alle. To su ljuti risi. Kein Spass. Nézzék, uraim: ezeknek mindnek vannak bombáik. Nema šale« — — —

U dva automobila otpremiše stožerne časnike i onu gospodu, koja su bila nesposobna za hod. Ostali su se bolesnici, koji su mogli ići, kupili na začelju kolone, no — bilo je potrebno, da svi vidimo cijelu stražu, da znamo, da imadu bombe i da čujemo šklocanje nabijenih pušaka. To je bio veliki čas i po svojoj boli i po svojoj tužnoj smiješnosti: Bili smo se već navikli na puške i bodove, no strašan je čas, kad vidiš, da ti se pred očima, baš samo za tebe, puni stotina pušaka, i da na tebe reži dva puta toliko paklenih bomba — krv ti se sledi, da ne udari u lice, jer nijesi kriv, pa da se moraš stidjeti. To je bilo bolno u toj srpskoj paradi, a smiješna je tragedija ležala u tome, što je vojska — vječno i svagdje jednaka vojska! — htjela još i sada pokazati svoju snagu i moć.

Promatrao sam te radine, poštene seljane u neobičnu poslu, i naleti mi na oči omaglica. Vidjeh pred sobom mučenike svojega vremena, svojega vodstva i svoje neuke, luđačke zaslijepljenosti; vidjeh svijetle vijence na njihovim glavama, kao što su okićena čela i onih, s kojima se ovi kolju, koji ne znaju, kao ni ovi, za velike računske zadaće svakoga rata; vidjeh ponosne, nasmijane i samosvijesne obrazine, koje prikrivaju jedan cijeli svijet sumnja i osjećaja, kojima ne dadu građansko pravo ondje, gdje je njihova otadžbina.

Gospoda su od »komande« neprestano nešto pripovijedala, smijala se i prikazivala se, kako im je jedino stalo, da mi budemo zadovoljni i da što lakše pretrpimo napore, koji nas čekaju. A oni?! Tä, tko smije pomisliti, da je teško njima, vojnicima; da očajavaju oni, časnici, koji imadu iza sebe Noć Kralja Aleksandra, Kumanovo, Bregalnicu i Cer?! Tko smije o tom i misliti?! Ipak — ja sam neprestano mislio samo o tome. Vidio sam pred sobom golemu arenu, punu harlekina, koji se smiju i prave sprdnju iz svojih zakonitih žena i njihovih — pravih! — ljubavnika. Ne znam, zašto mi se bila uvrtila u glavu baš ta slika, no za čas opazih tu istu arenu, punu krvi i leševa, a harlekini se više nijesu smijali. Postali su ljudi.

Tada se nijesam sjetio, da je Spas došao preko Golgote i da je Krist i na križu osjećao svoju — Moć!

Podijeliše nas u pet vodova i k svakomu vodu dodijeliše određeni broj vojnika i oružnika. To su obavljali narednik Dimitrije i gosp. Bajić, koji je rodom iz Bos. Kostajnice. Prešao je u Srbiju još nekoliko godina prije rata. U kočiji je došla i njegova gospođa s mnogo sanduka i malim nejačkim dješcem na prsima. Vidjelo se, da i ona kani s nama. Gosp. Paunković je svoju gospođu opravio pred mjesec dana u Švicarsku, a gosp. Šapinac svoju dan prije nas u Prokuplje.

Nešto iza osam sati bi izdana zapovijed za polazak. Kraj ulaza u dvorište bili su podignuti cijeli bregovi naših sanduka, koji su čekali kola, da ih dovezu za nama.

Ja sam sretan, što tu nije bio fotograf, koji bi snimio našu povorku za kinematograf. Jer — ovaj je rat pokazao na stotinu drugih, jasnijih načina, da male državice nemaju »prava«, da opstoje kao takove tako dugo, dok je međunarodno »pravo«, pravo jačega — i ako svaka nacija ima pravo na svoj razvoj — pa naša tužna slika ne bi bila nikakova optužba proti maloj Srbiji, a osim toga: tko bi god vidio našu sliku, znajući, tko smo po svome građanskom položaju, oblile bi ga suze boli i ogorčenja i — u isto vrijeme — morao bi svisnuti od smijeha, gledajući našu fantastičnu opremu. Don Kihot je čovjek salona prema nama. Vitez od glave do pete!

Hvala Bogu, da su bili već svi fotografi pobjegli iz Niša, jer mi — u apsolutnoj većini — nijesmo krivi, što smo dospjeli u tuđe ruke, a nijedan nije kriv, što smo zapali u toliko strahovitu bijedu, koja već postaje smiješnom.

Uostalom: istom poslije doznadosmo, tko je bio kriv, što smo bili vrlo loše opskrbljeni: Austro-ugarski birokrati, kojima je bilo »ispod časti«, da s neznatnom Srbijom sklapaju ugovor o plaćama zarobljenih časnika, na što je Srbija odgovorila, odredivši svima jednaku »hranovinu« od 90 dinara, što je bilo premalo za najnužnije potrebe izuzevši hranu i pušenje.

KROZ STARU SRBIJU

Išli smo lagano. Sa svih su se strana čula proročanstva o najskorijoj budućnosti i doskočice o našoj šaljivoj muci i poniženju. Ne znam, zašto, ali nas se zaista nije nijedan iznenadio takim postupkom sa strane kraljevske srpske vlade, i svaki je to primio kao nešto naravno, kao nešto, što ne može biti drukčije. Više nijesmo osjećali nad sobom oružanu ruku jedne države, koja hoće da stupi u kolo jačih družica, nego samo nekoliko ljudi, kojima je slučaj sačuvao vlast nad nekoliko ratnika, i kojima smo mi — možda?! — dobar most, da preko njega uteku u inozemstvo. — Taj je osjećaj ušao u nas neopazice, sam sobom, neproračunato.

Kud smo god prolazili, ljudi, žene, djeca i naši zarobljenici istrčavali su na cestu i promatrali nas nijemo kao stijene. Naši su se momci smiješili, pozdravljali nas i dobacivali nam svijetle, značajne poglede. Mi smo se razumjeli, jedan drugom u duhu stiskao desnicu i šaptao velike riječi. Mi smo razumjeli i nijeme poglede niške sirotinje, koja je dobro znala, da će »švapski oficiri« ostati u Nišu, dok i vlada, a dok je tu vlada, da je Niš siguran. Sada su vidjeli, da mi odlazimo i da se srpstvo privremene prijestonice pretvara, na vidiku bugarske poplave, u historijsku činjenicu. Mi smo shvatili i to, zbog čega nas danas gleda tako tugaljivo, tako mirno i nijemo mali, odrpani, nedorasli i zamazani niški proletarijat, koji nam je inače, u cijelim zborovima, u čitavim jatima pjevao oko vojarne:

»Čika Pera jaše konja vranca,
A Franc Josip spao na magarca«.

Danas je nijesmo čuli. Mala su nerazborita usta bila zatvorena, kao da su zalivena olovom, a sitne očice preplašeno buljile u nas, gledajući u isti čas dvije vrste »Švaba«: tu, ove Švabe,

kojima su oni priređivali mačije derače i koji sad odlaze zajedno sa vladom, i one druge, strašne Švabe, što porušiše Beograd i što dolaze ovamo s nemilosrđem strahovitog topništva i s još strahovitijim — Bugarima osvetnicima. O tom se mnogo šaptalo; to je priznavao prijatelj prijatelju; to su javno govorili političari oko »Srpske Zastave«, zahtijevajući, da se »radije žrtvuje jedna dinastija nego jedan narod«; to je šaptao muž ženi i to su uhvatila djeca, pa se sada odrazuje na blijedim licima, na mrtvim ustašcima i malim preplašenim očicama.

— Što si se zamislio, Aniću? — upita prijatelj Doktor.

— Mislim, Doktore, o neumrlosti glupana.

— Veliš: s tijelom i dušom odlaze na drugi, bolji svijet?!

— To baš manje, no na zemlji im se ne će utrti sjeme. Glupani i ženijalni diplomati, koji čine gluposti zbog prevelikog umovanja i računanja — to se ne da utrti.

— Jesi vidio, kako su svečano nabijali puške?!

— Sirotinja. Naduta sirotinja. Možemo s njima, kako hoćemo i što hoćemo. Moramo biti pametni i oprezni. Nas će još trebati i domovina i obitelj.

— Ja sam već razgovarao s Radovanom.

— Koji je to?

— Onaj, što je bio na livadi na stražarskom mjestu ujutro od 6—8 i po podne od 2—4.

— Aha. Poznam ga. Šta veli?!

— Kako god budemo htjeli.

Razgovarajući tako došli smo pod jedno brdašce. Opazismo, da je tu stao fijaker gosp. Paunkovića i da je on izišao iz njega. Naređuje odmor od jednoga sata. Svaki brzo pada na ledinu kraj puta, bacajući sa sebe svoju prosjačku opremu. Kad smo se riješili tereta, osjetismo u ramenima težak, neprekidan bol, kao da ih tišti usijano željezo. Spočetka svi mirni, ispruženi po zaprašenoj travi. Jedan po jedan se poče laćati torbe. Polako odvezuje, vadi bočicu s rakijom, vadi kruh i jaja ili meso, i opet polako — kao preko volje — pije i zagriza. Tako jedan po jedan i uskoro je jelo i pilo cijelo društvo. Razvezao se razgovor, i opet padale doskočice i smijeh se razlijegao.

— Ej, mladosti pusta, najmilije dobro! — uskliknem ja, okrenuvši se poleđice na ledinu i zagrlivši bocu rakije.

— Rakijo, rakijo, najmilije dobro! To bi ti morao reći — dobaci naš Mali Napoleon i popratí svoju primjedbu glasnim smijehom, koji mu nikada ne salazi sa lijepih usana.

— Uza svu ovu rakiju, da mi nije mladosti, koja je puna nada i osnova, ja bih sad mogao zaplakati kao ljuta guja u procjepu. Ali — mladost ne da!

— 'Juta, 'juta, bezbeli! — javi se Lepir efendija. — Pa rumići, pa mastika: to ti je ono, što ti drži srce. Ih! Vidide me! — usklikne on, podigne lijevu ruku i desnu nogu u zrak i nagne bocu na usta. — 'Juta, bezbeli, i moja Haiša. Pa, kad joj još zapivam: »Lipa moja, večeraj, lezi, pa spavaj. Mene ne čekaj« — reče on i opet nagne.

— Ustavi, Lepir efendija, ustavi! — dovikne mu Doktor, smijući se. — Ti, bolan, ne bi uopće smio piti rakiju.

— Jok ja, vala! I nije ovo rakija. Ovo ti je pripeka. To mi smijemo piti, koliko 'oćemo. Jok, vala, rakije. To je za kaure.

Podalje je od nas ležao na travi visok, mršav i blijed mladić. Ruke je i noge razbacio oko sebe, kao da je raspet, oči sklopio, usta malo otvorio i teško disao, naslonivši glavu na svoju nesretnu putničku torbu i na gunj. Neki počeše na njega bacati kamečke.

— Nemojte, gospodo, molim vas — reče on, ne otvarajući oči. — Baš mi je ovako ugodno.

— Nemoj ti nama umrijeti na putu. Bilo bi te šteta.

— Svejedno — odgovara on. — Ja sam i onako samo pomilovani Sin Smrti i ništa drugo.

Kad je bio zarobljen, prostrijeljena su mu pluća. Rana je zacijelila, prebolio je i pomalo se oporavio, no ta rana ostavlja duge tragove i na najmlađem i na najsvježijem licu, pa ga stoga prozva jedan hrvatski sudac »Sinom Smrti« i taj ga nadimak neprestano prati.

— Zašto ne jedeš, Sine Smrti? — upita ga Doktor.

— Već sam skoro pojeo današnji obrok, pa sad moram štedjeti — odgovori on i okrene se na trbuh, da smota cigaretu.

Podalje je od njega sjedio poglaviti gospodin sudac — »Poglavica« — koji mu je dao vječni nadimak, i neumorno tapkao svoju lulicu i pripaljivao je već, sigurno, po deseti put, ponavljajući:

— Je s' vidio, je s' vidio!? Oca joj ljubim, kako ne će da gori. Je s' vidio, je s' vidio ti to čudo?!

— Vuci, Poglavico, vuci, dok ti ne puknu zaušnjaci — dobaci neki.

— Jao, majko moja! — javi se krupan čovjek, jak i visok kao gora. — Što nas muče, što nas radije ne potuku, Bog im sudio?!

— Što je, Druže? Što je, Druže, po Bogu, brate?! — povikaše na njega sa svih strana. — Ako je tebi toliko teško, što će biti s nama slabićima?

— E, druže, druže — odgovara on — lako vama svima, ali teško meni bolesnu. Da nas radije potuku.

— Bi l' mu ponudio kanapu, da se obisi? — šane Lepir efendija Doktoru.

— Nemoj, nemoj — odgovori on. — Osjetljiv je Drug, a i jest mu teško, pa bi se mogao naljutiti.

— Što te boli, Druže?

— Sve, sve me boli, druže moj, jadan ti sam, hodajući kroz ovu hajdučku zemlju. Jadni li smo!

— Ne viči, rođo, pobit će nas — javi se jedan naš supatnik, koji je svakog rado zvao »rođom«. — Znaš, kako nas vole, pa još kad tebe čuju — — —

— Neka, druže, neka. Nek nas pobiju, kad nas ne mogu držati kao ljude. I to je država, to su naši »oslobođitelji«!

Gosp. Paunković se upustio u povjerljiv razgovor s nekom gospodom, društva se raspripovijedala, Lepir efendija gucka svoju pripeku, Drug uzdiše i kune, Rođo se smiješi, Poglavica vuče svoju lulicu, a Sin Smrti uzeo u jednu ruku nož, a u drugu komadić kruha, pa ga sve ogledava i ne smije da zareže.

— Zagrizi, zagrizi! — nuka ga Mali Buco i smije se.

— Ne smijem. Još je dug dan, pa ću gladovati.

— Što ga onda ogledavaš?!

— Mislim, da jedem, pa mi je lakše.

Spusti se lagana kišica. Svi brzo poustajasmo i počesmo se opremati.

— Idemo! Idemo, evo kiše — čuše se glasovi s raznih strana.

— Idemo! Tovább! Vorwärts! Gehen wir, es regnet! — —

— Bitte sich, meine Herren, zu beruhigen und zu geduldigen[1]) — javi se gosp. Paunković. — Moramo još malo čekati. Várjunk még egy pillanatig.

Nasta sveopće mrmljanje. Neki opet posjedaše na svoje torbe, a Doktor i Mali Napoleon otvoriše kišobrane na opći smijeh. Kupili su ih još za proljetnih kiša, da ne kisnu na šetnjama, pa ih sada ponijeli.

— Ulazit; molim, ulazit — zaviče jedan kadet od neke bosanske pukovnije, koji se odzivao na ime Mujo.

— Ulazit, molim. Svatko nešto lepo dobi, svatko nešto lepo vidu. Ulazit. Početak hranjenje sa živu pilići i pečenu ćuran. Jedna zmija, od repa do glavi 10 metara, od glavi do repu 15 metara, svega skupa 30 metara.

— Osim toga — prihvati Lepir efendija — bosanski advokat na putovanje pod lumbrel. Osim toga, jedno bosanska kadija na putu bez traga pod lumbrel.

— Ulazit, molim — prihvati riječ opet Mujo: — Sekser se plati, lepo se vidi. Ulazit, molim. Sekser se plati. Vojnici i đaci desut filer, babe bez glave ništa. Ulazit, ulazit. Odmah početak. Ulazit molim.

Svaki se u duhu odmah prenese u svoje rodno mjesto, poče da sluša cirkuske vikače, prasnu u smijeh i zaboravi na kišu i zaboravi na težinu svoje torbe i zaboravi na teški pješački put, koji ga još čeka. Sve se mahom zaboravi, čim sretan čas i dobra, blažena narav uzdržljivih drugova izazove na usnice tračak smiješka, koji hrabri, koji olakšava, koji liječi. Svi smo se počeli smijati, želeći, da se smijemo do zaboravi, osim kojeg pojedinca, kojemu je ispod časti da se smije svakoj djetinjariji. Nije se smijao ni naš Drug, koji inače rado i zapodjene i prima svaku šalu. Sada je sjedio, šćućurio se pod svoj veliki crni ogrtač, prikupljao poda se svoju sirotinju i kleo srpsku »oslobodilačku« politiku, da se do Boga čuje. Naš »Papec«, najstariji član nesretne hrvatske kolonije, pučko ustaški poručnik, tražio je od Malog Napoleona, da njemu dade kišobran »kak ti najstarejšemu«. Naravno, onaj mu nije udovoljio i Papec uzme svoju batinu, natakne na nju kaput, digne u zrak i počne se između nas kicoški šetati kao zagrebačka kevica po Zrinjevcu. Sin Smrti je zatakao cigaretu u dugi čibuk, objesio ga k zemlji do pojasa i sa smiješkom na blijedom, upalom licu promatrao svoga budućeg tasta. Papec mu je, naime, obećao, ako postane ravnatelj banke, da će mu dati svoju kćer za ženu.

— Kaj me tak glediš?

— Tak, Papec. Gledim tu celu zmešariju i smijem se — odgovori Sin Smrti i glasno se nasmije.

---

[1]) Molim vas, gospodo, smirite se i strpite.

PROLAZI NIŽE ROBLJE

Dok smo se mi tako tješili i glumili uloge ljudi, koji su na sve zaboravili, počeše za nama stizati cijele čete naših zarobljenika. Primicali su se lagano i neodlučno.

— Moramo čekati — reče gosp. Paunković — dok ovi prođu, jer oni idu brže nego mi.

Svi poustajasmo i skupismo se oko ceste, da ih bolje vidimo. Svaki je bio nečim natovaren. Neki su turali tačke, drugi su nosili velike čekiće, ćuskije, svrdlove za miniranje kamena i lopate. Doznadosmo, da su to oni odredi, koji su gradili željezničku prugu Niš—Knjaževac. Među njima su zastupane sve moguće narodnosti dvojne monarhije. Većina ih pozdravlja i dozivlje po imenu, ako opazi koga poznatog časnika. Svaki se od nas veselio, ako je našao kojega starog znanca, srdačno se s njime rukovao i davao mu, što je mogao dati. Svi su bili u licu svježi, crveni i zdravi. Odjeveni su posve loše, no — za nuždu — bilo je još prilično. Rekoše, da su živjeli vrlo dobro i da su pošteno plaćeni. Koliko su se hvalili pristojnim postupanjem sa strane srpskih vojnika i svih urednika, toliko nijesu mogli dovoljno krepko naglasiti drzovitost, bahatost, nepoštenje i neotesanost raznih naših »feljbaba«, »cugsfirera« i druge slične gospode, koja su se tu ulagala Srbima sa svojim slavenstvom ili jugoslavenstvom i dobili nekakovu moć nad našim neukim vojnicima.

Cijela je povorka počela zastajkivati i jedva se pomicala, dok ih nije opomenuo gosp. Paunković. Tada svaki nešto opsova, nasmiješi se i požuri korake. Ovi su, zaista, izgledali kao pravo roblje u svojim prnjama i sa svojim teretima. Na mnogima si opazio prvim pogledom, da su i sposobniji i pripravniji za svaki drugi posao nego li za ovaj, koji im je sada povjeren. Kod mnogih su potezi lica toliko izrađeni, toliko značajno izrađeni, istančani i ustaljeni, a preko očiju im i

preko tih neodoljivih poteza pao tako težak umor, tako ubitačna sjeta, da bi te oblile četverostruke suze, vidjevši im na ramenu trnokop, ćuskiju, nekoliko lopata ili konopac od tačaka, kad i sam ne bi bio u sličnim, nedostojnim prilikama.

— Jao, gledaj, Doktore, ovoga! — rekoh, opazivši slabušna, krhka i nježna mladića sa staklima na očima i tačkama u rukama. Prolazio je tik ispred nas.

— Bin doctor juris![1]) — reče on, razumijevši moju primjedbu, tužno nas pogleda i odgega dalje, teškim smetenim koracima.

— Ja Freiwilliger. Richter aus Tirol[2]) — reče drugi, koji je išao iza njega.

— I ja sam sličan nesretnik — dobaci treći, po izgledu Židov. — Ja sam koncipijent u Beču.

— Jeste vi Hrvati? — upita ga neki između nas.

— Nijemac, sada marvinče — odgovori on, bolno se nasmiješi i nastavi put, noseći na ramenu budak i ćuskiju.

Tako nam ih se redom prikazalo barem dvadeset, sve tužniji od tužnijega, sve jadniji od jadnijega.

Za njima se spremismo i mi i pođosmo. Kad smo opet stavili torbe na ramena, učiniše nam se teže nego ikada. Išlo se teško, tromo i lagano. Tabani bole, ramena gore, a vrat se koči.

— Jesi ih vidio! — reče neki u prednjim redovima, podigavši glas. — Svi su kao ružice, a onda još imadu obraza kojekakovi frankovci, da psuju Srbiju zbog postupka sa zarobljenicima!

— Vidjet ćete — reče neki drugi — kad se poslije rata sastanu svi zarobljenici i stanu pripovijedati, kako je kome bilo, da će se najviše hvaliti ovi, koji su bili u Srbiji. Slobodno se kreću, rade, dobro ih plaćaju, odlično se hrane — što bi još više?!

— Bit će i takih, koji će se moći pohvaliti — reče tiho jedan naš drug, domobranski natporučnik, i značajno nas pogleda.

— Naravno, satniče. Bit će i takih!

---

[1]) Ja sam doktor prava!

[2]) Ja jednogodišnji dobrovoljac. Sudac iz Tirola.

Satnikom smo ga zvali, jer je to već davno bio, samo — robija, a u robiji se ne dobivaju nikakovi službeni dekreti. Sva su naša promaknuća već davno službeno oglašena, ali — tamo, tamo preko brda i dolina, tamo u dragoj domovini i mi nemamo prava da se s njima služimo. Ona nas čekaju, dok sada svi vučemo one činove, s kojima dospjesmo onkraj prirodnih prava.

— Bit će ih, biti, kapetane — reče Doktor — ali među njima, sigurno, ne će biti ni onaj »doctor juris«, ni onaj »Richter aus Tirol«. Među njima ne će biti nijedan od onih, što smo ih čuli, kako jauču pod batinama u podrumu naše »komande«.

— Bome, oni ne će — prihvati neki drugi. — Pa da su ih zašto tukli, ne bi čovjek ni žalio, kad već službeno postoji to kulturno sredstvo za kroćenje ljudske slobodne volje. Jedan je dobio dvadeset i pet po turu stoga, što je tvrdio, da su Hrvati kulturniji od Srba. Da mu se dokaže, da su oni napredniji i da smo mi rođena braća, dobro mu potkovaše strinu i poslaše ga u buharu. G. Šapinac se hvalio, kako je zbog toga delikta jednoga Hrvata bolničara samo ispsovao, otjerao iz bolnice i s bratskim poukama opravio na radnju željezničke pruge.

— Taki se, zaista, ne će hvaliti!

— Srce puca čovjeku, kad vidi ove obrazovane ljude. Šta bi rekli njegovi, kad bi ga vidjeli onako poderana s tačkama u rukama?! Što radi, što misli, gdje je ona država, za koju ovi nesretnici srnuše, da žrtvuju najprije svoj mir, pa svoju porodicu i najzad svoju glavu?! Ili možda ona misli, da je učinjeno sve, ako se istom mjerom vrati Srbijinoj djeci, koja dospješe onamo, a da ne znaju ni kako ni zašto?!

Kišica je neprestano padala. Išli smo uz neko brdo. Micalo se lagano i teško, jer je torba pritiskala ramena i činilo se, kao da ti netko batom zabija noge u zemlju. Izjutra smo išli sve četiri i četiri, no sada više nije bilo ni govora o kakvome redu. Neki su iz prvih redova dospjeli u zadnje, a oni opet iz zadnjih u prve. Napose su zaostajali oni, kojih je snaga bila manja nego li ljubav za stvari, pa bile i male vrijednosti. Tako je jedan gospodin metnuo na sebe torbu, pravu vreću, koja mu je prekrila leđa od potiljka pa do zadnjeg vrška poštovane hrptenjače, preko nje je natovario

poderane čizme, a iz džepova su mu virila dva primitivna drvena okvira za slike i bijele manžete od celuloida! Tapkao je među nama kao medvjed i na sva zlobna bockanja odgovarao ponavljajući:

— Dragec, ne brini se ti za to. Ja ću još ovo desetak kilometara lako prenijeti svoju sirotinju.

— A dalje?

— Kamo dalje?! Misliš, da ćemo mi dalje od Prokuplja?! Hahaha — — —

— Ako nas stignu Bugari, onda, naravno, ne ćemo.

— Nikada oni ne će u Prokuplje.

— Zar si im uskratio ulaznicu?!

— Uskratit će im je srpski topovi. Mi ćemo biti neko vrijeme u Prokuplju, pa natrag.

— Dakle: izlet? Malo putovanje?!

— Ništa drugo.

— Ako nam tamo bude lijepo, ne će biti s gorega ni ovo putovanje.

— Srbi će pokazati, da su kavaliri!

— Imaš pravo. I ja se tome nadam.

Dok je ovaj to govorio, gospodin je sa čizmama i manžetama zaostao. Nije mogao da drži korak s nama ostalima.

Na vrhuncu smo brda opet sjeli, da se odmorimo. Kiša je neprestano padala i činilo se, kao da niti ne kani brzo prestati. Svaki se skupio pod svoj ogrtač, sjeo na torbu i šutio. Ostavila nas je volja za komedijanje i jalova umovanja. Neki počeše vaditi stvari iz torbe i bacati.

— Ne mogu više.

— I meni je već dojadilo — dodaje drugi, malo se zamisli, pa počne otvarati torbu, da i sam nešto izbaci.

Pred nama je lagano odmicala duga, nepregledna povorka naših momaka, a isto se tolika druga četa pojavljivala iza nas.

Sjedjeli smo raštrkani po livadi, tražeći suvlja mjesta. Ja priđem k naredniku, zapovjedniku oružničkoga odreda, i k jednom njegovu drugu. Stajali su malo po strani.

— Umoran, gospodine — je li?! — reče mi narednik i nasmiješi se.

— Baš umoran, naredniče, do Boga. Jedva se držim na nogama.

— Ništa vam je to naspram položaja. Da vidite, kako je tamo, zahvaljivali biste Bogu do vijeka, što ste ovdje.

— Znam, kako je tamo, a vidim, kako je ovdje. Tamo mi je, doduše, bila glava u torbi više nego tu, no zato sam bio barem nešto, a tu sam ništa, a isto baš nije glava odviše čvrsta na vratu.

— Ništa vi ne znate, kako je tamo. Ono vam prije sve skupa nije bilo ništa! Da vidite sada, što se radi.

— Zar ste vi sad bili na fronti?

— Da. Bio sam u borbi na beogradskim položajima.

— Zbilja?! Tamo ste bili?!

— Jesam. Bilo nas je u Beogradu 136 žandara, pa kad počeše vaši nadirati, stupismo i mi u borbu: 18 nas je ostalo živih, a drugo sve izgibe.

— Je li istina, koliko su pripovijedali, da je naša artiljerija strašna?!

— Nije istina, gospodine, jer su premalo pripovijedali, jer se ono niti ne da pripovijedati. Dalo se je samo čuti i vidjeti, pa da poludiš. Meni se činilo, da tamo na vašoj strani ima svaki redov, svaki vaš vojnik, top u ruci i da njime puca kao brzometkom. Taka je bila topovska vatra. Bio sam u borbama na Kumanovu i na Bregalnici, bio sam i pod Drinopoljem, ali onaj Božiji strah nijesam nigdje vidio kao pred Beogradom.

— Kažu, da je tamo poginulo do pet hiljada dobrovoljaca, što vaših što ruskih zarobljenika?!

Dok sam s narednikom pripovijedao, njegov je drug, prosti žandar Radić, mirno slušao i sukao brk.

— Meni se čini, da oni niti nisu bili pred Beogradom — reče Radić.

— Jesu, brate. Ja sam ih vidio svojim očima — potvrđuje narednik. — Još se govorilo, veli: daje im se, ka kasti, čest i hvala da brane prestonicu — i neki se naši ljutili. Izginuše, brate, do jednoga. Morali smo se povući.

— Ha! — odmahne Radić rukom. — Neka! Hvala Bogu. Ali, neka Švabo ne misli, da će ikad preći kragujevačke položaje! Nikada ne će njegova noga kroz one klance.

— Bog zna, moj Radiću — — —

— I ja ti to znam, gospodine! Rodio sam se u onim brdima — — —

U MRAKU I BLATU

Kiša je padala sve jače i jače.

Ustali smo i pošli. Da nam bude lakše, okrenusmo poprečacima preko njiva i zaglibismo do koljena.

Mrak se naglo spuštao, a s njime i sve jača i jača kiša. Nije se vidio ni prst pred okom. Da se društva ne pogube, dozivao je drug druga, prijatelj prijatelja. To nam je ujedno bio naš cijeli razgovor. Zaboravilo se na politiku, zaboravilo se na rat i na snove o skorom oslobođenju. Osjećala se samo kao olovo teška torba i užasan pljusak.

Oko 6 sati opazismo nekoliko slabih svjetiljaka.

— Hvala Bogu! Jedva jednom — uzdahnusmo svi, vjerujući, da se približujemo Prokuplju na nekoliko stotina koračaja.

Svijetla su se množila, a s njima se učvršćivala i naša nada, sve dok ne zakrenusmo na lijevo, a selo nam ostade na desno.

Selo je ležalo pri brijegu i mirno se spremalo na počinak iza teškoga dana, niti ne sluteći, kako mu se divskim koracima približuju ratne grozote, niti ne promišljajući, kako će i njegova brda do par dana ispisati toplom krvlju jedan list u povijesti svojega zavičaja.

Svi smo mu dobacili tugaljivi pogled i zbog tragedije, kojoj se približuje i koju smo mi lako predviđali, i zbog toga, što smo jedva izvlačili noge iz blata. Više se nije čuvalo odijelo i obuća, nije se pazilo, kamo se staje, jer su to sve bile nemoguće stvari. Gazilo se tamo, kamo noga pogodi, a torba je nesmiljeno tištila, ubijala i rezala, i kiša neprekidno lijevala u gustim mlazovima.

Iza odulje stanke opet ugledasmo nekoliko svijetlih točkica i opet se obradujemo i opet se uznadamo i opet se — prevarimo.

Gospodin je Paunković rekao, da su do Prokuplja samo 32 km., neki su tvrdili, da ih je dobrih 40, a mi smo sada počeli cijeniti, da će ih biti barem stotina, barem hiljada, barem — cijela vječnost.

Svladao nas je teški umor. Više se ni prijatelji nijesu dozivali. Gledao je svaki samo, da tura naprijed, da ne zaglavi u bezdanoj, razoranoj kr. srpskoj državnoj cesti. Gazili smo kao po oranju.

Tko uvaži, da nam je to prvi hod iza desetmjesečnoga trunjenja i da smo bili opterećeni poprečno sa 25—40 kg. mi, koji nijesmo nikada ništa nosili, taj će lako pojmiti, koliki su bili naši napori, koliki je bio naš umor.

Istom iza 8 sati stigosmo u Prokuplje. Sigurno ni pobjedonosni Bugari nijesu toliko žudili za njim, koliko mi!

Kad smo došli negdje do sredine mjesta, stadosmo pred jednokatnom zgradom, a već čas iza toga nasta guranje, turanje, psovanje i udaranje. Svaki je htio prvi doći pod krov, a vrata preuska, a da bi nas mogla primiti sve najednom, i oni otraga ne mogu dočekati, dok uđu prvi, pa počeše prolijetati naprijed. Vrata se začepiše, nasta gužva i muklo, nemilosrdno hrvanje, kao da je čopor brodolomaca navalio na malu splav, koja je premalena i za stoti dio onih, koji za njom grabe.

Taj čas ne ću nikada zaboraviti i po njemu ću — i po mnogima, koji su se poslije odigrali — moći vazda prilično pravedno ocijeniti i najvrtoglaviju bezumnost razularenih gomila.

Na vratima se pojavi g. Mita Krstić sa svojim šantavim nogama i zmijskim očima.

— Bitte, meine Herren, nur langsam![1]) — opomene bivši »komesar« i, koliko se ja sjećam, nestade ga.

Moje ga oči nijesu vidjele više nikada, niti je moje uho poslije toga čulo njegov krieštavi glas.

Nešto nas je manje od polovice stalo u tu nastambu — bila je školska zgrada — dok su drugi otišli nekamo dalje — u mrak i blato i pljusak.

Sada mislim na njih i žalim ih, no onda — ispovijedam — nije mi bilo ni na kraju pameti ništa drugo, nego kako

[1]) Molim vas, gospodo, samo polako!

ću što prije ugrabiti kakovo mjestance i zbaciti sa sebe svoj olovni teret.

Na hodniku je, odmah iza ulaza, stajao časnik naše kuhinje i rekao nam, da idemo nalijevo. Jedva su nam doprle do ušiju njegove riječi i već sunemo lijevo u hodnik na prva vrata.

— Besetzt, besetzt![1]) — sretne nas iznutra nekoliko glasova.

— Kein besetzt! Nema toga! Soba je prazna. Mjesta! — odazva se zbor glasova u nekoliko jezika.

— Da sind Stabsoffiziere und Marode[2]) — odvrate oni iz sobe, a nama bi, kao da nas netko udari po licu teškim, hladnim željezom.

Tu smo proigrali, ne može se unutra, a dok smo se gurali na tim vratima, drugi su već sigurno zauzeli sva mjesta. Kao poplašeno stado srnusmo na druga vrata. Hvala Bogu! Ne srete nas onaj odvratni »Besetzt«.

Poletim u desni ćošak ravno od vrata i već počnem bacati torbu, kad mi zazvoni u ušima:

— Besetzt! Tu sam već ja. Zar ne vidite stvari?!

Dalje! Bez razmišljanja dalje u drugi ćošak. Putem se govorilo, da su ćoškovi najugodnija mjestanca. Razmišljajući o ćoškovima, već u drugom počeh skidati torbu.

— Besetzt! — vikne drugi sretnik, koji je također razmišljao o čarima sanjivoga ćoška i prije dospio u njega nego ja.

U istom času opazih peć i u glavu mi dođe spasonosna pomisao: »Ha, tu smo! — rekoh sam sebi. — Tu će se i ložiti, a i jesam mokar do kože!«

Poletim prema peći.

— Alles besetzt![3]

Bacim ljutito torbu na sred sobe, panem na nju i upiljim pogled u neku neodređenu točku. Sobu je škrto osvjetljivala mala petrolejska svjetiljka. Nije se čulo ništa drugo do hladnoga:

[1]) Zaposjednuto, zaposjednuto!

[2]) Tu su stožerni časnici i boležljivci.

[3]) Sve zaposjednuto.

— Besetzt, besetzt!

Kako sam ja letio od ćoška do ćoška, tako lete i drugi, gurajući se i gazeći po stvarima, koje su ležale po podu. Koliko se sjećam, nijesam ništa razmišljao, niti sam što osjećao, osim — kako je ugodno — sjedjeti.

Počeo sam drhtati od studeni i s tom mi se drhtavicom povraćala i svijest o onome, što sam negda bio, što bih morao biti pod kraj te godine i što sam uistinu danas, u utorak, 19. listopada, 1915.! — — —

Iz tih me tugaljivih misli, za koje je bilo sve prikladnije nego li vrijeme i mjesto, trže glas kapetana Jože.

— Aniću, hodi ovamo. Tu još ima mjesta — reče mi on.

Pogledam prema onoj strani, otkuda je dopirao glas, žurno ustanem, povučem torbu i zguram se u tijesnu pukotinu između Jože i »Maloga Zdune«. Bili smo kraj zida, između dva prozora.

Trebalo je dobar četvrt sata nepomično sjedjeti i svoje mjesto ljubomorno čuvati, da ga tko ne otme. Međutim, to nam nije bilo ni teško, jer smo i tako bili sposobni — samo za sijelo. Od umora nijesmo mogli pomaknuti nijedan dio tijela.

Soba je bila prilično velika, nešto manje čista, a savršeno prazna. Nigdje ni trunka slame.

Kad se smirila prva gungula, zbacismo sa sebe mokro odijelo, i koji smo imali, obukosmo suho rublje. Većina nije imala ni na sebi ni u torbi nijedne suhe krpice, jer su kr. srpske jastučnice nepobitno dokazale, da su, doduše, bile izvrsna legla cijelog zvjerinjaka gamadi, ali — savršeno loše torbe.

Tko je želio izići van, morao je to glasno najaviti, ako nije bio spreman, da pregazi desetine nogu i da mu zahvalne žrtve prebiju nekolika rebra. Mjesta je, naime, bilo samo toliko, da se može nekako leći s podvučenim nogama. Kad je tko išao van, očajni su kolobrani morali ustati ili, najmanje, sjesti.

Za večeru nijesmo dobili ništa, i ako su upravitelji naših kuhinja otišli pred nama u automobilu.

Koji su preko dana bolje štedjeli, ti su sada jeli, dok su drugi, rasipnici, razmišljali o tome, kako bi bilo dobro jesti, a zatim se svi počeli spremati na počinak.

Složili smo parove za spavanje, pa jedan gunj prostrli poda se, mokre torbe pod glavu, skupili se prijatelj uz prijatelja i drugim se gunjem i kabanicama pokrili.

Oko polovice nas je u toj sobi bilo Hrvata, a ostali su bili Nijemci i Madžari.

Malo se podalje od mojega društva smjestio naš omašni, krupni Drug, a oko njega se skupili, kao ironija njegovoj veličini i njegovoj stotini kila, slabašni Sin Smrti kao čačkalica i krhki Poglavica kao zemljana posudica.

Drug se nekako dočepao malog naramčića slame — ne znam, je li već bila u sobi, kad smo mi došli ili ju je negdje drugdje ulovio — i prostro je poda se. Koji su bili tanjega sna nego ja, pripovijedaju, da je oko pola noći počeo vikati:

— Braćo, braćo, ovaj me otkriva!

To se Poglavica bio odviše k njemu priljubio i, kako je malen i okretan, i nehotice ga zgurao sa slame i posve na sebe navukao gunj i Drugovu pelerinu, čime su bili skupa pokriveni. Ta je historijska pelerina omašan komadić robe. Razastrta je izgledala kao prostran šator ciganske obitelji, koja broji desetak glava.

Ne pamtim, da sam ikad prije toga spavao tako dobro kao te noći, i ako sam bio mokar i gladan, i ako je goli školski pod bio nesmiljeno tvrd i nepopustljiv.

20. LISTOPADA

osvanuo mutan, kišovit dan, kakav se samo i mogao očekivati iza onake noći.

Kad smo se probudili, bilo nam je prvo, da doznamo, hoćemo li što dobiti za doručak, jer ni najštedljiviji više nijesu imali ni da osole usta.

— Nema ništa. Nema kotlova, nema drva.

Hvala Bogu. Kad nema — nema. Mjesto doručka počesmo tražiti vodu, da se umijemo.

— Nema, gospodine! — uvjerava srpski stražar. — Ovdje nema, a bunar daleko.

Hvatali smo vodu pod žljebovima, koji su svodili kišnicu s krova, i tako se »umivali« i ujedno zapadali u kaljužu neprohodnoga školskog dvorišta.

Iza toga nasta razgrtanje mokrih stvari i struganje obuće. Za čas su školski zidovi bili puni čavala i čavli puni prnja. Koji nije unaprijed živio, taj je, naravno, zaboravio, da iz Niša ponese čavala i redovno je uzalud moljakao. Ubrzo se sastavi dobrovoljni odbor za loženje, koji je od svakoga ubrao nekoliko para i opravio srpskoga vojnika, da nam pribavi drva. Kad je bilo naloženo, sušili smo se po nekom stalnom redu. Ja sam morao dugo čekati, dok moja poštovana kabanica bude pripuštena u blaženo carstvo užarene peći, pa otiđem, da proučim našu privremenu vojarnu.

To je lijepa, ugledna zgrada na jedan kat, s velikim prozorima i lošim vratima, s mnogo soba za školsku djecu i — bez vodovoda i zahoda.

Najprije pođem uz široke stepenice u prvi kat. Prošao sam gore dolje po hodniku, ne zavirkujući — naravno — u sobe, no po »pjevuljivim« sam glasovima prepoznao, da su unutra Česi. Kad govore, mislio bi nevješt, da su svakome od njih zapele u grlu gusle pana Kocijana ili da im neprestano lebdi pred očima čarobni štapić pana Lehara.

Malo dalje su, u istome katu, stanovali Srbi i jedan dio Hrvata.

Kad sam se uputio u prizemlje, začuh, kako iza mojih leđa šanu tanak, piskutljiv glas: »Špijon«.

Obazrem se i — prasnem u smijeh. To je na moju adresu rekao svome prijatelju onaj isti gospodin, za kojega je bilo poznato, da je prije nekoliko mjeseci dojavio g. autoru Crne Knjige, da je baš taj isti njegov prijatelj osvijetlio svoj prozor sa dvije svjećice prilikom — pada Pšemisla.

— O tempora, o mores, o — —

Cijelu je desnu stranu prizemlja zapremila srpska straža, zarobljeničko zapovjedništvo i ne znam tko još sve ne, dok su na drugoj strani bili u prvoj sobi stožerni časnici i bolesnici, u drugoj moje društvo, a u trećoj, posve maloj, čini mi se, bivšoj zbornici, desetak Hrvata i jedan Slovenac.

I kod njih je već gorjelo u peći, da je bila milina, i sušile se stvari, da je sve dimilo — u potpunom značenju te riječi.

Kad sam ušao — dijelili su Evropu!

Naravno. Što bi drugo i radili? Nas više ne zanimaju »malenkosti«, kao što su bivše macedonsko, albansko ili balkansko pitanje. To je bilo, pa i prošlo — razumije se, samo za nas — i ako su upravo ta pitanja baš sada u jeku svoga rješavanja.

Doktor razastro preda se zemljopisnu kartu, uz jedno mu koljeno Mali Napoleon, uz drugo Buco, Cigo stao malo podalje, Schön legao potrbuške i svi zure u kartu i svi umuju, što bi moglo biti, što li će se dogoditi.

Svi su tako zurili, dok ne uzdahnu Biškup, koji je sjedio blizu peći i nešto krpao:

— Jalovi poslovi, moja gospodo! Drugi su biškupi pozvani za to!

Neki ga pogledaše, a drugi se niti ne makoše.

— Nama je glavno pitanje — nastavi on — što će sada biti od nas — — Ako nas ne stignu naši ili Bugari, bit će zlo sve dok ne zamočimo prst u more. Kada to bude, onda se više ne bojim. Spojen sam sa cijelim svijetom! Samo prst u more! — —

Neki se dadoše s njime u praktična razmatranja, koja su postajala sve življa i življa, dok im se, najzad, ne pridružiše i ostali. Već se, sigurno po stoti put, poče raspredati pi-

tanje, što će biti od nas. Sada mi je već suhoparno i to, što nekoliko puta samo spominjem to isto pitanje, no onda sam — kad je to bilo zaista životno pitanje — mogao dane i noći razgovarati samo o njemu i nije bilo čudo, da sam vazda zaspao s vrućim pitanjem na usnama: »Bože, što će biti od nas?« i nije neobično, što mi je vazda, kad sam se probudio, gorjelo na usnama: »Bože, što će biti od nas?«

Zasada se nije znalo ništa drugo, nego da smo u Prokuplju, da smo u školi, da na podovima nema slame i da su gospoda upravitelji kuhinja priskrbila prčetine, koja će biti razdijeljena oko 3 sata po podne u obliku gulaša s krumpirima. To je bilo sve, a i to je bilo dosta, pa da budemo vrlo nestrpljivi, iščekujući ta obećana »tri sata po podne«.

Još do podne doznadosmo, da su ostali naši drugovi nastanjeni na drugoj strani mjesta u nekakvim starim vojničkim spremištima, da im je gore nego nama i da su sinoć, oko 10 sati, dobili čaj. Nije nam bilo žao, što su ga oni dobili, nego nam je bilo krivo, što ga i mi ne dobismo. Kad sam čuo, da stanuju još gore nego mi, bi mi ih žao. Treba zapamtiti: žalio sam ih! Svakako sam taj osjećaj zaboravio, misleći na nedobiveni sinoćni čaj i na jarčevinu, koja će se dijeliti istom — oko tri sata poslije podne. To je strašno dugo vrijeme — —

Cijeli dan prolaze cestom prema Kuršumliji duge, neprekidne povorke volovskih kola s topničkim streljivom. Na svakim kolima — čini mi se — po osam sanduka.

Mi smo po tome sigurno zaključivali, da su Bugari već presjekli željezničku prugu, i držali smo, da će slabo pucati topovi, koji budu opskrbljivani ovakom brzinom, i ako se u Srbiji govorilo poslije balkanskog rata, da treba podići spomenik srpskim volovima.

Preko puta je od naše škole u nekakovim potleušicama obdržavano novačenje. Nije pretjerivanje, ako ustvrdim, da su dobre dvije trećine tih sutrašnjih vojnika bila još potpuna djeca. Ako su imali po sedamnaest godina, onda su za svoju dob bili vrlo kržljavi. Nikada ne ću zaboraviti nekoga dečkirca, koji je već bio »vojnik« i sučelice našoj nastambi bio skoro neprestano na straži. Nije toliko udaralo u oči, što ga malo i na kratko vrijeme izmjenjuju, koliko njegov djetinji izgled. Držao se posve ozbiljno i na njemu se vidjelo, da mu je vrlo sveta stražarska dužnost, što nikako nije pristajalo njegovu

djetinjstvu. Kundak mu je stare berdanke dopirao do koščice, a bod se nad njim izvisio kao sredovječno viteško koplje.

Na prvi je pogled i površnu posmatraču bilo smiješno, no — bilo je tužno i lijepo, jer si tu vidio nadčovječne trzaje jednoga cijelog naroda.

Pred noć stigoše nekoliki novi zarobljeni časnici, koji nam ne donijeşe ništa novo s ratišta, ali mnogo novosti iz naše pozadine. Pripovijedali su, kako se kod nas teško živi, kako su zarobljenici slobodni i kako su im milostive naše žene. Bilo je šaputanja i o velikim obiteljskim tragedijama — — Tako. Što ćemo?! Nešto istinito, nešto zlobni muški jezici pretjerali, a ispaćeni zarobljenici uzeli sve sto puta gore nego su čuli. Neki su među nama počeli bjesniti, dok su se drugi smiješili — —

Malo poslije tih novih drugova doletje, sav zaduhan, gospodin komesar Milivoj Radovanović i na dušak izbaci Austrijance iz Beograda i Bugare iz Srbije.

Samo se kimalo glavama — — Nije to tako lako nekoga izbaciti, kao što je lako reći — —

Poslije njega dođe g. Đuro Paunković — za kojega su pripovijedali, da se zvao, dok je navodno bio u Vršcu, u Madžarskoj, i dok je bio madžarski Židov, Geza Paunez — i poče izdaleka, diplomatski:

— Nicht zu glauben, meine Herren, aber — es ist wahr.[1]) Sad je došlo zvanično: Austrijanci bačeni natrag, a Bugari razbijeni. Gerade jetzt ist dinstlich gemeldet worden. Kaum glaublich.[2]) — —

Većina nas nije vjerovala, no prva su nas dva austrijska »izleta« u Srbiju naučila, da moramo biti spremni na sve mogućnosti.

U Prokuplju smo ostali sve do 24. u jutro i za tih smo nekoliko dana dobili sigurno pedeset posve oprečnih vijesti pod pečatom najsvetije istine, za koju se meće ruka u vatru. Tako je bilo tada, a i vazda poslije, jer nijesmo nikada mogli do novina, koje bi nam rekle barem nešto stalno i nepobitno.

[1]) Nije vjerojatno, moja gospodo, ali je istina.
[2]) Upravo je sada službeno javljeno. Jedva vjerojatno — —

NAŠ KANTINER

Dana 21. se g. Bajić pretvori u Kantinera u društvu s prebjeglicom iz Stoca, u Hercegovini, trgovcem Kurulićem. Gospodin je došao u Srbiju kao mučenik nacionalne ideje, no poslije je uvidio, da je pametnije praviti s tim mrskim Švabom dobre poslove, nego li ići gubiti glavu u beogradskim i kragujevačkim klancima. Čast idejama, ali — posao je posao! Da se, inače, g. Kurulić posvetio pozornici, ne bi se trebao maskirati za Goetheova Mefista ni Molnarova Đavola: duga, tanka stožina, pošiknutih leđa, dugoljaste glave, upalih crnih očiju, izrazito koštunjava lica, crnkaste masti, male bradice, nesređene kose, koja je crnja od njegovih nazora o — poslovima. Sve to zamislite u odijelu, koje čeka još dva stanara i imate sliku našeg kantinera, inače mučenika srpske ideje gospodina Kurulića. Gospodin mu je Bajić — tako se barem općenito vjerovalo — bio potajni drug i javni zaštitnik.

U njihovoj je trgovini bila kupovna ili, bolje rečeno, prometna jedinica dinar. Za manje se od dinara nije mogla dobiti ni čaša vode. Cijene im, polazeći od te jedinice, nijesu bile visoke. Litra vina samo dva dinara, litra rakije pet dinara, pet do deset deka mesa samo jedan dinar. I tako dalje.

Radili su kao da dijele badava, jer smo još svi imali koji dinar, a bili smo neprestano gladni. Od 19. do uključivo 24., dakle za punih šest dana dobismo od kuhinje: jednom čaj za doručak, četiri puta gulaš za objed, tri puta čaj za večeru, tri kruha i tri jaja kao popudbinu za put do Kuršumlije. K tomu treba pribrojiti ono, što dobismo još u Nišu, uzeti preda se šest dana i 80 km., koje propješačismo do Kuršumlije, pa proračunati, jesmo li mogli biti toliko siti, da bojkotiramo nezasitnoga Kurulića — —

DOBROVOLJCI

Već se spomenutoga dana — 21. — pronese glas, da odlazi u srpsku vojsku šest Čeha i jedan Hrvat. Iznenađenje nije bilo veliko, jer se za tu gospodu već otprije znalo, da je to najdosljednije, što mogu učiniti, prema svojemu dotadašnjemu držanju. Tako je uistinu, a kao časnici i kao ljudi možemo prosuđivati, kako se komu čini najopravdanijim.

Iduće mi jutro, vrlo rano, dođe Cigo i reče, smiješeći se po svom običaju, i objesivši ruke kroz džepove do koljena:

— Znaš, što mi se desilo?

— Ne znam, brate. Što je bilo?

— Znaš, da spavam kraj Oskara? (Nazovimo tako jednog Hrvata, aktivnog poručnoga i strašnog srboždera.)

— Znam — odgovorih mu.

— Noćas nije mogao dugo zaspati — nastavi Cigo, a lice mu se prevuče tamnim oblačkom. — Neprestano se okretao i mjestoljio, kao da je bolestan ili kao da kani bježati. Ja sam šutio, pretvarao se, da ništa ne opažam i nastojao da zaspim. Iza dugih me muka upita šaptom, da li spavam. — »Ne« — odgovorim ja. »Znaš, što je novo?« — opet će on. »Novo je, da ne mogu zaspati, i ako sam umoran« — odvratim ja. Nasta šutnja.

— Pa, što mu je bilo?

— Evo, što: iza kratke mi šutnje opet šanu: »Odlazim u srpsku vojsku«. Počeo sam se smijati, okrenuo sam se na drugu stranu i ubrzo zaspao. Čim sam se jutros probudio, pripovjedim, na sveopći smijeh, što je Oskar noćas buncao. On problijedi, uznemiri se i, čim je ulovio zgodnu priliku, umoli me, da rečem, da sam se šalio. Tako i bi, no eno sada ode u grad s gosp. Paunkovićem. Nije čist posao.

Ta me je pričica iznenadila, no zvučila je toliko vjerojatna koliko i vijest o uzmaku austrijske i bugarske vojske:

ništa me ne iznenađuje, ali, ne vjerujem. Držim, da je to nemoguće, a ipak — vrlo je sumnjivo.

Sinoć je Oskar dugo razgovarao s onim drugim Hrvatom, također aktivnim poručnikom, koji bi danas, 21., imao otići natrag u Niš. Nekoliko su se puta ponovno cjelivali uime današnjega rastanka, obojica su plakali kao djeca i onaj drugi — nazovimo ga Perom — rekao: »Ako poginem, javi mi roditeljima, da sam umro od pjegavoga tifusa«.

Ono je opraštanje bilo po obojicu očito vrlo teško i vrlo značajno.

Kad se Oskar vratio iz čaršije, dozvao ga je k sebi natporučnik Pavel i pitao ga, koliko je istine na glasinama, koje se šire. Uvjeravao ga je svečano i sveto, da je sve neosnovano, da je sinoć bio pijan i slično. Pavel se time zadovoljio i kao stariji svjetovao ga, da se u buduće čuva sličnih ispada i — rastao se s njime. Odmah je iza toga Oskar dozvao brijača, da ga obrije. Kad su mu neki rekli, kako je nepotrebno, da se redi, odgovori, da ne podnosi bradu. Međutim još marljivi brico nije bio ni na pola gotov, kad eto ti ordonanca gosp. Paunkovića, koji javi, da »gospodin direktor zove gospodina Oskara«.

— Odmah! — odgovori ovaj tako naravno, kao da se ništa važno ne događa.

Kad sam to čuo i vidio, nehotice pomislih, kako je slab znak, što je natporučnik Pavel razgovarao s njime baš kraj stare, napola porušene džamije, posljednjega znaka nekadašnjeg otomanskoga gospodstva i zadnjih ruševina Islama u ovim krajevima — —

O tome više nije nitko govorio. Razmišljali smo, nevjerovali i šutke prolazili jedan kraj drugoga, dok u 11 sati do podne ne dođe pred školu automobil, koji će odvesti u Niš gospodu dobrovoljce. U cijeloj zgradi nasta živo kretanje. Kako je bila prestala kiša, mnogi smo stajali pred kućom i čekali, da vidimo što će to biti. Cijeli su izlaz do ceste opkolili u gustoj hrpi Česi, Srbi i Hrvati, koji su bili raspoloženi »jugoslavenski«. Najednom nasta klicanje: »Nazdar« i »Zdravo«. Pogledam. Ulaze u auto sve poznata češka lica, mladi, vitki, lijepi ljudi. Među njima naš Pero u svome kožnatom haljincu i — najzadnji ulazi Oskar. — Bi mi, kao da me netko udari po mozgu. I ako se o tome govorilo, bilo je toliko nevjerojatno, da je njegov odlazak sve iznenadio kao grom iz vedra neba.

Odletim u malu sobu, u kojoj su stanovali Hrvati, među kojima je bio i Oskar. Kad sam ušao, svi su bili na nogama i nepomično zurili preda se, kao da je taj čas izrečena nad njima smrtna osuda.

— Je li moguće, Doktore?! — viknem ja, srćući u sobu.

Odgovor mi bi jedan dugi, nepomični pogled.

Poslije doznadoh, da je, polazeći, rekao: »Nemojte mi, gospodo, krivo suditi. Svaki ima svoje nazore«.

Nitko mu nije ništa odgovorio, jer su ostali zapanjeni, preneraženi.

Kad se je u drugoj nastambi, u vojnom skladištu, pronio glas o njegovu odlasku, Hrvati su se, koji su bili tamo smješteni, htjeli tući, dokazujući, kako su to izmišljotine stanovite gospode, koja se ne žacaju nikakovih sredstava samo da škode Hrvatima. Istina je bila odviše neočekivana!

Bolesnike i stožerne časnike otpremiše 23. u automobilu, a nama drugima najaviše odlazak za sutradan.

Nasta odmah pripremanje odijela i obuće za put. Naravno, to više nije bila ni prilika niških priprema, jer je bilo sve uglavnom — spremno. Cipele smo već po neki put mazali lojem. Neki su ih slali u grad na popravak, što je bilo skuplje, nego da su ih opravili bečkim obućarima.

Za cijelo se vrijeme opažalo, kako je teško mijenjati kr. srpske novčanice. Trgovci radije primaju austrijski novac u papiru, nego li svoj.

Meni je u tome poslu pomogao moj znanac Radovan. Koliko sam mu god dao i svojih — kojih, slučajno, nije bilo mnogo! — i tuđih papira, sve je izmijenio po naslovnoj vrijednosti, jer se nijedan trgovac nije usudio odbiti izmjenu srpskome vojniku, »koji se za to bori, da on može — mirno trgovati.«

Srpski su vojnici uopće bili vrlo uslužni i često mnogo uljudniji nego li njihovi i naši zapovjednici. Kod njih je bilo samo to zlo, što nijesu dobivali nikakove mazde, a skoro ni opskrbe u naravi, pa su posve ovisili o našoj kuhinji i ubrzo počeše s nama trgovati uz nemalu proviziju.

24. LISTOPADA

u nedjelju, u 7 sati u jutro bi sve spremno za polazak. Ona su gospoda iz spremišta došla pred školu i tu se postavismo u hodne vodove.

Iza dugog čekanja, kad su se radoznali prokupljanci dosta nagledali naših šarolikih ljepota, dođoše čiče s volovskim kolima, na koja smo utrpali torbe. To je bila velika olakšica i sreća.

U sedam i pol sati pođosmo, praćeni nemirnim pogledima stanovništva, na kojemu se baš nije opažalo, da ga umiruje obavijest, da smo mi svi zarobljeni sada kod Beograda i da je naš pukovnik Edelmann sam glavom izvikani — Mackensen. Ako je Mackensen niska uzrasta i sijede brade, onda barem u tome pogledu nije bila zamjena loša, no srpskoga građanina više nije mogla umiriti, jer ga je bio već odviše zahvatio val sveopće uzbuđenosti i strave.

Prokuplje je malena, blatna kasabica sa pet, šest hiljada stanovnika i s orijentalnim pečatom svoje kaldrme, tijesnih uličica i neuglednih, stisnutih kuća.

Na izlazu prema Kuršumliji stoje trošne ruševine Jug Bogdanove kule, u kojoj je — valjda — junačka Majka čekala sa krvavoga Kosova vijesti o svojih deset Sokolova. Grad stoji na vrh dosta osamljena brda, oko kojega teče — ako se ne varam — sa tri strane rijeka Toplica. To je prvi susret s dva imena, koja je narodna pjesma ovila vječnošću.

Cesta je blatna i izlokana, ali — mora se ići, pa se ide.

Spočetka smo svi vrlo razgovorljivi. Držim, da ne ću pogriješiti, ako ustvrdim, da se taj cijeli dan nije ni o čemu drugom govorilo nego o Peri i Oskaru, a pogotovo o ovom posljednjem.

Koji su došli ranije u zarobljeničku vojarnu, jednoglasno potvrđuju, da su se svi Hrvati, koji su bili tamo, držali »posve korektno« t. j. »austro-ugarskije« od svakog Nijemca.

Prvo je sjeme propagande bacio g. potpukovnik Popović, skupivši oko sebe neke zarobljene Srbe i Hrvate, za koje su tvrdili, koji ih znadu, da su se držali u rojnoj pruzi ne samo bezprijekorno nego mnogi i luđački hrabro.

Dođe pad Pšemisla i taj upropasti mnogoga. Srpska vlada poče tražiti časnike, koji bi bili zapovjednici četa naše momčadi, koja je radila na novoj željezničkoj pruzi prema bugarskoj granici, i ta pruga mnogome zakrenu vratom, i ako su bili vrlo korisni za naše vojnike.

Počeše nestajati ruže s kapa i to sve preko noći.

— Gdje ti je ruža?

— Nestala. Netko mi je ukrao.

— Pribavi drugu.

— Otkuda?!

Ti su se razgovori češće ponavljali.

U većini se slučajeva radi o mladim i najmlađim ljudima.

Sa gubitkom ruže se počelo i onda se išlo dalje i sve dalje, dok se ne stvoriše dvije grupe Hrvata t. zv. »Kaisertreu« i »aduti«.

Meni je vrlo jasno, kako je moglo do toga doći i — ne osuđujući počinioce — razložit ćemo samo djelo.

Bez bojazni, da pretjerujem, smijem ustvrditi, da je 99% hrvatskoga pučanstva — upotrijebimo već spomenuti izraz — »Kaisertreu«, ali je isto toliki postotak duboko uvrijeđen postupkom, kojim je monarhija dosad plaćala našu vjeru, a isto je toliki postotak izravno — neprijatelj židovsko-madžarske izrabljivačke, šovinističke nepolitičke politike prema nama. Ne ćete naći ni jednog jedinog Hrvata, koji će vam pogledati u oči i bez crvenila u licu reći: »Ja sam zadovoljan s našim položajem i s postupkom monarhije prema mojoj otadžbini!«

Takoga Hrvata nema i to je najužasniji plebiscit, najstrašnija osuda, što je može doživjeti jedan sistem. Preko šest milijuna duša kliče:

»Nijesam zadovoljan!«

Tko želi osuditi, neka ispita razloge prije nego počne suditi.

Mi smo u monarhijinim ratovima dobili ime barbara, vandala i pretorijanaca Habsburške dinastije. Dobro. Vršili smo državljansku dužnost, ali: što su više od nas uradili oni, koji su bili nagrađeni?!

Kako se to zapostavljanje odrazilo u našim srcima, već sam rekao, i to nije tajna, no da uza sve to ne prestadosmo biti »Kaisertreu« i da ne zaboravismo svoje državljanske dužnosti, dokazuje ovaj rat.

Hrvatske zemlje daju državi tri zbora redovne vojske. Zar je onda čudo, ako se u tolikim masama nađu dva čovjeka na svaku postavljenu hiljadu, u kojima je jači osjećaj bijesa na nezahvalnost nego li osjećaj dužnosti, zakletve i nada u bolju, pravedniju budućnost? Zar je čudo, ako od te svake dvojice jedan otvoreno prijeđe na neprijateljsku stranu, a napose na stranu kraljevine Srbije, kojoj je »veleizdajničku propagandu« pomagala madžarska vlada u Hrvatskoj, bosanska je vlada trpjela nasmiješena lica, a u Istri je i Dalmaciji izazivalo nelojalno službeno držanje vlade sad prema Talijanima, sad prema nama?!

Zar je čudo, ako se tako ogorčen mlad čovjek raspali, kad čuje kralja i kraljeviće, koji govore jezikom, koji on razumije, te padne pred njih, da im se pokloni?!

Naravno: on zaslužuje vješala po postojećim zakonima, no kad g. Lang[1]) svrši svoj posao, onda mu pristupa psiholog, koji bi u našim slučajevima neumoljivom logikom opravio istim putem i još mnoge i mnoge, koji se postavljaju, da sude onim prvima.

Da su mnogi zašli predaleko — koji to inače ne bi bili učinili — krivi su neki ultrapuritanci drugih narodnosti. Neki su bili od naravi cjepidlačari i nerazboriti, nesposobni da stvar prosude sa svih strana, dok su drugi opet mislili, da — prikrivaju svoje grijehe, sumnjičeći sve ostale. Mnogi su lako podnosili i dolično odgovarali neumjesnim izazovima, dok su drugi mislili, da pobjeđuju, čineći baš ono, čime ih objeđuju.

Kad je jedan zabrazdio, onda je kušao pridobiti i druge, držeći, da je samo on na pravome putu.

Nekoliko su se puta čule — recimo najblaže — drzovite i bezobzirne izjave: »Ponosan sam, da sam sudjelovao u borbi germanstva protiv slavenstva«, i ako se inače nipošto ne smije ustvrditi, da se sa zarobljenim časnicima njemačke narodnosti nijesmo slagali. Naprotiv! Jedni smo u drugima vidjeli najbliže prijatelje i oni su bar pred nama kao i mi bili ogorčeni na nepromišljeno držanje vodećih bečkih krugova prema

[1]) Krvnik u Beču.

hrvatskome pitanju. Naravno, do tih su osjećaja došli istom onda, kad su dobro upoznali nas i Madžare, i kada smo ih potanko uputili u naše prilike. To je bilo vrlo nužno, jer je Nijemac loše upućen u ovakove »sitnice«, koje su za nas — životno pitanje.

Čovjek ne treba biti sveslavenski »utopist«, pa da ga izjave, kao što je ova, što je gore navedoh, moraju vrijeđati. Mi dobro znamo, tko se proti komu bori, i zašto se bori — ni o tome ne trebamo pouka. K tomu: ako je to borba germanstva protiv slavenstva kao takoga, onda smo mi i Bugari i Poljaci i Česi i — naravno — braća Slovenci zločinci i glupani, koji se bore sami protiv sebe. Odviše smo zdušno vršili svoju vojničku dužnost, a da bismo mogli dopustiti, da nam se preko krvi naše najbolje braće i preko naših rođenih nesreća ruga netko treći, tko nije ni malo bolji od nas, niti učini više nego nas koji. Tako je mogao Cezar voditi robove Gale protiv Gala, koji su još bili slobodni — no sigurno bi i oni bili prebjegli! — ali se vara onaj, koji misli, da smo mi tako išli protiv Srba i Rusa!

Većina nas ne uze te ispade tragično, dajući im ime: djetinjarije! Svi nijesu tako mislili, stvarajući protivne zaključke.

Već napomenuh, da smo se dobro slagali s našim drugovima njemačke narodnosti, i ove iznimne upadice napominjem samo stoga, što su kod nekih ostavile vrlo neugodan trag.

MADŽARSKI ŽIDOVI

S Madžarima je posve drukčije.

Po svome vrlo osnovanom uvjerenju moram razlikovati Madžare i Madžarske Židove. To je razlika, koju ovi s prezirom odbijaju, ali ona uistinu postoji i tako je očita, da svom snagom kriči na kilometre daljine. Koliko je meni poznato, malo se naših ljudi tuži na Madžare i skoro bi se moglo ustvrditi, da se mnogi hvali njihovom ugodnošću i pristojnošću. Možda im je najveća mana, što strahovito pate od madžarskih Židova, a nemaju snage, da tome stanu na kraj, što — uostalom — otvoreno priznaju, nego — naprotiv — primaju njihove osebine i skoro će biti svi jednaki!

O madžarskim se Židovima ne može izreći dobro mišljenje. Nešto nasrtljivije, bezobzirnije i samoživlje ne vidjeh svojega vijeka. Očevi im još većinom nose njemačka imena, dok su sinovi već ponosni: Lengyel (Pollak), Fehér (Weiss), Huszár (bivši Kohn) itd. To, inače, nije mana: prilagodili su se zemlji, koja ih hrani, no zanimljivo je to, da takovih nepomirljivih Madžara nije upamtio ni Jehova ni Isten. Madžarstvo Kosuta Lajoša mačiji je kašalj prema njihovim osjećajima! Ni ovo ne bi bilo zlo, kad bi to uvjerenje nosili snošljivi ljudi. Ali — to su izazivači, koji drže, da je sloboda samo za njih, da su samo oni obrazovani, da su samo oni pozvani, da živu u monarhiji kao gospodari; to su ljudi, koji tvrdo vjeruju, da »extra Hungariam non est vita« i — nemaju krivo, ali samo s obzirom na madžarske Židove. Kako su mislili, tako su i govorili svakom zgodom.

Samo jedan primjer:

Meni je došao u pohode, na razgovor ugodni, jedan takav gospodin i ubrzo raspleo razgovor o politici. Da me zaplaši, nabacao je sijaset zvučnih, poznatih imena, s kojima je on »per Du so wie mit Dir«, a zatim razveo velike osnove. Govoreći, kako se dobro razumije u hrvatske prilike, ustvrdi,

da Madžarima moramo biti vrlo zahvalni, što nas uzdržavaju, a ne vazda rogoboriti. »Nijedna narodnost u Madžarskoj nema toliko privilegija, koliko hrvatska«.

Da mi je to rekao čovjek iz sjeverne Ugarske, koji niti ne zna, da u Hrvatskoj stanuje poseban narod, različan od madžarskih Židova — a vrlo ih je mnogo, koji tako misle — u stvar bih ga uputio ili bih mu se samo nasmijao i otpratio ga do njegove sobe. Ali — to je govorio gospodin, čiji otac živi kod nas od žuljeva našega seljaka, i meni nije ništa drugo preostalo nego da mu bez ijedne riječi — otvorim vrata.

U tom su duhu gospoda vazda davala svoje izjave. Razumije se samo sobom, da se izjave svakoga kramara ne smiju uzeti ozbiljno, no treba ovo uvažiti: 1. od zarobljenih časnika, koji su se upisali kao Madžari, dobre su ih dvije trećine Židovi; 2. sve je madžarsko novinstvo u židovskim rukama; 3. uvaženi je književnik i kritičar Oktavijanus Goga dokazao, nepobitno dokazao, da je madžarska književnost židovska književnost za izvoz, »die vollkommene Verjüdung der ungarischen Literatur«[1]); 4. cijelo je madžarsko novčarstvo u židovskim rukama; 5. Židovi daju boju cijelom madžarskom društvu; 6. Židovi su factotum madžarskog javnog života; 7. Židovi su razmjerno najbrojnije zastupani u svim intelektualnim staležima, izuzevši učiteljski i sudski (jer se tu slabo plaća), časnički (jer je madžarski Židov ratoboran samo na jeziku) i upravnih činovnika, jer je to rezervirano za propalo madžarsko plemstvo i 8. koji su upućeni, madžarsku prijestolnicu nazivlju s mnogo uvjerenja — Juda Pest.

Sve u jednom: u Madžarskoj su Židovi oni, koji vedre i oblače i stoga nam — na žalost našu, a osobito na tugu svakog čestitog Madžara! — mora biti odlučno mišljenje i raspoloženje madžarskih Židova.

Oni su ozlojedili i uvrijedili svakoga, s kime su samo riječ progovorili o politici, a oni govore samo o politici i poslovima; oni su dosadili svakome, s kime su se sastali, a oni su se svakom nametnuli.

Zar je onda čudo, ako su takovi ljudi pridonijeli svoj dio k propagandi g. potpukovnika Ješe Popovića, kao što ju je kod nas raspirio g. Kuen Hedervari?!

---

[1]) »Potpuno požidovljenje madžarske književnosti«.

Kada smo se god svađali s našim drugovima, koji su počeli ploviti »jugoslavenskim« vodama — sa t. zv. »adutima« radi njihova »adutluka«! — posve su nam opravdano natakli na nos uz ostalo i Madžare, a to u velikom dijelu znači madžarske Židove.

To je posebna pasmina Židova ili — ako im baš laska — posebna pasmina Arpadovih nezakonitih potomaka.

Iz njihovih si govora i izjava mogao razumjeti to i uvijek samo to, da se mi svi borimo samo za madžarsku prevlast u monarhiji, a to znači za prevlast madžarskih Židova. Jednom je to išlo tako daleko — samo što sam ja sam čuo — da je jedan Madžar morao pred nama napasti nekog Singera zbog njegova — halapljiva madžarstva. Inače su oni redovno šutjeli i mijenjali boje u licu, kao da se ne usuđuju progovoriti, i ako se stide, i time postajali sukrivcima madžarsko-židovske vrtoglavosti.

Svaki je nas odmah pomislio: Kakve smo mi sreće, mogla bi gospoda i pogađati posljedice naše borbe — —

Jedni smo napuštali daljnja razmišljanja za bolja vremena, dok su drugi odmah stvarali zaključke i uzeli na se sve posljedice.

— — — Svakako: prije će se ili poslije ljuto prevariti oni, koji misle, da su Hrvati samo za to tu, da lijevaju krv na slavu Božju i da budu tuđi robovi! — — —

Zar to može biti svrha i sudbina jednoga cijelog naroda? I tako do vijeka, i tako od naraštaja do naraštaja, i tako od rata do rata?! Zar je zbilja zla sudbina habsburške dinastije, da moraju pasti od zločinačke ruke svi oni, koji su joj prijatelji, svi oni, koji su njezin ponos i dika; svi oni, koji su najviše pridonosili njezinu sjaju i veličini?!

Doista je čudna sudbina dinastija — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Spomenuta su gospoda otvoreno ispovijedala svoju vjeru, da će poslije rata biti kod nas Srbi zbrisani s površine, a isto tako i Talijani, a naravno, pogotovo Rumunji, ako Rumunjska pođe protiv nas, dok su među sobom šaptali, da će hrvatska samostalnost biti — komad papira.

Da smo mi ovo, slučajno, doznali u pravo vrijeme, tko jamči, da ne bi bio svaki pojedinac i svi skupa napravili takav

škandal, da se pripovijeda?! Tada bi nas optužili kao veleizdajnike, a gospoda bi došla kući kao mučenici.

Tu će mnogi početi dubokoumna razmatranja, kako bi to bilo nepromišljeno, kako ne bi bilo dostojno časnika, da se svađaju u neprijateljskoj zemlji i t. d. Hvala! Sve znam, ali se ne smije zaboraviti, da je to najosjetljivije mjesto svakoga Hrvata, da smo svi u robiji do Boga rastresenih živaca i da je najopasniji atentat na živce, kad dva milijuna madžarskih Židova žele, da u nama imadu bijelu koloniju s teškim milijunima naroda, koji je i kulturniji od njih i moralniji od njih i sposobniji za život od njih!

Uz takove prilike u robiji i kod kuće nije čudo, što je nekoliko Hrvata prianjalo uz jugoslavensku Veliku Srbiju i što dvojica odoše u srpsku vojsku.

DOBROVOLJAC PERO

Za Peru je poznato, da je potekao iz ugledne hrvatske pravaške porodice i da je i sam bio pravaš prije nego li se posvetio vojnome zvanju, a sigurno je i poslije ostao u duši vjeran toj ideji.

Bio je dobar časnik i velik veseljak, ali mnogo veći, daleko veći prijatelj žena. Zarobljen je početkom prosinca 1914. i sve se do ožujka 1915. vladao besprijekorno i kao časnik i kao čovjek. Uglavnom se družio samo s Hrvatima i Nijemcima, dok Madžare nije trpio, i ako su ga i oni voljeli zbog njegove ugodne naravi i zbog toga, što je znao madžarski. Srbe je neodoljivo mrzio i to je pokazao svakom zgodom. Tako pripovijedaju njegovi znanci, da je na Gučevu (na »Crnom Vrhu«) češće dolazio u prve redove i ako je to bilo vrlo daleko od njegove tamošnje glavne zadaće — i bacao bombe u srpske rovove.

Kad je početkom siječnja 1915. vođena istraga protiv nekolicine Hrvata zbog pokušaja bijega, Pero je tako odgovarao — i ako je u sve bio dobro upućen — da ga je g. Popović opsovao, zagrozio mu se kazamatom i istjerao ga van.

Uopće: svakom se zgodom pokazao kao potpun »austrofil«, oduševljen trijalist i nepomirljiv — frankovac, a ovo posljednje najbolje označuje njegovo držanje i mišljenje o srpskoj propagandi.

Odmah poslije zarobljenja ležao je u groznici. Jednom je počeo u sav glas vikati:

»Držte se, Hrvati! Naj Srbi ne misliju, da budu Horvate tukli. Naprijed, braćo, za Kralja i Hrvatsku!«

Dan 15. ožujka 1915. proslavili su Madžari u svim sobama svečanim akademijama i pijačama. Čuo sam, ali nijesam razumio, kakvi su se govori tom zgodom držali, tek je poznato, da je Pero bjesnio od srdžbe, ističući, kako Madžari svečano

slave dan svoje revolucije, uspomenu onih događaja, kojima su proglasili habsburšku dinastiju svrgnutom s prijestolja, dok bi nas, kad bismo proslavili spomen svojih mučenika Zrinjskog i Frankopana, proglasili veleizdajnicima najprije baš Madžari, koji revolucijom stekoše simpatije Evrope i naziv viteškoga naroda, a zatim i Nijemci, zbog kojih mi tom istom zgodom stekosmo ime barbara i roblja, koje pomaže tiranina, da okuje vitezove.

Jedne noći, pod kraj ožujka, dođe Pero u svoju sobu kasno u noći, i to napit.

— Gdje si bio dosad? — upita ga Tiček, koji je spavao do njega.

— Tamo sam na ćošku kartao — odgovori on. — Izgubio sam 35 dinara.

Taj »ćošak« je bila mala t. zv. »milijonerska« soba. Tako smo je nazvali, jer su joj svi stanovnici imali hrpe novaca ili jer su se takima izdavali — i jer se u njoj kartalo kao u Monte Carlu.

Za nekoliko večeri opet izostane i opet dođe kasno i opet napit i opet reče, da je kartao u milijonerskoj sobi.

Slučajno se dozna, da su njegovi izgovori neistiniti, pa ga Tiček i ostali Hrvati, koji su tamo stanovali, pozovu na red više u šali nego li ozbiljno.

Iza malog oklijevanja poče pripovijedati, kako je oba puta bio u t. zv. srpskoj sobi, u kojoj su tada stanovali samo Srbi i otvoreni »aduti«.

— Bio je — kaže — tamo i gospodin potpukovnik. Psovao vas je, da vi nijeste nikakovi Hrvati, da ste Austrijanci, madžarske sluge i slično. Ja sam vas branio. Rekao sam mu, da ste vi možda i od mene bolji Hrvati, samo da se ne slažete sa srpskom politikom.

Naši su ga ispsovali, što je tamo išao, i on obeća, da ne će više, ali riječ nije održao. Odlazio je sve češće i češće i sve lagano padao. Koji su mu Hrvati bili bliži, neprestano su ga opominjali i zauzdavali tako, da se dugo nije mogla opaziti osobita promjena. Koji su znali, šutjeli su jedno stoga, što je još uvijek bilo mnogo nade, da će »doći k sebi«, a drugo — ni pseto ne jede svoje živo meso. Kušalo se, da se sve prikrije, što je s tim lakše bilo, što dotada nije bio ništa

učinio — osim pohoda! — što bi ga moglo javno kompromitirati. Radilo se o tome, da se sve popravi i zaboravi.

Jednoga jutra, drugom polovicom travnja, pročitaše nam imenik Hrvata, koji moraju ići stanovati u sobu br. 21. Zapovjednik je sobe bio jedan natporučnik Slovenac.

Slučajno mene zapade mjesto kraj Pere.

Koliko se sjećam, za Madžare je imao u rječniku samo psovke, a i za Nijemce samo žestoke izraze, no protudržavne ispade nije pravio. Ne znam, da li još nije bio za njih zreo, ili ja nijesam opažao, ili se on čuvao.

Tako je to išlo sve do 15. svibnja. Za toga sam ga vremena dobro upoznao i opazio, da je vrlo neustaljen i povodljiv. S lijepom ga riječju možeš voditi preko svijeta i slijedit će te kao brata, no ako ga tamo netko uhvati i reče mu ljepšu riječ, smjesta će te ostaviti i opsovati kao najvećeg neprijatelja. Uza to nije nimalo zloban i sva je njegova zloća samo — na jeziku. Do skrajnosti je dobar prijatelj i nesebičan drug, a sva njegova svojstva kud i kamo nadmašuje nezasitna pohlepa za ženama. Najviše se njegovih izjava, kojih se ja sjećam, tiču samo žena i samo žena i opet samo žena.

Svaki je dan po sto puta kukao, kako više ne može snositi robiju baš — zbog žena. U svemu se je dao nagovarati, u svemu si ga mogao ublaživati, od svega si ga mogao barem na čas odvrnuti, ali od želje za ženama nikada, ni pod kojim uvjetom, pa niti na jedan čas.

Naš se sklad s njime posve ugrozi 15. svibnja. Toga se naime dana izrazi o njemu u sobi br. 24, u kojoj je i on prije stanovao, jedan Nijemac tako nepovoljno i na taj način, da su reagirali Tiček i poručnik Vlado kao Hrvati, koji su se tu desili, i s kojima je prije stanovao i Pero.

I on, Pero, potraži sebi zastupnike i to Doktora i »Ančicu« (Vladu). Prime se zastupstva pod uvjetom, da im Pero dade riječ, da nije bilo povoda za sumnjičenje i da će se u buduće čuvati svake i najnedužnije zgode, koja bi mogla dati povoda ma komu, da ga objeđuju s vladanja, koje ne doliči austrougarskom časniku.

Pero dade riječ, gospoda se prime zastupstva i naš se drug Nijemac vrlo lijepo ispriča svoj trojici gospode, no kad su zapisnici već bili gotovi, kad su se pomirili, upozori i

Tičeka i Vladu, da mi Hrvati štošta ne opažamo niti možemo opaziti — iz razumljivih razloga — što oni drugi opažaju.

Ne znam, u kakvim je odnošajima bio Pero sa srpskim zapovjedništvom i stoga nas sve zapanji, kad je nabavio građansko odijelo i počeo slobodno ići u grad. Mi smo se u čudu pogledali i s njime prekinuli općenje, a on je bio sretan i blažen, jer više nije bio željan — žena.

Kad ga ne bih poznavao, tvrdio bih, da je i išao jedino za tim. On je bio sve prije nego li špekulant i do toga žuđenog cilja dođe istom — preko svojih potpunih ruševina.

Možda bi bilo kod toga i ostalo, da ga jednoga dana — bolje rečeno: jedne tamne večeri — ne uhvati niška policija u gradskom vrtu s jednom gospođom. Oboje ih uhitiše. Gospođu pustiše, jer joj je — kažu — muž bio poznat kao junačan kapetan ratnik, a Peru pritvoriše i javiše u zarobljeničku »komandu«.

G. je potpukovnik Popović znao, s kim ima posla, i javi policiji po prilici ovo:

»To je naš čovjek. Već je predao molbu da bude primljen u kr. srpsku žandarmeriju. Odmah ga pustite.«

Kako je Srbija bila najmilitarističnija država pod Božjom kapom, naravno je, da je zapovijed g. potpukovnika bila odmah izvršena.

Za taj događaj mi nijesmo znali i ja ga doznadoh istom dugo poslije i to od čovjeka, koji je imao mnogo dobre prilike, da bude izvrsno upućen. Mi doznadosmo samo njegove naravne posljedice, kad se pronese glas, da Pero odlazi u srpske žandare u Albaniju i da se od njega zahtijeva, da prijeđe na grčkoistočnu vjeru.

Kad se to pročulo, pozvali su ga k sebi neki Hrvati, njegovi bivši najbolji prijatelji i, iza duga vremena, opet s njime razgovarali, prikazujući mu propast, u koju srče. On je mirno slušao, nije protuslovio, nije pokazivao, da mu je krivo, što ga pozivlju na red, no na svršetku je rekao ove riječi:

»Ja imam svoje ideje, za koje ću nastradati!«

Time je taj razgovor svršen, ali Pero ipak ne ode u žandare i to — kako se općenito vjerovalo — baš zbog toga, što nipošto nije htio prijeći na grčkoistočnu vjeru.

Poslije ga je gosp. Paunković uzeo u cenzuru i ne znam, tko ga je uvukao u nekakav jugoslavenski odbor u Nišu.

Tada je bio na vrhuncu svoga jugoslavenskog oduševljenja, koje je prelazilo u potpunu smiješnost. Kupio je zemljopisnu kartu buduće Jugoslavije, zastavicama označio srpsko-austrijsku frontu, i dok su austrijske vojske pobjedonosno nadirale u rusku Poljsku, on je dnevno pomicao zastavice prema Sarajevu i u Banat. U svoju »dragu Hrvatsku« nije napredovao, tvrdeći, da kroz nju, a pogotovo kroz divni Zagreb, ne smiju proći ratnici, »pa bili i svoji«.

Naravno, da nam je to bilo smiješno, pa su padale masne doskočice na njegov račun, a čim ga nije bilo u sobi, cijela mu je fronta bila pobrkana, u što se osobito razumjela naša »teta Elza«, sa svojom raspojasanom srijemskom maštom. Kad bi došao natrag, stao bi pred kartu, ozbiljno se zamislio, pa ako mu se svidio raspored̄aj četa, odobrio je i ostavio, ako li je bio nezadovoljan, počeo je popravljati i psovati, pitajući, koji se to frankovac miješa u njegovu taktiku?!

Uza sve to je bio još mnogo naš, bilo nam ga svima žao, pa smo kušali svakom zgodom, da ga okrenemo. Tako mu je jednom rekao Mujo, kako ostala gospoda, osobito Nijemci, ne drže, da je on pokvaren, nego samo nepromišljen i da bi se mogao vrlo lako rehabilitirati.

— Dakle, tvrde, da sam budala? — upita on, sa neskrivanim zadovoljstvom, što se o njemu ne misli zlo.

— Oni to ne tvrde — reče Mujo — ali tvrdim ja, ako nastaviš takim životom.

To mu se toliko svidjelo, da je od cijele sobe javno tražio priznanje, da je budala, proglasivši se »I. kr. hrvatskom povlaštenom dvorskom budalom«.

U nama se porodi živa vjera, da će taj komedijaški nastup imati divne posljedice, a pogotovo, kad ga drugi dan vidjesmo u dugom razgovoru s jednim Madžarom, koji ga je nekoliko puta i posjetio u sobi, ali to nije dugo trajalo i on opet nastavi svoju staru pjesmu.

Kad se već naslućivao odlučni napadaj na Srbiju, poslaše sa pruge u »komandu« sve Hrvate i svima zabraniše slobodan izlaz u grad.

Tu zgodu upotrijebismo ja i Mujo, da pokušamo spasiti, što se kod njega još uopće dalo spasiti. Uhvatismo ga jedno poslije podne u sobi i predočismo mu srpsku politiku prema nama. — Baš je nekako u to vrijeme pisao u »Pijemontu« poznati »jugoslavenski« apostol g. Nikolajević, kako je glupost govoriti o nekakvom hrvatskom pitanju, jer da bi se istim pravom moglo istaći ličko, hercegovačko, šumadijsko pitanje i t. d., te da poslije rata ne može biti ni govora o oslobođenima i ravnopravnima nego samo o pobjediocima i pobijeđenima. Tako nam je napijao iza pok. dr. J. Skerlića ponajuvaženiji »Jugoslaven«, kad je vjerovao, da je srpstvo u sedlu i da je uhvatilo uzde u ruke! — To mu predočismo i upozorismo ga, kako srpska propaganda ide očito samo za tim, da što više Hrvata kompromitira, da im onemogući povratak, da hrvatskim neprijateljima u monarhiji dade jako oružje protiv nas, a da uza sve to ne pokloni potpuno povjerenje onim ljudima, koji im u svojoj zaslijepljenosti povjeruju.

— To nije istina! — usprotivi se odlučno Pero, koji je dotada mirno slušao naše neugodne propovijedi. — Baš me je pred mjesec dana umolio g. Paunković, da potajno pazim na dra Šacu, kojemu ne vjeruje, i ako se ovdje banatska madžarončina izdaje za najvećega Srbina.

— I nije te sram, da se još dadeš unajmiti i kao špijun?! — reče jedan od nas.

— Oprostite! To je samo znak, da više vjeruju meni Hrvatu, nego li njemu Srbinu.

— To ne stoji! — usprotivismo se mi. — To je samo varka, da te lakše upropasti. Ako imaju u svoje »adute« povjerenje, zašto sa željeznice povukoše same Hrvate, a ne i Srbe?! Ako imadu u tebe povjerenje, zašto te ne puštaju u grad kao člana »jugoslavenskog« odbora?!

Kad je to čuo, uozbilji se i zamisli, a mi još bolje prihvatismo, podupirući jedan drugoga u svakoj riječi i u svakoj rečenici. Dotjerali smo tako daleko, da je ljutito opsovao g. Paunkoviću »vlaško-židovskog apoštola — to je bila njegova obična psovka — odmah se spremio i otišao u izvještajni bureau, da tamo »smjesta obračuna« s gospodinom Paunkovićem.

Mi smo bili veseli zbog svojega uspjeha, no, nažalost, nijesmo se smjeli zanositi, jer smo Peru odviše dobro poznavali. Bojali smo se preokreta, isto tako lakoga, kakav i mi postigosmo.

Nijesmo se prevarili u zlim slutnjama, jer, kad se uvečer povratio, bilo mu je prvo, da mi je opsovao »frankovačkog

apoštola«, predbacivši mi, da volim »i zadnjega blatnoga madžarskog Židova, nego braću Srbe«.

Opet prekinusmo.

Jednoga dana donese iz grada neke hrvatske novine iz Amerike — čini mi se »Hrv. Svijet« — i poče glasno čitati članak, u kome se pozivlju svi pošteni Hrvati, do dobro zabilježe »svaku prodanu dušu, svakog izdajicu, koji simpatizira s austrijskim tiranima i madžarskim pustahijama«.

Iza toga nam svečano najavi, da osniva »Bijelu listu« — kao protutežu »Crnoj Knjizi« — u koju će svaki dan zabilježiti po petoricu frankovaca, i objesi na zid u vrh kreveta pola arka papira. Odmah poče pisati, ogledavajući se po sobi. Ne sjećam se više, kojim je redom upisivao, samo znam, da je mene najavio kao petoga.

— Oprosti! — rekoh ja. — Kraljevska hrvatska povlaštena dvorska budala nema prava da prosuđuje ičije političko uvjerenje!

Nasmije se, opsuje mi »frankovačkog apoštola« i izjavi, da ću doći poslije na red.

Sve smo to vazda držali vrlo nesretnom komedijom i vazda smo se nadali, dok se komedija ne pretvori u nepopravljivu tragediju jednoga života.

Putem od Prokuplja do Kuršumlije govorilo se samo o tome i svi smo bili složni, da ga je upropastila ne njegova pokvarenost, jer je on bio dobar kao dijete, nego njegova nesamostalnost. Za srpstvo su ga i slavenstvo oduševljavali oni, koji ga sa stepenica prokupljanske škole pozdraviše sa burnim »Nazdar« i »Zdravo«, ali — ta gospoda ostadoše među nama i većina ih je još i sada među našim zarobljenim časnicima. Kad je trebalo ići umrijeti, onda su ti značajnici stišali svoj zanos i mirno brali novce, koje su dobivali na račun te mrske Austrije.

Od kuće su mu, dok smo bili u Nišu, slali vrlo velike svote novaca, a on je taj novac trošio na odijela svojih »prijatelja«, držao je stan u gradu, u kome nije nikad stanovao i koji je služio samo za ljubavne sastanke — njegovih prijatelja.

Jedan ga događaj vrlo dobro označuje. Bilo je to u prosincu, 1914., kad se po svim sobama strašno kartalo i bezumno hazardiralo. Naravno, da ni naši ljudi nijesu bili posve po-

šteđeni od te bolesti, i jednu večer dobi Pero nešto preko 1200 dinara. To je bila strahovito velika hrpa novaca! Svi se iznenadiše, kad poče ispitivati, koliko je tko izgubio, i dijeliti novac.

— Oprosti! — rekoše mu. — Kartali smo. Mi smo izgubili, ti si dobio i time je posao za danas svršen, a sutra će, možda, biti obratno.

— Kaj mislite — uzvrati on ljutito — da sam tak šmucig, da bum svoje Horvate gulil?!

Svi su morali, upravo morali, primiti novac, ili se s njime posvaditi.

Poslije nije hazardirao.

Svaki je njegov čin, svaka je njegova riječ nepobitno dokazivala, kako je on veliko, vrlo veliko dijete, koje bi uz svoje dobre roditelje kao takovo i živjelo i umrlo, svakom milo i ugodno, no koje je uz onakove »prijatelje i sumišljenike« bez milosti i pomoći moralo nastradati.

K tim je prijateljima pridolazila kao znatna težina želja za slobodnim kretanjem, jer je samo tako mogao doći do — žena. Slijedio je događaj u niškom gradskom vrtu i to je sve skupa bio odveć velik teret, a da bi ga bila mogla izdržati njegova slaba leđa.

Hrvati su učinili sa svoje strane sve, što je bilo moguće, da ga uzdrže čvrsto uza se kao brata, ugodna druga i odana prijatelja, ali — na našoj je strani bilo strpljivo snašanje madžarskih Židova, daljnja robija i mržnja srpske »komande«, a na drugoj — obećanja velike Jugoslavije, u kojoj bi Hrvati bili ravni Srbima, slobodan izlaz i — žene!

Ovo je posljednje, nažalost, pobijedilo!

U KURŠUMLIJI

Kasno u večer stigosmo u Kuršumliju. Svijet je izletio na ulicu. Koliko se moglo vidjeti pri slabom svijetlu, što je dopiralo iz niskih, neuglednih kućica, bile su to samo žene, djeca i po gdjekoji starac. Nije se moglo vidjeti, da li u nama vide samo ratne trofeje ili — naprotiv — također i slab znak, najavljenje opće bježanije, tek se svaki čas, sad s desna, sad s lijeva čuo upit:

— Novi li su?

— Novi, novi! — odgovaraju lijeno i umorno naši stražari i kaskaju dalje, psujući vladu.

Kad je nas koji odgovorio: »Sve stari. Nema novih!« — stražari se nijesu ljutili.

Provedoše nas kroz cijelo mjesto na neko brdo, koje bi se moglo nazvati »Blatno Brdo«. Zapadali smo do gležanja u gusto, ljepivo blato i jedina je sreća, da je bila pomrčina i da smo već bili blatni, pa nijesmo osjećali potrebu, da se čuvamo. Gazili smo kao za okladu, samo da što prije padnemo na noćište, jer smo već jedva gledali od umora, moleći Boga samo da dođemo pod krov.

Kad smo stigli na Blatno Brdo, prekinuli smo molitve i letjeli svaki u dodijeljeni šator. Kad smo vidjeli, da nema krova, odmah smo bili zadovoljni i sa šatorima, očekujući, da će u njima biti dosta slame.

Još smo se u Prokuplju složili u društva po četvorica i sada smo gledali, da svako društvo dođe skupa u isti šator, što je uglavnom i uspjelo. Ja sam bio u društvu s kapetanom Jožom, s Ančicom i s Malim Zdunom.

U svakom su šatoru bila razastrta dva gunja, — ali — nažalost — mokra, a pod svakim je bilo slame, koliko je potrebno za dobro kokošije gnijezdo.

Čulo se, da nema ništa za večeru, pak se odmah počesmo spremati na počinak. Ančica i Zduna imali su velike srpske vojničke gunjeve, ja sam imao naš ljetni erarni gunj, a kapetan Joža nije imao ništa osim kabanice. Odredismo, da na jednoj strani šatora spavaju kapetan i Ančica, a na drugoj Zduna i ja. Uz dobru volju i ljubav brzo se pomogosmo kabanicama i gunjevima tako, da je bilo dobro prostrto — jer, što nađosmo, bilo je, kako već rekoh, mokro — i da se po dva pokrijemo jednim gunjem. Za četvoricu je bilo — za nuždu — posve dosta mjesta. Nijesmo bili odviše stisnuti, a nijesmo više bili ni kiće, pa da izbiremo.

— Jeste li se smjestili, druže?! — dopre nam do ušiju Drugov glas, baš kad smo se počeli raspremati.

— Evo, Druže, jesmo — odgovori Joža. — Zar tebi nije bilo dosta hoda, kad si se dao na šetanje?

— Jadno mi, druže, šetanje! Tražim mjesto, a već svagdje puno. Koliko je vas tu?

— I ovdje je, brate, puno — odgovori Ančica. — Evo nas četvorica ovdje.

— Je li, druže, je li?! A pet nas mora pod jedan krov!

— Pet?!

— Pet, pet. Primate li me?

— Kako ne?! — odgovorismo svi u jedan glas, a inače: — Bog nam je svjedok, da Druga volimo i da smo s njime vazda i svagdje rado samo ne u istom šatoru! Nema sumnje, da nam je bilo milije, kad već moramo biti po petorica, da je s nama on nego kakav neugodan gospodin, ali Drug sa svoja tri centa mesa u istom šatoru — — —

Kad se primotao, da uđe, izgledao je u svojoj pelerini kao golem crn oblak, koji malo ne razvali šator, prije nego se u njega utura. Sad je trebalo praviti nove osnove za spavanje. Bez duga razmišljanja odredismo polovicu šatora za Druga i Maloga Zdunu, koji je najtanji među nama, a drugu polovicu za nas trojicu, s punim uvjerenjem, da će nama trojici biti još uvijek prostranije. Mjesto nije bilo teško podijeliti, jer je u sredini šatora kočić, preko kojega ne može, ali — prostirače i pokrivače: to treba podijeliti! Činilo nam se nemogućim, da se nas trojica pokrijemo jednim gunjem i, dok je Drug tamo nešto šuškao i namještavao se, mi stvorismo

ratni plan i predložismo, da nam Mali dade svoj gunj, a da njega pokrije Drug sa svojim srpskim gunjem i pelerinom.

Mali odmah pristane, ali Drug ne da ni čuti.

— Ne bi, druže, da sam vas na oči rodio — branio se on. — Noćas me je jedan otkrivao i prehladio sam se, ali nikad nitko više.

— Nemoj, Druže, tako — počnem ja sentimentalno. — Smrznut ćemo se.

— Neka, neka, dragi — tješi me Drug. — Znaš ti onu pjesmu: »Al je lijepo leći u šljiviku« — — — i tako dalje?! Onda je lako spavati, ali ovdje nema ništa osim blatne hladne Srbije.

Morali smo se drukčije pomoći i, što nam se prije činilo nemogućim, postade naravnim.

— Imate li, braćo, vode?! — upita Drug iza oduljega tapkanja i poravnavanja ležaja. — Ne mogu izdržati od žeđe.

— Ni kapi, Druže.

— Majko moja, al sam žedan! I bolestan sam. Jedva sam se dovukao — jadikuje on i sve nešto namještava. — Jadna zemlja, jadni narod uz ovakove lopove — — — Da nas radije potuku nego da nas ovako muče!

— Ne, Druže, tako. Živ ikad, mrtav nikad.

— Što ne?! Lako je tebi, kad si zdrav — — — Nemate, veliš, vode?!

— Nemamo. Što je bilo, popismo.

— Baš bi dobro bilo, da tko donese.

— Ne bi bilo loše — dometne kapetan.

— Mrak je kao u rogu, a ne znamo, ni gdje ima vode — javi se Mali, osjećajući — kao najmlađi među nama — da bi već bilo vrijeme, da se zaboravi nošenje vode.

— Ima je, druže, tu dolje kod kuhinje.

— A gdje je kuhinja? — upita opet Mali.

— Eto tu pod tim velikim drvetom. Vidi se vatra — — — Još će se i čaj dijeliti — — —

— Čaj?!

— Nego, nego. Nemoj se sazuvati.

— Daj bocu, pa ću pokušati, ali se bojim, da ne će biti vode — reče Mali i poče ustajati.

— Evo, druže, sreća ti cvala tako mladu. Živ ti bio majci svojoj i oženio se.

Poslije dođe i Rođo k nama u šator. Sad je opet trebalo stvarati nove osnove i nove nacrte za ležanje. Bi odlučeno, da ja prijeđem k Drugu i Zduni, a Rođo će na moje mjesto. Ne znam, da li je Drug bio zadovoljan s nama dvojicom, ali mi, bome, s njime nijesmo. Odviše je širok, a da bismo se bili mogli oduševiti za njegovo društvo u polovici maloga uskog šatora!

Zduna se dugo nije vraćao i već smo mislili, da se izgubio, kad u teške jade, eto ide, sav zadihan, blatan do vrata i bijesan, da bi se od njega trovale guje.

— Nema vode! Gdje ste?! — viče on.

— Evo nas — odgovara kapetan, a Drug se već ljutito uspuhao.

— Deset puta sam se poskliznuo, tri sam puta pao, koliko sam dug i širok, zagazio sam do vrata i uza sve to kuhinju nijesam ni našao.

— Da je tamo kakova mlada, lijepa, bio bi je našao, pa plivao kroz blato — dobaci Drug laganim glasom, kao da ga se ne tiče i sve dalje neprestano nešto šuška, namješta i popravlja.

Svi zašutjesmo, razmišljajući, bi li bilo pametnije leći ili čekati čaj.

— Tko je tebi reko, Druže, da se kuha čaj? — upita Ančica.

— Njegovo Veličanstvo čika Franjo — odgovara Drug mirno, kao da kaže »kuhar mi je rekao«.

— Ta nemoj, brate, tako. Lijepo te pitam, pa mi lijepo i odgovori. Ako je tebi teško, nije ni nama lako.

— Čuo sam! Dolje je javljeno — opet će Drug posve mirno i odmah nastavi: — E, ne mogu izdržati žeđu — — —

Meni ga je bilo žao, jer sam znao, da mu je s njegovom težinom i osjetljivošću mnogo teže nego nama, no Zdunino me je iskustvo odvratilo od uslužnosti, pa sam se lijepo ili možda — nelijepo stisnuo u svom kutu i šutio, kao da me nije ni živa.

— Baš sam žedan — ponavljao je Drug od časa do časa, a mi se već — skoro počeli smijati.

— Lako je vama mladićima! Zametnete se sa svojih dvadeset i pet, šest godina, pa idete kao stroj, a ja, star, bolestan čovjek — — —

Mi smo u nogama osjećali »svojih dvadeset i pet, šest godina« kao da su od olova, a znali smo i to, da još nije nitko preko noći umro od žeđe, pa smo se pretvarali, da niti ne čujemo Drugove riječi.

— E, baš sam, braćo, žedan, da više ne mogu izdržati! — — —

— Izdržat ćeš, Druže, izdržati! — mislili smo mi u sebi i šutjeli: Izdržati ili ići po nju!

Dobro smo znali, da je Drug vrlo ugodan, ugledan i obrazovan čovjek, no ujedno nam nije bilo nepoznato, da njegova starost nije ni desetak godina teža od naše i da mu bolest nije teška, pa smo dosta laka srca primali na sebe nepristojnost mlađih ljudi, da ga ne razumijemo. Držim, da se u drugim prilikama to ne bi moglo dogoditi.

— — Pukoh, ljudi, od žeđe! — jauče Drug i nešto traži oko sebe. — Morat ću ići tražiti vode — — —

— To je najbolje, ako ne možeš izdržati! — usudi se progovoriti kapetan Joža, kao najstariji među nama. Rođo je neprestano šutio.

Drug ustade i poče se izvlačiti iz šatora.

— Slušaj, Druže! — viknem ja za njim: — Ne bi li mogao uz put i čaj donijeti, ako ga već dijele?!

Čovjek se jedva miče i praznih ruku kroz ono more blata, a on ide s bocom po vodu i ja ga još pitam, ne bi li mogao donijeti i čaj za tri četiri mlađa čovjeka! Zaista, tu prestaje sve!

Drug se nije naljutio, nego se povrati i reče:

— Kako bi bilo, da svakom donesem curu?! Hladna je noć, a mlada gospoda poste već godinu dana — — — Ne bi škodilo — a?!

Naš je Drug našao vode, napio se, donio punu bocu i metnuo je uvrh glave kao vojnik vjernu pušku i spremio se na počinak.

I ja sam bio vrlo žedan, a da ne znam ni sam za čim, i bio bih rado pio, no moj bezobrazluk još nije išao tako daleko, da bih bio mogao iskati.

Poslije smo se svi bez razlike bili uvježbali i u gorim stvarima. Tu je bio istom početak svega onoga, što je poslije došlo.

Tu su večer neki pili čaj u 11 sati.

25. LISTOPADA

osvanu lijep, sunčan dan, kao divna pjesma. Pred sobom opazismo hrpicu neuglednih kuća, koje sačinjavaju Kuršumliju. Na sve se četiri strane podiže vijenac gora.

To se mjesto negda zvalo Tri Crkve, po trima crkvama, koje su podigli Nemanjići. Jedna je još i danas na uzgoru, no dosta je slabo sačuvana.

U mjestu je još i danas gostionica »Krčmarica Mara«. Kažu — a tko hoće vjerovati, neka vjeruje! — da je u toj istoj kući krčmarica Mara služila vinom Kraljevića Marka.

Kuršumlija je poznata i zbog toga, što je to jedino mjesto, prema kojemu su bili Turci za balkanskog rata prodrli na srpsko zemljište.

Pred noć se spusti žestoka kiša.

26. stigoše naši sanduci i posteljina, koju smo bili prije polaska uvezali u snopove. Sve je bilo blatno i mokro, a da bude još bolje, čiče i vojnici stovariše u blato. Kad nas pripustiše k stvarima, nasta vrlo nečasničko guranje, turanje, ćulanje i otimanje. Kod sanduka se još i gledalo na vlasničko pravo, ali kod posteljine se nije uzimao ni najmanji obzir na bivšeg posjednika, ako je i bilo na svakom komadu upisano ili ušiveno njegovo ime. Na stvari baš ne bi mnogo mijenjalo, da su stigli svi predmeti, jer — plahta je plahta, a gunj je gunj. Nijesmo bili razmaženi, pa da bi nas vezali tamo nekakovi »higijenski obziri«. Pometnja je nastala, kad se opazilo, da nema preko trećine stvari. Ja sam svoj sanduk zadnji put vidio u Nišu, a isto tako i lavor. Naša je soba spremila u veliki sanduk sve posude za umivanje, u nadi, da ćemo ih tako lakše naći, kad »stignemo na mjesto«. Više ih ne vidjesmo kao ni mnoge sanduke, kao ni mnogu posteljinu. Ne znam, da li su ostali negdje u blatu ili su iskrcani na mjestu, do kojega mi nijesmo mogli doći. Gospoda su od »komande« sve

obećavala, ali nijesu mnogo radila. Možemo razumjeti njihov položaj i oprostiti im — — —

Uza sve to, što nijesu stigli lavori moje sobe i uza sve to, što nije stigla ni sva posteljina, vidio sam više gospode, svojih bivših sustanara, ne Hrvata, koja su se opskrbila i lavorima i vrčevima i s više gunjeva.

U Kuršumliji ostadosmo sve do 28. u jutro. Ne znam, da li su nam namjerice dali odulji odmor ili su se još uvijek nadali, da će se poboljšati ratni položaj, pa da ćemo natrag. Dopuštam, da je g. potpukovnik Šapinac poimao i znao svu težinu događaja, ali — teško je naći vjeru u svoju nepobjedivost, kao što ju je imao srpski časnik. Ta je vjera već prelazila sve granice zdravog razuma, bila je obožavanje samoga sebe, bila je duševna groznica, koja je prelazila i na građanstvo sve do posljednjih časova. Možda su zdravo prosuđivali suprotne snage jedino oni oko skorašnje »Zastave« — kojoj je bio dopušten ulaz k nama samo kriomice — i socijalisti, no njih su sve proglašivali ostali Srbi — austrijskim plaćenicima i ćiftama. S tih razloga držim, da su se još uvijek nadali u nagli preokret, sličan onome iz prosinca 1914.

Stožerni su časnici i bolesnici noćili prvu noć u kuršumlijskoj bolnici, a već ih drugi dan dopremiše k nama i smjestiše u jedan veliki zajednički šator, koji je bio podignut ispod svih naših šatora tako, da je sve blato i voda teklo od nas k njima. Gospoda su prigovarala, ali nije bilo pomoći. Cijela je okolica bila samo more blata i ništa drugo.

Na kojih stotinu koraka ispod zadnjih šatora stajala je niska, blatna i neugledna zgrada, slična staji na neuređenu i propalu gospodarstvu. Rekoše nam, da je to do jučer bila pučka škola. Tu je sad g. Kurulić otvorio svoju kantinu, podigavši cijene za polovicu više, nego ih je postavio u Prokuplju. Prodavao je rakiju, vino, pečenu svinjetinu, kruh i luk, a da je dobro radio, ne treba ni spominjati. Tu se nije pitalo, pošto je što, nego, ima li što, i ako nas je i naša kuhinja prilično opskrbljivala. Dana 25., 26. i 27. ne dobismo nikad ništa za doručak, za ručak dva puta čorbu i govedinu, jedan put vrlo uspjelu smjesu graha i mesa, za večeru sva tri puta gulaš i na tri dana dva kruha. Ti dani spadaju među svijetle dane naše kuhinje, no ipak je bilo odviše malo, a da g. Kurulić ne bi s nama pravio izvrsne poslove.

S Kurulićevom je birtijom naš Papec doživio 25. po noći vrlo neugodnu tragediju. Taj su dan neki naši pekli prase na ražnju i uz to pili. Papec je držao, da se umor najbolje liječi vinom, pa se malo dulje zadržao u Judinu carstvu. Kad je došao u svoj stan, njegovi su suložnici — među njima iz naših krajeva Bela i Hugo — bili pospali tvrdim snom pravednika i, kako je bilo već kasno, kad su pošli spavati, pomislili su, da će Papec noćiti »negdje u selu«, kad ga još nije bilo, i njegovim se gunjem pokrili.

Kad se Papec vratio s »lumperaja«, zavalio se je odmah kraj ulaza, misleći — onako malo veseo, da je pod njim lijepo prostrto, a nije mu ni bilo zima, da pomišlja na pokrivač. Spavao je vrlo dobro i tvrdo, ali nemirno, kao što je to kod njega običaj. Okretao se na sve strane i hrkao u ritmu momačke harmonike.

Sutradan se njegovi drugovi probudiše, i opazivši Papu, prasnu u smijeh.

— No, kaj se smijete? — upita Papa.

Oni nijesu mogli odgovoriti, niti su s njega skidali pogled. Poče se i Papa smijati, ne znajući ni sam, čemu, i pogleda oko sebe. Imao je što i vidjeti: ležao je u blatu, a izgledao je — doslovno — kao da se okupao u blatu.

— Vražija huncutarija! — uzdahne Papa, čas ušuti, nekoliko se puta još ogleda i opet se poče smijati, gledajući oko sebe, kao da je pao iz oblaka.

U srijedu, 27., osvanu kiša, kao da već godinu dana nije padala. U šatorima se ne može opstati, jer su svi procurili, a izvan njih — opći potop. Istom oko 10 sati prije podne malo prestade i u to isto vrijeme dopriješe s jugo-istoka ponovljene jake tutnjave. Svi izletjesmo, da slušamo. Stručnjaci izjaviše, da su topovski hitci, i odmah smo vjerovali, da se to vodi borba na Kačaniku blizu Skoplja, dok su drugi, kojima nije išlo u račun naše vjerovanje, tumačili, da to negdje radnici miniraju kamenje.

Pred podne dođe blagajnik i poče isplaćivati u jednom dvije dekade — 63 dinara. To nam se činilo malo nerazumljivo, što nam kraljevina Srbija predujmljuje desetdnevnu hranovinu, i pomislismo, da se gospodin blagajnik s nama oprašta.

Tako je i bilo, no kao čovjek meka srca, nije htio otići od nas bez uspomene, pa poče isplaćivati sve u krupnom tako, da smo po dvojica dobivali 130 dinara u papiru, izvrativši gospodinu blagajniku 4 dinara u srebru.

Ubrzo se primijeti, kako on od svakoga prima srebro, a nikome ga ne daje. Nasta rogoborenje i mrmljanje. Kad je već nastala cijela graja, pronese se glas, da je gospodin potpukovnik Šapinac obolio, da gospodin Paunković ne ide više s nama i da je došao novi zapovjednik g. major Živković.

NOVI ZAPOVJEDNIK

Živković?! To nam je ime bilo poznato. Negdje smo ga već prije čuli. Iza kratka se razgovora ispostavi, da je to bivši zapovjednik one petorice Hrvata, naših drugova, koji su poslije zatvora zbog pokušanog bijega bili od nas odijeljeni i zatvoreni u Bardovcima kraj Skoplja u nekom napuštenom dvoru bogatog Arnautina.

Po njihovu je pripovijedanju bio naš novi zapovjednik čovjek, kakva smo mi već dugo željeli. Topnički je major, za Obrenovića je bio poslan na naobrazbu u austrijsku vojsku, oženio se kćerkom nekog austrijskog generala, dugo je kod nas živio, govori njemački, dobro pozna sve evropske običaje, fin, uglađen, časnik od pete do glave itd., itd. Ni jednu riječ nijesu mogli reći, kojom bi mu ma što predbacivali.

— Pomozi, Bože i Bogorodice! — uzdahne svaki i poveseli se.

Skoro se pojavi među nama, i prvo je bilo, da mu prijavimo blagajnika, kako krije srebro, i ako je njemu mnogo lakše mijenjati novčanice nego nama.

— Tko?! Je li blagajnik, oca mu njegova?! — vikne homo novus i zaleti se k stolu, kod kojega je obavljana isplata. — Ni jedan dinar, nijednu paru sitnoga ne smijete zadržati! — izdere se on, prijeteći štapom. — Razumiješ li, blagajniče, oca ti blatnoga?!

Gospodin je major niska rasta, crne masti, podrezana brka, malo naškubljene gornje usne, neprestano pljucka i teško drži ravnotežu. Hrptenjača mu je negdje stradala — — — Tabes.

Prvi je nastup bio vrlo prost i naprasit, no nama u prilog, pa stoga i simpatičan. Prvi put doživjesmo, da je srpski časnik rekao za nas dobru riječ, a to je već potpuno dosta, da nas osvoji.

Pred noć odrediše, da iziđemo na jednu ledinu kraj taborišta, gdje će nas gospodin Živković poimenično preuzeti od gospodina Paunkovića. Nijesu bili još prozvali ni pedesetoricu, kad žestok pljusak sve prekide. Žurno utekosmo u šatore. Rekoše, da će prozivanje nastaviti sutradan.

Kiša je padala cijelu noć.

ČETVRTAK, 28. LISTOPADA

Osvanu strašan pljusak.

Iz šatora se nije nitko ni pomicao, dok se ne ču, da moramo odlaziti. Međutim je i kiša jenjavala. U 7 sati je već sve bilo spremno za polazak.

Malo prije toga donese mi dvije karte neki gospodin iz cenzure. To me silno iznenadi, jer je on prije protežirao samo madžarske Židove, izdavajući se za nepokolebivog »Tissza-ember«-a. Istina, on je vazda nastojao, da bude prema svima ljubazan i uglađen, ali ovaka pažnja?! — Jedna je karta bila za mene, a druga za Peru. Iznenadio sam se još više, kad sam to opazio, i pružim je g. cenzoru, govoreći:

— Što će mi ovo? On je otišao.

— Ta, baci, ako hoćeš — odgovori on mirno i udalji se.

Najprije me iznenadilo, što mi je uopće donio kartu, a onda pogotovo, kad sam opazio, da mi je predao i jednu tuđu, pa k tomu baš kartu nesretnoga Pere. — Što to znači?! — pomislim i u istom času već odlučih, da tu kartu sačuvam kao tužnu i neugodnu uspomenu na dobru žrtvu. Još je i danas čuvam. Pisala ju je gđica D. B. iz Zagreba, 26. rujna, crvenim, jer sigurno u žurbi nije mogla do crnoga crnila.

Gospođica mi B. ne će zamjeriti, što ću prepisati dva stavka iz toga toplog, mirnog izljeva jedne dobre ženske duše.

Prvi glasi:

»Dakle ste bili bolesni, i ako ste roditeljima vazda pisali, da ste zdravi?! Lijepo je od Vas, što ste ih štedili, no ipak se, eto, doznade, a sada je glavno da ste ozdravili. Sada se morate dobro čuvati«.

To je siromak Pero trebao novaca, vrlo mnogo novaca za svoje skorašnje prijatelje, pa je pisao roditeljima, da boluje. Kad god su mu to neki predbacivali, stalno je odgovarao:

— Kad ne bi bio siguran, da mi mogu opraviti bez i najmanje poteškoće, onda ne bih tražio.

Drugi stavak veli:

»Oprostite mi, gospodine poručniče, što sam tako slobodna, da sam Vas opet uznemirivala sa par riječi. Znate, ja shvaćam Vaš položaj i smatram ga osamljenim i željnim za domajom. Ja se nadam i živim u mom nepokolebivom optimističkom uvjerenju do skorog viđenja« itd.

Kad sam to pročitao, saleti me pitanje: Gospode Bože, hoće li se njih dvoje ikada vidjeti i hoće li Pero ikada vidjeti svoju dragu Hrvatsku, koju je doista bezumno ljubio?!

To je pitanje tada bila tajna s devet teških pečata, a svi smo bili spremni, da na njega odgovorimo — niječno. Vidjet ćemo, da li ćemo biti zloguki proroci — — —

Prije nego je izdana odredba, da stanemo u hodne vodove, od svake je družine letio po jedan član, da kupi štogod za put u »ljekarni« g. Kurulića. Oko kantine je bila gužva, kao da dijeli badave i nije bilo pogađanja. Što je g. Kurulić odrezao kao čibukom, to je bilježio u »bon« i — gotov posao.

Ti su bonovi uvedeni jedan dan prije, jer nije nitko imao sitnoga novca, da plaća, a g. Kurulić — prozvali smo ga Judom! — nije htio davati srebro nego samo za — austrougarske banknote. To je, sigurno, bilo jedino pitanje, u kome je bio izraziti austrofil.

Da se ipak omogući trgovina, izdavao je naš Juda komadiće bijela papira, kojima je bila nominalna vrijednost deset dinara. Što si uzeo, on je bilježio. Kad si pojeo i popio za deset dinara vrijednosti, morao si kupiti opet novi bon, a svaki si mogao mirne duše potrošiti za jedan obrok, pa da te ne zaboli ni glava ni želudac.

Oko 7½ sati dođoše u fijakeru gg. Paunković i Živković i odmah iza toga izda g. Bajić odredbu, da idemo svi na ledinu bez prtljage, jer da će prije polaska biti prozivanje, koje je sinoć prekinuto.

Kiša je bila skoro posve prestala.

Kad smo stali na određeno mjesto, pope se g. Paunković na fijaker i najprije nam izruči pozdrav od g. potpukovnika Šapinca, koji da mora ostati radi bolesti, a zatim se oprosti u svoje ime s vrlo biranim i laskavim riječima, po kojima

je izgledalo, kao da se dobar prijatelj i drug rastaje od milih drugova.

Iza njega se pope na fijaker g. Živković i ispuknu nam govoranciju, kakova bi bila prilična za staroga sveučilištarca, koji se sa stranog sveučilišta opet povraća među svoje bivše prijatelje na domaćem sveučilištu. Neprestano se ljuljao i posrtao, naglašujući, kako u njemu ne smijemo gledati zapovjednika, nego druga i prijatelja. Svečano nam obeća, da će uložiti svu svoju snagu i upliv, da nam bude s njime što ugodnije i da nam olakša napore, koji ne će biti dugotrajni; dade nam svoju poštenu riječ, da će naši sanduci biti dovezeni za nama, i strogo odredi, da nam naši ordonanci moraju biti pokorni i poslušni, jer su oni naši vojnici, a mi njihovi časnici.

Kad smo ovo posljednje čuli, moradosmo jedan drugog pridržati, da ne padnemo na leđa. Je li moguće, upitasmo se u čudu, da on doista tako misli?!

Da. Tako je bilo. Čim je jutros došao, na mrtvo je ime isprebijao jednog našeg momka, kažu, zbog toga, što je bio bezobrazan prema nekom našem časniku.

Gospodin se Živković nije šalio, a govorio je tako uvjerljivo, tako zavodljivo, da nas je sve osvojio, i da je slučajno bio trgovački putnik, sigurno bi bio među nama rasprodao cijelu robu.

I g. Paunković i g. Živković su govorili njemački, samo je ovaj posljednji, kad je htio, da što osobito svečano utvrdi, upleo koju prosto-narodnu srpsku psovku, koje su već razumijevali i oni, koji nijesu ništa drugo znali.

Kad je taj obred bio gotov, razdijeliše nas u pet hodnih kolona, zaboravivši na prozivanje. U prvu kolonu smjestiše Srbe i Hrvate, u drugu Čehe i tako redom. I tu smo bili iznenađeni, kad Hrvati dođoše skupa sa Srbima. Odmah se vidjelo, da naš novi zapovjednik ili nije apostol sveslavenske ideje ili ne zna, kako se držala većina Hrvata ili — uopće ne misli na politiku i dijeli nas po srodstvu, kako je on — vjerojatno — i mislio.

Oko 8 sati pođosmo, već na polasku blatni i mokri do koljena. Torbe smo opet natovarili na kola. G. Živković je zaostao iza nas sa stožernim časnicima, s bolesnicima i povozom.

S ovoga se blatnoga brda spustismo na cestu prema koritu rijeke Plitvice, koja je bila strašno nabujala. Spočetka je cesta bila prilična. Moglo se ići, no ubrzo se spušta posve do rijeke, koja ju je potopila, a k tomu je još i gorska bujica bila razvalila most, koji je od Kuršumlije — koliko se sjećam — oko jedan kilometar daleko. Pješaci su još mogli preko njega, ali kola nikako. Pripovijedali su, koji su vidjeli, da se kod te zapreke g. Živković pokazao vrlo spretnim topdžijom. Više mosta je, naime, mlin, i gospodin je major zapovjedio, da se s njega svali u jednom komadu cijela jedna strana krova i upotrijebi mjesto mosnica, koje je voda bila odnijela.

Namisao je potpuno uspjela.

Gdje je cesta bila pod vodom, morali smo se penjati u brdo, a tu je bolje prolazio onaj, koji je pokazao veće kozje sposobnosti. Nije se gledalo, da se ne padne, jer je to bilo na svakom drugom koraku kao nešto posve nužno, nego se samo gledalo, da se ne padne u kakovu provaliju ili u vodu. Uza svu našu muku dospijevali smo pomišljati na pitanje, kako će i kada će stići po takome putu gospoda s kolima?!

Neke je odviše umaralo to penjanje po brdima i opet silaženje na cestu, gdje nije bila pokrivena vodom, a drukčije se nije moglo ići, pa odlučno zagaziše u vodu. Redovno su gazili do preko koljena, no na više su mjesta bili počašćeni potpunim, savršenim »Sitzbadom«. Oni su prevaljivali mnogo manji put nego mi i manje su se mučili, no ipak im je broj bio vrlo malen. U svemu trojica, a među njima naš Lepir efendija i natporučnik Pavao. Lepir se razmahao rukama, viče, hvali, kako je dobro i vesla nogama, da sve oko njega praši, kao da je u parnoj kupelji. Počeše ga neki moliti, da i njih prenosi.

— Litru 'jute amo, pa uzjaši! — odgovara Lepir efendija i pruža ruku, da sklopi posao. Njemu je još uvijek bilo do komedije, gdje su mnogima suze frcale iz očiju. Nije, da je toliko teško, ali sklisko, trnje smeta, šipak dere odijelo i živo meso, pa te spopadne bjesnilo, koje više ubija nego svi napori.

Tako se jednom jedva skotrljasmo na cestu, kad za kojih dvjesta koraka eto ti opet pred nama vode, a desno kosa, da ti šija pukne, gledajući uz njezinu kosinu.

— Ich kann nicht hinauf![1]) — reče očajno jedan naš drug. — Ne mogu, pa neka me ustrijele.

Upozoriše ga, da je Lepir spreman da prenosi. Odmah ga saleti molbama.

— A' Liter Schnaps und — sitz' auf![2]) — odgovori efendija i smije se.

Posao bi sklopljen, ali Lepir ne vidje obećane rakije.

— Eto, bolan — jada se on poslije — bi meni ništo, da ga spustim u srid sride, da jahudija[3]) uzme avdes,[4]), al opet nisam smio — — — Nije, da ne bi' zbog 'jute, nego — eto — —

— Nije, bolan, efendija, tako — protive se neki. — Da si ti znao, da ne će platiti rakiju, bio bi ti njega spustio. Govori pravo.

— Haman — — Eto, pito sam ja njega na srid vode: »Ej, 'oćeš ti platiti rakiju?« »Oću, oću, oću« — viče on, pa kako ga onda ne bi prinio?!

— Da si znao, da ne će platiti, sigurno bi ga bio spustio. Priznaj, Lepir efendija.

— Ne bi, brate — uvjerava Lepir — nego eto — ne ću reći, da mi se ne bi bio izmakao — — —

Biškup je neprestano ponavljao, kako je to nečuven škandal, što Srbija goni kroz take vratolomije »ovake biškupe kao što smo mi«, ali je ipak ustrajno išao. Naš je krupni Drug zazivao Boga, da jednim udarcem uništi Srbiju i oslobodi nas, i jadikovao, kako bi bilo čovječnije, da nas postrijeljaju nego što nas tako muče, ali je uza sve to dobro izdržao. Sin Smrti je šutio kao riba i jedva pomicao svoje tanke, prozirne nožice, od časa do časa pogledao na nas koga i nasmiješio se, kao da je htio reći: »Pa vidiš, da i ja mogu. Nijesam ja tako slab, kako vi mislite«. Poglaviti ustrajno tapka u svojim legendarnim čizmama i tuži se, da se na takom putu ne može ni cigara zapaliti, a to je za njega najveća kazna. Rođo neprestano namještava svoje očale, žmiga očima i šuti; Papa se zagledao u svoj satnički trbuh i za-

[1]) Ja ne mogu gore.
[2]) Litru rakije, pa — uzjaši!
[3]) Židov. Bosanski podrugljiv naziv.
[4]) Jutarnje pranje prije molitve kod Muslimana.

boravio sve doskočice; Tiček se hvali, kako je sretan, što je tanak i težak dvadeset kila, jer lakše ide i divno se provlači i kroz najgušće trnje; moja družina zamukla, Doktorovi kompanisti onijemili, a drugi — Bog bi znao, gdje su bili?! Kolona se protegla sigurno preko dva kilometra, jer se moglo ići samo pojedince, a k tomu su još mnogi vrlo zaostajali. Svi su se vodovi pomiješali i zadnji se vazda tužili, da oni naprijed idu prebrzo, a kad su zaostali oni, koji su neko vrijeme bili najprvi, onda su oni jadikovali, kako su strašno bezobzirni oni — koji su naprijed. Tako je to neprestano išlo.

Kuršumlijska je Banja daleko od Kuršumlije samo 7 km., a mi smo trebali, dok smo u nju došli, nešto preko 4 sata. Tu bi određen duži odmor i rekoše nam, kad smo postali već nestrpljivi, sluteći, koliki je još put pred nama, da moramo čekati, dok stigne major Živković.

Naša je momčad popravljala cestu i pripovijedala nam, da sve bježi, da je srpska vojska razbijena, da je već cijela vlada pobjegla pred nama i, Bog zna, kakve još sve ne senzacije. Otkuda su to znali naši vojnici?! — Oni su to željeli i sve su vjerovali, što su od koga samo načuli ili, što je šanuo drug drugu, da bi moglo biti, pa su vesela srca i nas počastili tim svojim poslasticama.

— Čuje li se ovamo topnička vatra? — upitah jednoga stasitog, krepkog momka, koji nam se bojažljivo približio.

— Čuje, gospodine — odgovori on. — I naši tu gore minavaju kamenje, ali se dobro razlikuje mina od topa.

— Je li vam zlo?

— Pa — nasmiješi se vojnik trpko. — Bog vidi, ljudi ne vjeruju. Da nam nije gospodina kadeta G., zlo bi bilo.

Taj je g. kadet G. Srbin iz Hrvatske, koji se vladao bez prigovora, dok je bio s nama u vojarni, a poslije ode na željezničku prugu kao zapovjednik zarobljeničke čete.

— Zar vam je on dobar?

— Ko kruh. Bog mu platio. Da nije njega, zlo bi bilo.

— Kako to?

— E, lako. Velika se većina naših pravoslavnih vojnika ovdje pokazuju kao veliki Srbijanci i izdaju se svi kao cugsfirari i kapurali, a ulizali se Srbima, pa im dali zapovjedništvo nad nama. Psuju nam mater, psuju nam žene i sestre, psuju nam kralja, psuju nam Rvacku, ubiše i dušu u nama,

oteše, gdje god što — — — Da nije gospodina kadeta sudili bi jedni drugima — — Tako mi Bog pomogao!

— Imate li što novaca?

— Nije loše, gospodin lajtnant. Ima se prilična hrana, ima se nešto i nadnice. — Nije loše — odgovori vojnik i žurno se udalji, opazivši, da se približuje jedan takav novopečeni »cugsfirar«. — Eto ga! S Bogom i sretan put! I mi ćemo za vama — reče mi na odlasku i nestade ga među drugovima.

Među časnicima već nastala gungula. Dugo se sjedi, kiša počela padati, gospodina majora još nema, nema ni izgleda, da će po onakome putu skoro doći, a konak nam još daleko. Svi počesmo tražiti, da se dalje krećemo i, uistinu, pođosmo, no ne znam, na čiju odgovornost.

Ta je »Banja« vrlo zapušteno i neugledno gorsko seoce, s par trošnih potleušica i — kažu — vrlo dobrim vrućim izvorima.

Odmah iz sela kreće cesta uz brdo, koje je obraslo dobrom šumom. Zapravo: to i nije cesta, nego izrovan šumski put, koji je — sudeći po njegovim temeljima — negda morao biti vrlo dobra cesta.

Spočetka smo brzo išli, no ubrzo poče zapinjati hod i dopirati glasovi iz zadnjih kolona:

— Langsamer! Rast![1])

Iza svakog smo sata hoda upočivali po prilici deset do petnaest časaka. Pritom su oni zadnji vazda stradali, jer se i vrijeme hoda i vrijeme odmora mjerilo po onim najprvima. Kad su oni stali, odmor je počeo, no dok su oni najzadnji stali, često je prošlo još punih deset časaka. Kad je proteklo vrijeme, koje je određeno za odmor, prvi su morali ustajati, ali ujedno i zadnji, pa i ako su možda samo čas prije sjeli, jer i u najdužoj koloni oni zadnji moraju poći najdulje dva časa iza prvih. Nas je bilo samo nešto preko šest stotina. To su tri satnije, koje mogu poći u isto vrijeme, no nas šest stotina nije bilo toliko vojnika, nego toliko reumatičara, ranjenika i bolesnika, koji se godinu dana nijesu kretali, a bilo je i starih ljudi, pa je posve razumljivo, zašto su se te tri satnije često protegle kao tri pukovnije.

[1]) Laganije! Odmor!

PREKO STARE MEĐE

Mogla su biti četiri i po sata po podne, kad izađosmo na vrh Prepolca (1400 m), gdje su za balkanskog rata izmijenjeni prvi hitci između turskih i srpskih predstraža. Bila je, nažalost, pala gusta magla, pa nijesmo mogli dobro vidjeti tursku karaulu, koja stoji lijevo od ceste na kojih stotinu koraka. Čini se, da je morala biti vrlo lijepa zgrada prije, nego je okusila puščane, a moguće i topničke vatre.

Odmah otalen nestaje šume i cesta kreće nizbrdice. Pred sobom nijesmo mogli vidjeti ništa, pa se svaki poklopio rođenom šijom i koturao se za drugovima, razmišljajući i pogađajući, da li ćemo tu noć biti smješteni pod krovove; da li ćemo brzo stići na određeno mjesto — u Podujevo — i da li će nam štogod dati za večeru. Pogađati o udaljenosti mjesta i o njegovim krovovima — i ako bismo bili od srca zadovoljni i pod kakvim bilo »starim krovom« — bješe vrlo smiona stvar, jer nije nitko ništa znao, ni srpski vojnici, koji su bili u balkanskom ratu, osim to, da za to blaženo Podujevo nije nikad ni čuo. Mnogi nijesu mogli dugo zapamtiti ni ime toga gnijezda, što meni nije zadavalo nikakovih poteškoća, jer sam imao prijatelja, koji se zvao Poduje, pa sam neprestano mislio, da je to njegovo selo i po tomu mu zapamtio ime.

Za večeru je bilo nešto više nade, jer su još sinoć, a da to mnogi nijesmo ni znali, otišla pred nama neka gospoda od kuhinje zajedno sa g. komesarom M. Radovanovićem.

Poznate su priče, kako su turske paše, upravitelji pojedinih sandžaka, gradili ceste, i koliki se time obogatili, jer su potrebne novce spremili u svoje kese, a ceste su ostale u nacrtima i u opomenama i molbama evropskih sila, koje su već tada pomišljale, kako su ti krajevi neprohodni za teško topništvo i za opskrbne povoze — — — To su poznate priče, no ova im cesta, zaista, može služiti na diku, jer je cesta prvoga

reda i ne smije se ni pomisliti na poredbu s onom, koja vodi do stare srpske granice. Uistinu je tako!

Pala je gusta, tamna noć, da se nije ništa moglo vidjeti i stoga kao slijepci stigosmo oko 10 sati u noći u žuđeno Podujevo. Na ulazu nas u selo dočeka jedan časnik od naše kuhinje sa svjetiljkom u ruci, pri kojoj smo nazirali lijevo od ceste dvije niske kućice, a desno veliku novu zidanu, koja je bila još vrlo daleko od toga, da u sebe primi sretne stanovnike. Ipak, kad sam je opazio, pomislih, kako bi se u njoj dalo lijepo prenoćiti. Možda ne bi štitila od kiše, jer još nije ni pokrivena, ali bi njezine zidine sigurno razbile mnogi val hladnoga vjetra, a gdjekada je i to mnogo — —

Zakrenusmo lijevo od tih prvih kuća i odmah doznadosmo, da nema krova, nema šatora, ima malo slame i malo drva, ali — dosta gulaša, i ta je zadnja vijest ublažila sve pređašnje, jer je gulaševa čarobnost neopisiva. Tko je bio kod kojih saborskih izbora, taj sluti, kako je gulaš (i tri »šusterkube«!) vrlo važna stvar, ali ne pozna divnu ljepotu i uzvišenost toga blagoslovljenog jela, jer nije željno čeznuo za njim kao mi.

Rekoše nam, da moramo ići na brdo pred nama, na kojemu se vide nekolike vatre. Nema krova, nema šatora, nema nego po malo slame i drva, pa još k tomu — na brdu, mjesto u kakvoj zaklonitoj dolinici?! To je užasno, ali — tamo na onom brijegu, kod onih malih vatrica ima dosta, dosta gulaša i stoga se gore veselo hrli kao na Svetu Goru.

Išli smo još dobar četvrt sata. Kad smo gore stigli, brzo se razdijelismo oko naloženih vatra, zbacismo sa sebe gunjeve, koje smo većinom nosili u vijencu preko sebe, i počesmo vaditi zdjelice za — gulaš. Slame ne opazismo nigdje ni jedne slamke, a i vatra je bilo tako malo, da je već druga kolona ostala bez nje. Zadnji su opet nastradali! Međutim oko vatra su se bili skupili ljudi, koji se međusobno ne slažu, nastale su male prepirke, što li, pa većina nas Hrvata ode od vatra i poče kupiti drva, koliko je to bilo moguće, da loži posebno. Drva su bila sirova, pa nijesu htjela uhvatiti. Nekoliko smo puta donosili žerave s drugih vatra, ali sve uzalud. Već smo se počeli ljutiti i sigurno bismo se bili tako naljutili, da je uopće ne bismo bili ni ložili, da u to ne po-

češe dijeliti gulaš, Ta nas vijest toliko obradova, te odlučismo, da se poslije večere opet dademo na loženje vatre.

Ovaj čas je bilo najpreče zgrabiti šalicu i trkom se priključiti postavljenoj procesiji, koja uzdiše za gulašom. U taborištu nasta trka i vika, kao da je požar.

— Rückwerts anschliessen! Bitte nicht vorlaufen![1]) — viču oni zadnji.

— Bitte mich nicht zu stossen![2]) — viču oni prvi, a svi skupa izviruju prema divnome kotlu i bacaju oko u šalice onih sretnika, koji su se već naslađivali mirisavom toplinom pokojnoga jarca, hvaleći glasno, kako se obilno dijeli. Ta je vijest bila velika utjeha.

Mujo i Lepir ostavili su svoje posude u torbama, koje su još negdje daleko otraga, pa već počeše ugovarati, kako se neki od nas moraju požuriti jesti, pa onda njima posuditi zdjelice. Kad su se već bili osigurali, sjeti se efendija, da je jutros ponio iz Kuršumlije ovelik vrč. Ležao je kraj šatora u blatu kao i stotine i stotine drugih pustih stvari. Lepiru se svidio, upitao bivšega vlasnika, da li ga je bacio i, kad je dobio povoljan odgovor, najprije ga obrisao nečijom napuštenom košuljom, a zatim oprao i metnuo u krušnu torbu. Kad se Lepir sada toga sjetio, jednom rukom pograbi vrč, a drugom Muju za rukav, pa trkom za nama.

Istina, on je ponio vrč za vodu, ali — gulaš je gulaš, a — može ga i nestati — — — Vrč nije šupalj, da ne bi držao gulaš, kad drži vodu — — Čast i lijepim običajima, ali — gulaš je gulaš.

Večeru je dijelio naš kuvar Iso, negda ponosni građanin hrvatske Atene, a sada ništa. Rob. Kad sam ja podmetnuo svoj lončić, navali Iso, kao da sam mu došao u goste, ali lončić — na moju neutješljivu žalost — premalen, pa ne primi ni pola, što mu je bilo ponuđeno.

— Maleno je to, gospodine poručniče! — reče Iso tihim, tugaljivim glasom, kao da me želi utješiti.

— Premaleno, premaleno, moj Iso — uzvratim ja plačljivo, osjećajući u strašnom egoizmu, kako je veća žalost zbog

---

[1]) Priključiti otraga! Molim ne trčite naprijed!
[2]) Molim vas, ne gurajte me!

onoga, što se natrag proli u kotao, nego li radost zbog onoga, što sam primio.

U tom se času zavjetovah, da ću prvom zgodom kupiti omašnu posudu, pa za nju dao i zadnju košulju. Košulja je važna stvar, al je mnogo važniji dobar obrok gulaša. Kad jedeš iz malene posude, osjećaš poslije jela kao čovjek, koji je gladan prošao ispred bogate kuhinje, iz koje ga udariše po nosu opojni mirisi, pa ga stoga obuzme čežnja za izvorom tih čarobnih mirisa.

Poslije večere su srpski vojnici dijelili slamu pod neposrednim nadzorom g. komesara Radovanovića, koji je pritom bio — koliko sam ja mogao opaziti — do skrajnosti nepristran. Svaki je dobio šaku slame.

— Oprostite, gospodo. Nema više. Ne dadu Arnauti, a mnogo ni sami nemaju — ispričavao se komesar.

Poslije večere se opet bacismo svom snagom na loženje vatre. To je bio tako težak, tako mučan porođaj, da su najzad svi pobjegli osim Rođe i mene. Odlučili smo bili ustrajati do kraja i najzad pobijedismo: oko jednoga je sata poslije pola noći gorjela vatra kao za okladu.

Ostala su gospoda bila polijegala, no kako je bilo vrlo hladno, bio im je san vrlo tanak, pa su sada, kad su čuli, da vatra gori, sve jedan po jedan ustajali i dolazili, da se ogriju i da odmah zatim opet bježe pod gunj, ustupajući mjesto drugima. Najvažnije je bilo, da prosušimo obuću, koja je bila posve mokra.

Nekako je oko pola noći bio blizu nas na straži moj znanac Radovan, pa ga umolih, da mi pribavi drva, kad bude izmijenjen.

— A gdje si ti? — upita me on.

— Eto tu, kod ove prve vatre.

— 'Oću, života mi, samo ako budem mogao. Ali nema drva.

— Naći ćeš ti.

— Gledat ću — opet će on i poče se obzirati. — Nego bježi ti ovdalen. Opazit će zapovjednik straže, pa će mi dati dvajes' i pet po turu.

Za jedno pola sata je donio drva, koliko je god mogao nositi. Nijesam ga pitao, kako ih je pribavio, a nije me mnogo ni zanimalo. Glavno je bilo, da su drva tu.

Zaspao sam oko 2 sata, a u pet sam već bio na nogama. Bilo je vrlo studeno, pa se nije dalo spavati. Sad je opet bila prva briga, da li ćemo što dobiti za doručak. Odgovor je bio neutješljiv. Kuhinja je mogla prirediti — u najboljem slučaju — mlaku vodu.

O ČASNICIMA UOPĆE

To sam jutro slučajno čuo, kako se neki stariji časnik tužio drugome, da su mnoga gospoda davno zaboravila, da su časnici. Da se bolje razumijemo i da se danas, sutra ne bi stvar krivo shvaćala i tumačila, potrebno je, da to pitanje promotrimo izbliže.

Srpsko je zapovjedništvo proglasilo među nama jednakost od najmlađega kadetskog aspiranta, pa do našega najstarijeg, pukovnika Edelmanna. Što više: potpukovnik Popović je išao još i dalje, proglasivši i zadnjega momka posve jednakim pukovniku.

Ta »demokratičnost« nije imala nikakovih vidljivih posljedica — izuzevši, da nas nijesu pozdravljali naši ordonanci, što je donekle bilo i razumljivo, kad se uvaži, da je nas šest stotina bilo zgruvano u jednu vojarnu, pa bi vojnik bio morao neprestano držati ruku na kapi — nije bilo posljedica sve dotle, dok se ne razgrana propaganda i ne počeše nestajati ruže s kapa. Tada prestade i među nekom gospodom međusobno pozdravljanje.

Da i nije bilo srpskoga »pojednačivanja«, gospoda bi, koja prionuše uz propagandu, bila zaboravila, da su monarhijini časnici, jer se kao takovi nijesu ćutili i samo je loš znak za njih, da su usprkos tih osjećaja ostali među austro-ugarskim zarobljenicima.

Što se tiče ostale gospode — svi smo bili jednaki svojim držanjem: kadet kao i stožerni, djelatni kao i pričuvni, dvadesetgodišnji kao i šezdesetgodišnji časnik. Neprestani je zajednički boravak oslabio posve prirodno — prema prilikama — »Respektabstand« među činovima, a robija je uništila živce. Koji su bili jači, ti su se bolje držali i prema starijima i prema mlađima; koji su bili slabiji, ti su propadali, podavši se piću i kartama. Do kakva većeg međusobnog škandala nije

nikad došlo, a malih je prizora bilo isto tako među najstarijima kao i među najmlađima, među djelatnima kao i među pričuvnicima t. j. tu nema, u tom pitanju, razlike u činu ili u tome, da li je tko djelatni ili pričuvni. To napose naglašujem! Što je god bilo tužno i nedolično obrazovana čovjeka, izazvaše ga još tužnije, još nedoličnije prilike.

K tim je starim jadima sada pridošlo naporno putovanje i gladovanje, pa nije čudo, što je jedan gospodin, sjetivši se divnih prilika iz pokojnoga mirnog doba, tugaljivo uzdahnuo:

— Mnoga su gospoda zaboravila, da su časnici!

Bili smo mi svi zaboravili, ne da smo časnici, nego da smo obrazovani ljudi, padajući u strahovitom poniženju, u naporima i gladi na sam i jedini životinjski nagon, koji pozna Njezino Veličanstvo borbu za goli život i ništa drugo.

Dok je spomenuti gospodin raspravljao o ispravnome časničkom držanju, njegov je sugovornik naginjao uho, da čuje, hoćemo li što dobiti za doručak i uz to je drhtao u prodirnoj studeni jesenjega mokrog jutra.

U PRIŠTINU!

Oko 7 sati poče padati kiša i u taboru nasta vika, potpuna vika u pravom značenju te riječi, da se ide dalje. Komesar g. Radovanović nije smio ništa odrediti na svoju ruku, a major još nije bio stigao sa svojom družinom.

— Kad već moramo gladovati, onda se barem približujmo mjestu, gdje ćemo nešto dobiti jesti! — vikali su neki u sav glas, a svi smo rogoborili, da je bilo kao na kakvom vašaru. — Što ovdje dulje čekamo, to ćemo teže dalje ići. Arnauti u Podujevu nemaju ni sami mnogo hrane, a što imaju, to ne dadu. Idemo dalje. U Prištinu!

G. Radovanović je uviđao, da imamo pravo, tješio nas i bio na sto muka, dok oko 8 sati ne stiže na konju neki — čini mi se — poručnik s pismenom zapovijeđu g. Živkovića, da krenemo prema Prištini.

Kad čusmo taj glas, bi nam, kao da nas je netko ponudio, da sjedamo za prostrt stol. Tolika je bila vjera u prištinsku hranu!

Ubrzo se spremismo i pođosmo. Nekako na sredini puta između našeg prenoćišta i sela, kroz koje smo opet morali proći, dočekaše nas naši menažni časnici s kotlovima rakije i dadoše svakom po $1/8$ litre, javljajući nam, da ćemo u selu dobiti još i kruha, koji je vojna stanica priredila za srpske vojnike.

— Pomozi, Bože! — uzdahnem ja. — Još će se to sve okrenuti na dobro.

Rakija je bila kisela i vrlo gadna teka, no nitko je nije prolio. Poslije dobismo po četvorica jedan kruščić i neki kupismo od Arnautina kuhanih krumpira, koje je on držao u nekakovoj sprtvi i prodavao, kao što se kod nas prodaju kruške ili jabuke. To mi je prvi put u životu, da se namjerih na tu robu. Mene su zapala dva komada. Odmah sam ih pojeo

i to s takvom slašću, kao da već osam dana nijesam ništa okusio, pa nenadano dobio dobru svinjsku pečenku s kiselim kupusom. Poslije sam nemilosrdno štucao, jer su krumpiri bili hladni, no to ne ide u račun. Glavno je bilo, da se jede, pa bilo što.

Većina je gospode odmah i kruh pojela. Ja sam svoju četvrtinu ostavio za dalje, jer nije bilo nade, da ćemo taj dan išto više dobiti.

Kiša je ubrzo prestala. Cesta je bila izvrsna. Odmah na izlasku iz sela, koje nema ni desetak kuća, velik je željezni most, kakve smo i poslije češće sretali.

Išli smo lijepim, skoro posve pustim brežuljastim krajevima. Tu i tamo smo se namjeravali na osamljena arnautska sela, koja u svojoj cjelini izgledaju kao golema crna svračija gnijezda. Kuće su zbijene jedna uz drugu, drvene i pokrivene slamom, a cijelo je selo okruženo visokim jedinstvenim plotom, iz kojega viri zaoštreno gusto kolje. Na kolje je natrpano crno trnje u teškim navilajima tako, da je nemoguće ući u selo, osim na jedina mala vrata, a na neke je kolce nataknuta konjska ili volovska lubanja. Ne znam, što im to znači, a vjerojatno je, da je pripovijedalo onima, koji bi se usudili napasti selo, da će biti tako nataknuti na kolac. Lako je moguće, da je kakova čarolija za zdravlje i napredak blaga ili što slično.

Ovdašnji su stanovnici muslimani, a tako su malobrojni, i kraj tako pitom i slabo obrađen, da još ima mjesta za cijele guste naseobine.

Vidjesmo jedno selo, koje je bilo do temelja popaljeno. Od džamije je bio nauzgoru još samo minaret. To je sigurno nastradalo još za balkanskoga rata.

Oko 9 sati opet poče padati kiša i tako ustraja, uz male prekide, cijeli dan.

Oko podne stigosmo na Malo Kosovo. Sjetismo se narodnih pjesama — — — Čini se, da s kosovskom bitkom nije uništena samo srpska država nego i srpstvo ovih krajeva uopće. To je pustoš, more livada i pašnjaka, a koliko i ima nešto stanovnika, ne samo da nijesu Srbi nego ni Slaveni uopće. Negda su Obilići bili na Kosovu, ali su pobijedili Bajaziti.

Kraj ceste su podignute, možda na svakih desetak kilometara po jedna, male kućice, koje su opletene od plota i nabačene blatom, u koje je umiješana pljeva, a pokrivene su većinom slamom. Neka su gospoda htjela, da sigurno znadu, da su to bogomolje, upozoravajući, da su vrata vazda okrenuta prema istoku, dok smo mi drugi držali, da su to obične cestarske stražarnice, koje nijesu imale nikakav znak džamije.

Činilo se, da se ovdje uopće i ne zna, da se tamo gore ratuje i da nikog ne boli glava, što će biti sa Srbijom. Pod oružje nije ovdje nitko išao, osim gdjekoji, da obavlja mjesnu službu. Srbi su kušali i Arnaute podsjetiti državljanske dužnosti, podijelivši potpuna politička prava i novim krajevima, no pokus je ispao vrlo krvavo. Ono su još ljetos bili dognali u Niš nekoliko stotina — ili možda i hiljada — Arnauta i unovačili ih, no morali su ih dobar dijelak najkruće kazniti prije, nego su ostale prisilili, da metnu na glavu šajkaču, srpsku vojničku kapu. Ne znam, što je poslije bilo s njima, no očito je, da iz ovog kraja nije uzet ni jedan čovjek, jer smo kod svakog sela vidjeli dosta posve mladih i krepkih ljudi.

Baš u podne sretosmo konjanika u građanskom odijelu, s puškom preko ramena. Neka mu gospoda nazvaše Boga.

— Dao Bog dobro! — odgovori on naprasito i doda: — Švabi ne će biti dobro!

Kad sam ga čuo, sjetio sam se, što mi je govorio u osvojenom Valjevu neki stari, pošteni Srbin. Uvjeravao sam ga, kako se ne treba ništa bojati; da ćemo mi raditi po pravdi i pravici; da se ne će otimati, da su nam svete žene, djeca, nastanjene kuće i svi oni, koji su ostali u njima itd.

Starac je neko vrijeme mirno slušao, a onda reče:

— Vjerujem ti, gospodine, kao Bogu, i kad mi tako govoriš, ne ću ti lagati: ja nijesam obrenovićevac. Bio sam vazda za Karađorđeviće, al vidim, da ste i vi ljudi — — — Ne bojim se vas, nego naših luđaka. Znaš, kako kažu: kad jarac leži na cesti crknut, još mu i onda strši rep — u nebo — — — Vidjet ćeš ti s njima zla.

Tada nijesam ni slutio, da ću se sjetiti tih riječi ne kao austro-ugarski »pobjednik« nego kao srpski zarobljenik, koji mora da pred nadiranjem austro-njemačke vojske bježi preko Kosova polja — — —

Malo iza te upadice bi određen dulji odmor »za objed«. O tužna ironijo: »Za objed«, a mi za taj objed većinom nemamo ništa drugo nego glad i uobičajeno vrijeme objedo-

vanja! Izvadih svoju sitnu četvrtinu kruha, nekoliko je puta ogledam i počnem umovati, po prilici ovako:

— Gladan sam, vrlo sam gladan. O tom nema sumnje. Od ovoga se ne mogu najesti, nego samo pobuditi želju za jelom. Ni o tom nema sumnje. Kuhinja je još iza nas, u Prištini se niti ne zna, da mi dolazimo, pa onda niti ne možemo dobiti večeru. Ni o tom nema sumnje. Ako sad pojedem kruh, doveČer ne ću imati ništa. To je posve naravno. Bilo bi najpametnije, da se sada još strpim, pa dovečer jedem. I to bi bilo naravno, ali — nemoguće. Nije naravno, jer sam gladan, gladan, da već samim očima gutam tu mrvu Božjega dara.

Prekinem umovanje, a raskinem kruh i odlučno zagrizem. O, da znate, kako me je tugaljivo postrance motrio naš gladni Sin Smrti. Onaj pogled vidjeti, pa mu dati sve, što imaš! I ja bih to sigurno bio učinio, da nijesam bio isto takav pogled svezao za kruh.

— Ti još imaš kruha?! — šane on.

— Da. Više ne mogu izdržati. Moram ga pojesti.

— Blago tebi. Ja sam svoj pojeo još jutros. Sad nemam više ni jedne mrvice.

— Ja sam štedio, al se dalje ne da.

— Da je barem Juda ovdje! — uzdahne Sin i sjedne na kamen. — Dao bih mu za komadić kruha i kapu s glave.

KUJICA IDE NA STRATIŠTE

Poslije odmora pridruži nam se krasno pseto. Bilo je visoko kao jazavčar, bijele boje s velikim crnim pečama, a vunasto kao ovca u kasno proljeće. Ja sam ga nekoliko puta pomilovao i više se nije odmicalo od mene. Ostalo mi je vjerno to malo, pametno arnautče sve do svoje tragične smrti. Posve me je podsjećalo ovčarskoga psa — samo što je ovo bio mali primjerak — kojega su moji kod kuće imali, dok sam još bio dijete, i stoga mu dadoh njegovo ime, prozvavši ga Đuđom. Za par časaka morade Đuđo postati Đuđa, jer su neka gospoda ustanovila, da se radi o slabijemu spolu.

Kod nas nije bila osamljena, jer je našla maloga Bre-a, koji nam je bio drugom gotovo od prvoga dana ropstva, pa sve do svoje pogibije. Tjerali su ga, bio je jednom i ranjen zbog nas, ali nas ipak nije ostavljao.

Njih su se dvoje odmah sprijateljili i ustrajno kaskali uz nas. Kad smo mi gladovali, gladovali su i oni; kad smo mi imali što jesti, imali su i oni.

Oko četiri sata po podne opazismo poludesno na kojih četiri pet kilometara od ceste visok bijel zid, a iza njega jednokatnu kuću i pred njim nešto, što je slično maloj kapeli s kupulom. Rekoše nam, da je to »Muratovo turbe«, grobnica cara Murata, kojega ubi, kako kaže narodna pjesma, Miloš Obilić neposredno prije kosovske bitke.

Iza toga se, opet u priličnoj daljini, vidjela željeznica. Išla je dosta lagano, a dim se veselo dizao u zrak, kao što se podigla i naša nada, da ćemo se voziti. Pitanje je samo: kamo se možemo voziti?! U Skoplje i Bitolj sigurno ne, jer cijeli dan sretamo lakše srpske ranjenike, koji pojedinačno pješače, a da sami ne znadu ni otkuda ni kamo. Znali su samo, da Bugari »nadiru« i ništa više, a i ovo su šanuli samo onda, kad nije bio blizu nijedan naš stražar. Mujo je prepoznao

nekog bosanskoga Ciganina, svog bivšeg vojnika, a sada srpskog vojnika i ranjenika, obezumio se od čuda, vidjevši toga borca za Jugoslaviju, i upitao ga, otkud ide. Ciganin ga pogleda, posve mu ciganski naznači mjesto, iz kojega je došao prije tridesetak godina, i odlunja dalje kao prebijeno pseto.

Po tim se čudnim putnicima moglo sigurno zaključivati, da su Bugari presjekli željezničku prugu i da tamo ne možemo. Možda ćemo onda u Mitrovicu, a otud u Crnu Goru. To jedino preostaje, kamo bismo se mogli voziti. Ne bi bilo ni loše, jer se među nama pripovijedalo, da crnogorski zarobljenici živu vrlo lijepo. »Gosudar« se, kažu, s njima šeta, pripovijeda, dnevno raspravljaju s njime o najnovijim novinskim vijestima, kreću se posve slobodno itd.

To bi doduše bilo nešto za nas, ali ujedno pripovijedaju, da su Gospodarove žitnice vrlo plitke, a i hercegovačka fronta nije sigurna. Moglo bi i Gospodaru biti ubrzo tijesno.

Tugaljivo smo gledali za željeznicom i, kako su se rasplinuli bijeli oblaci njezinoga dima, tako se pomalo rasplinula i naša nada, da ćemo se već sutra ili prekosutra voziti na njoj.

U prvi nas suton stiže veliki vojnički automobil. Stanemo na stranu, da prođe, kad opazismo u njemu naše stožerne časnike, a na dasci za penjanje stoji g. Živković i drži se, da ne padne.

— Nur vorwärts, meine Herren![1]) — vikao je on opetovano i smiješio se vrlo ljubazno i prijateljski. — Geduld! Nicht weit! Noch fünf Minuten. Ganz nahe. Nur Geduld, meine Herren![2])

Zaista, bio je neodoljiv sa svojim sposobnostima, da omili i postane popularan. Svima su nam sijevnule oči novom odlučnošću i klonuli mišići napeli zadnju snagu. Baš smo se penjali uz jedno brdo, kad nas je stigao i, čuvši, da je do Prištine još »nur fünf Minuten«, obradovasmo se, vjerujući, da ćemo opaziti mjesto, čim se popnemo na vrh brda. Popesmo se na brijeg, ali ne opazismo grad, nego drugo brdo. Kad smo se popeli i na ovo, osvanu pred nama novo. I tako su se nizala brdašca i ravnice kao mrđelice u đerdanu.

---

[1]) Samo naprijed, moja gospodo!

[2]) Strpljenja! Nije daleko! Još pet časaka. Posve blizu. Samo strpljenja, moja gospodo!

Već je pala duboka noć. Nije se ništa vidjelo, a pogotovo ne Priština, i u nekima se porodi bojazan, da je to kakav začarani grad, koji je utekao sa svoga prijašnjeg mjesta. Što nam je god dotada rekao naš novi zapovjednik, sve je bilo istinito, pa smo s toga i vjerovali, posve slijepo vjerovali, u njegovih »fünf Minuten«, ali — tih se pet časaka protegnu u dobrih omašnih pet polovina sata.

Iza teških muka, iza dugih jada najzad opazismo prištinske svjetiljke, koje su pokrivale vrlo prostran obronak dugoljasta brežuljka i lagano se spuštale u dolinu kao svijetli, izvezeni sag. Prizor je bio vrlo čaroban. Tu smo sjeli, da se malo odmorimo i priredimo za ulaz u grad, koji nam se činio tako blizu, da bi ga mogao rukom dohvatiti. Pošli smo dosta brzim korakom, no uskoro opet malaksasmo i počesmo stupati u tempu svečanih sprovoda. Gjekoji su se jedva micali u pravom značenju te riječi. Nije to malenkost: prijeći jučer okolo 40 km., danas isto toliko, a sve to o jednom gulašu!

Na nogama se koža podmjehurila, doteščala i mala, prazna krušna torba, gunj pritegao k zemlji, kao da je od olova. Nekoji su higijenski fanatici nosili uza se i posude za umivanje i počeli se tužiti, kako je to nepotreban teret.

Svi smo se tužili, Sin je Smrti bio klonuo, ali se ipak bolje držao nego naš poručnik Marko, kojega smo inače zvali Bebom, jer je taj nadimak davao svojoj gospođi, kad bi razgovarao s nama, s kojima je bio povjerljiviji. On je svaki korak popratio glasnim uzdahom, koji se prosto pučki zove — stenjanjem. Na njegovu se nesreću desio uza nj baš obješenjak Lepir efendija, kojemu je također već bilo dosta, ali još uvijek premalo, da ga iznevjeri njegovo dobro raspoloženje.

U PRIŠTINI

Put od onoga mjesta, s kojega smo ugledali Prištinu, pa do grada otegao se kao vječnost. Ja ne znam, kuda smo išli, ali bih se zakleo, da smo išli još cijeli sat prije, nego smo stupili na kaldrmu. Ta nesretna, prokleta kaldrma! Kad si god stao na nju, učinilo ti se, da si stao na oštre čavle, koji prodiru do kosti.

Marko je počeo psovati onoga, tko ju gradio, i proklinjati vlastodršce, a Lepir se nadušio smijati.

— Što se smiješ, kad je meni da plačem?! — vikne on očajno na Lepira.

— Mislim — odgovori ovaj — što bi ti sada, da ti dođe pod ruku kakva dobra Arrrnautkinja?!

— Nemoj me ljutiti, udarit ću te!

— Ne ljuti se, bebice. Da ti je onako: lijepa, jedra Arrrrnautkinja, pa je najprije poslati u kupatilo — — —

— Tako mi svega, udarit ću te! — zapišti Marko, a oči mu sijevnuše neobuzdanim gnjevom.

— Arrrrrnautkinja! — vikne Lepir, zasmije se i uteče na drugu stranu, znajući, da Marku nije do komedije.

Uza svu se svoju muku počesmo smijati.

Trojici je četvorici uspjelo, da kupe somuna,[1]) i ako je bilo strogo zabranjeno izlaziti iz reda. Srpski je vojnik bio dotučen kao i mi, i još ga povrh toga tištilo kao mora čvrsto uvjerenje, da mu je u selu već davno neprijatelj, pa štošta nije vidio, što bi po svojoj dužnosti bio morao vidjeti.

Negdje nas na početku grada dočeka u velikom landaueru major Živković s našim pukovnikom.

— Geduld, meine Herren! Noch nur Paar Schritte![2]) Odmah smo na mjestu — ponavljao je g. Živković na sav glas, da ga svi čujemo. — Dobar krov, dosta slame, u gradu svega kupiti. Nur Geduld. Narednik Dimitrije, oca ti smrdljivoga, kako ti straža ide?!

Sigurno nije mogao izdržati, a da ne psuje, pa je samo stoga i vikao na narednika. Poslije toga uze k sebi u kola neku gospodu, koja su se najviše tužila — i među kojima nije bio naš Marko — pa iščeznu. Kola su čegrtala po kaldrmi kao čegrtaljka zagrebačke stolne crkve na Veliki Petak. Meni se pričinjalo, kao da će se razletjeti na hiljadu strana i kola i konji i gospoda.

Sveopću pažnju svrati na sebe velika džamija i odmah iza nje divna kuća u arapskom stilu. Bila je sva osvijetljena. Podsjetila me sarajevske gradske vijećnice.

Inače je taj grad kao i svaka naša bosanska kasabica. Jednak osjećaj imaš, kad stupaš kroz sarajevsku Baščaršiju, kroz petrovačku, prnjavorsku, mostarsku, nišku ili prištinsku čaršiju. Razlika je možda samo u tome, što Sarajevo i Mostar imaju još nešto osim čaršije, dok ova druga mjesta i nijesu ništa drugo nego ni istočnjačka ni zapadnjačka — čaršija.

Prošli smo, ja mislim, cijelo mjesto s kraja na kraj kao Talijan, kada pokazuje medvjeda na lancu. Odahnusmo dušom, kad osjetismo, da više nema kaldrme, ali nas iza tridesetak koraka dočeka novo, još veće zlo: more blata. Nije to bilo blato, da se zamažu cipele, nego blato, da u njega zapadaš do koljena i da jedva izvlačiš noge. Tako što nijesam dotada vidio, niti se može vjerovati, dok se ne zagazi. Gazili smo oko četiri stotine koraka i onda sretno stigosmo u topničku štalu, naše gospodsko svratište. To je bilo okolo 9 sati.

Slame je bilo dosta, ali su je nepravedno prisvajali oni, koji su prije stizali. Pali smo na nju kao mrtvi i poslije kratkoga odmora svukli se i zaspali.

Neka gospoda pripovijedaju, da se po noći čula jaka topnička vatra i da je bjesnilo nevrijeme. Ja nijesam ništa čuo i, da nijesam vidio onu silnu mokrinu oko sebe, ne bih bio ni vjerovao, da je krov propuštao vodu na sve četiri strane. I tu sam bio sretan: nada mnom nije procurilo.

[1]) Vrsta kruha.
[2]) Strpljenja, moja gospodo! Još samo nekoliko koraka!

Lepir efendiji je kapalo taman u uho. On je to čuo, no kako je bio sanen i umoran, mislio je, da je tome doskočeno već time, što je navukao gunj preko glave, pa opet zaspe. Kad je voda procurila i kroz gunj, Lepir se probudi, dokuči limeni lavor natporučnika Pavla i nekako ga zgodno podmetne tako, da mu je stajao baš na glavi. Po njegovu je mišljenju bio to jedini izlaz, jer je bilo tako tijesno i na tako je mnogo mjesta kapalo, da se nije mogao nikuda ni pomaknuti. Kad je sve uredio, umiri se, da opet zaspe. To je bio težak posao uza sav umor, jer je po lavoru nemilosrdno cvoktalo i Lepiru dođe u glavu pitanje: »Kako će biti, kad se lavor napuni, Lepir se okrene, lavor se prevrne i Lepir skoči?!« Počeo se smijati sam svojemu jadu i odluči, da mirno čeka svoju sudbinu. Više se ne sjećam, što je dočekao.

Mujo se borio ne samo s kišom nego i sa Đuđom. Kako sam ja odmah zaspao i na malo, dobro psetance posve zaboravio, uzeo ju je Mujo k sebi i namjestio joj ležaj kraj svojih nogu. Kad ga probudila voda, osjeti, kako ga nešto strašno kolje po nogama. Drpao se, češao se, ali sve uzalud. Odmah se dosjetio jadu i odluči, da potjera svoga sužnika, no brzo uvidi, da je to već prekasno. Đuđina je bundica već toliko napučila i Mujin gunj, da su oboje imali dosta stanovnika i da je bilo vjerojatno, da se seoba već posve smirila. Stoga ostavi Đuđu na miru, sebe smiri, koliko je to u prvi čas bilo moguće, i opet zaspe.

Kapetan Joža, Ančica i Mali Buco bili su najsretniji. Nad njima nije prokislo kao ni nada mnom i u tom smo jednaki, no ti su se sretnici probudili, kad su došli naši upravitelji kuhinje. Jedan je između njih — naš Hrvat — našao mjesto među nama i spomenutu trojicu ponudio kruhom i slaninom.

— Bilo bi i za tebe — reče mi sutradan Buco, smijući se — al si srećom spavao.

— Veliš: »srećom«, nesretni sine?!

— Mojom srećom — to se razumije — odgovori on i opet se nasmije.

Nijesam se ljutio, nije mi bilo ni žao, no osjetih, kako mi se u želucu počeše kupiti nekakovi oštri sokovi, kao da će probavljati slaninu — — —

U SUBOTU 30. LISTOPADA

Sve je do podne padala kiša.

Oko 8 sati izjutra stigoše bolesnici, naše torbe i Juda sa svojom trgovinom. Gledali smo u njega kao u svojega spasitelja i jedva čekali, da otvori dućan. Prodavao je na jagmu.

Poslije smo išli po torbe i počesmo drhtati, čuvši, da su se još prekjučer baš u vodi raskinula dvoja kola i da je Plitvica bestragom odnijela njihov »skupocjeni« teret. Kako bilo da bilo — naš je cijeli imetak bio u onoj sirotinjskoj torbici, pa bi se njezin gubitak bolno dojmio svakoga od nas.

Koliko se sjećam, jedna madžarska grupa nije mogla naći svoje torbe. To nije nikom bilo drago, ali smo bili i savršeno hladni prema toj nesreći, veseleći se, što nije nas zadesila. Davno smo prestali biti sentimentalni.

U 10 sati prije podne dođe među nas major Živković. Najprije se s najstarijima rukovao i vrlo ljubazno razgovarao, pitajući gospodina pukovnika c. k. austrougarske vojske, kako je spavao na slami u — konjušnici. Naravno, on to nije tako naglasio — — —

Poslije se obrati s istim pitanjem na sve nas. Nasta graja i gungula. Svi se tužimo. Krov ne valja, malo slame, pretijesno, ne možeš izići od blata, nemamo ordonanaca itd.

— Naredio sam, da se dovezu još dva voza slame — odgovori on. — I ordonance ćete dobiti, a već sam govorio i za to, da nam dadu i tu gornju štalu. Tad će biti dosta mjesta. Oprostite, gospodo — — — Ne može se bolje — — — Sve prema prilikama — — — Rat je. Nemojte se toliko tužiti. Vidite, gospodin je pukovnik već stari čovjek, pa je zadovoljan.

— Gusto — sache![1]) — dobaci neki.

[1]) Stvar ukusa.

— Ako gospoda što trebaju — opet će on — mogu ići u grad po dvadesetorica i kupiti. Straži sam već dao naređenje.

— Gladni smo, gospodine majore — javi se najednom pedesetak glasova. — Dajte nam pribavite kruha. Platit ćemo!

— I to će biti. Nur Geduld, meine Herren! — odgovara major, tješeći nas kao i u svim drugim pitanjima.

Istom oko 11 sati prije podne dobismo čaj uime doručka i ručka. Odmah sam poslije toga išao u grad, da kupim — zdjelicu i loja za mazanje nogu. Neki mi je stari graničar jednom rekao: »Nek su ti u redu noge i neka nijesi gladan, pa se ne boj puta!« To sam dobro zapamtio i prvi savjet vršio do dosade točno, a da ispunim i drugi dio te dobre nauke, morao sam nabaviti poštenu t. j. duboku posudu, da ne gladujem i onda, kad to nije potrebno.

U gradu ne vidjeh ništa, što mi nije već odavna poznato iz bosanskih varošica. Careva je džamija velika i lijepa. U njoj se osobito ističe golem, skupocjen svijećnjak i divni perzijski sagovi. Ona zgrada, koja nas je sinoć onako zapanjila svojom orijentalnom ljepotom, nije ništa. Skoro, pa podrtina. U njoj je bilo srpsko divizijsko zapovjedništvo.

Žiteljstvo je — oko 18.000 — pretežno muslimansko, a govori jezik, koji nije ni bugarski ni srpski. Primali su nas neopisivo ljubazno i susretljivo. Čas sam govorio nasamu s jednim mujezinom Careve džamije, koji me je svečano uvjeravao, kako se neprestano moli Alahu, da pobijedi padišah i Austrija. »Neka dođe — kaže — tko hoće, samo da se riješimo ovoga silništva« — — —

U jednoj birtiji nađosmo izvrsne rakije po 2 dinara i 60 para, dok nam je Juda prodavao nekakove spirine po 5 dinara. Na istom se mjestu namjerismo na dvojicu srpskih žandara, koji su nas počeli ispitivati o snazi naše vojske i o njezinu nadiranju. Uz nas je bio stražar, koga smo dobro poznavali, a i na žandarima se vidjelo, da nijesu oduševljeni za službene fraze, pa smo im posve slobodno rekli, što mislimo.

— Jesi čuo?! — reče stariji, okrenuvši se k drugu. — Ne lažu nam, jer i sami vidimo.

— Rekao sam ja davno — odgovori onaj — da će nas upropastiti Pašić.

Tako je, po prilici, uvjerenje vladalo i među ostalim srpskim pučanstvom, koje je bilo vrlo daleko od toga, da voli austrougarsku monarhiju, ali još dalje od toga, da vjeruje u svoju vladu.

Za balkanskog su rata pjevali Srbi:

»Priština pade, pade i Skoplje«, a sada su iza dvije godine slobode, ovi oslobođeni jedva čekali, da zapjevaju iza leđa razbijene vojske svojih »osloboditelja«:

»Skoplje je palo, pade i Priština«.

Isto, što i pred dvije godine, samo malo okrenuto — — —

Uz put se sjetih, da je g. 1890. Srbija, uz odobrenje Visoke porte, po prvi put opravila ovamo svoga konzula, kojemu Arbanasi poručiše, da ih se ne tiče sultanov pristanak i da ne trpe, da ih tko uhađa i da se bavi njihovim poslovima, pa stoga — neka ide, otkuda je i došao. Kad nije koristila poruka, počeše mu prijetiti, a kad im se učinilo, da se on ne boji ni prijetnja — ubiše ga u po bijela dana nasred ceste.

Kako nijesu trpjeli konzule, tako su i željeznicu smatrali svojim zakletim neprijateljem. Prištinu mimoilazi pruga na 7 km. daljine, a oko Bardovaca je morala napraviti okuku od 3 km. samo stoga, što je tamo imao svoje dvore neki arbanaški velikaš.

Naravno, da kod razmatranja takvih pitanja ne ide u račun i kršćansko pučanstvo. Ono je naučeno strepiti, bojati se i slušati.

Dugo sam hodao po čaršiji, dok sam se namjerio na trgovinu posuđa. Uđem i pitam, imadu li zdjelica.

— Zdjelica?! — preupita trgovac. — Kako to: zdjelica?

— Tako, brate. Ono, iz česa se jede.

— Aha: porcija — je li?

— Da — rekoh ja, samo da vidim, što će mi pokazati. Kad sam bio jednogodišnji dobrovoljac, nije mi kod ispita naletjelo na jezik, kako se kaže hrvatski »Reserveportion«, pa sam rekao, »pričuvna porcija«, a pukovnik Matasić upita posve mirno: »Je li ta Porcija lijepa djevojka? Ima nekakvu ulogu, čini mi se, u Mletačkom Trgovcu«. — Toga sam se sjetio i bio tim radoznaliji, što ovaj čovjek misli pod tom »porcijom«. Ne misli i on, budi Bog s nama, na kakvu lijepu djevojku?!

— Ima, ima — prekide me on u mislima i pokaza mi zdjelice. — Ima porcija, ima.

Izabrah jednu emajliranu, a drži dobru tursku oku. Nešto je prevelika, ali je glavno, da nije premalena.

— Koliko stoji?

— Osam groša, gospodine (1.60 dinar).

Pružih mu novčanicu od 10 dinara.

— Nema sitnoga, dobri gospodine — odgovori on i pogleda u vojnika, koji je stajao kraj mene.

— Imaš bre, pa ne daš! — vikne vojnik.

— Nemam, dragi vojniče. Evo, vidi — odgovori trgovac opet isto i otvori drveni sandučić, u kome su bile samo nekolike novčanice.

— Kad nema, nema — rekoh ja i pođoh. — Ostavite mi »porciju« na stranu, pa ću doći po nju, kad budem imao sitnoga.

— Imaju svi, gospodine — uvjeravao me vojnik — al lopovi čuvaju srebro.

Uzalud smo ulazili u nekoliko dućana. Dođosmo u neku malu kavanicu, u kojoj su sjedjela dva srpska žandara. Kavedžija se kune i preklinje, da nema ni dva, a kamo li deset dinara srebra.

— Evo, gospodine. Ja ću vam razmijeniti, pa njome poslije pripalio cigaretu — reče jedan žandar i izbroji mi novac.

— Ovi lopovi kupe srebro i misle, da je već Srbija propala, ali će oni to već skupo platiti. Još je živ čika Pera!

Žandaru je sipao bijes iz očiju, no prema meni je bio vrlo ljubazan i susretljiv. Njegovu sam uslugu, naravno, najspremnije prihvatio.

— Vidim: Srbin si kao i ja, ali pod Švabom, pa si morao i protiv nas! — reče on i osmjehne se, kao da želi, da ne bih pomislio, da mi zamjerava, što ja »kao Srbin« — — — pa Švabin oficir — — — E, to su čudne stvari — — —

Nijesam mu ništa tumačio, nego zahvalim i žurno strugnem na vrata, da uzmem svoju dragu, žuđenu »porciju«.

Kad smo vidjeli, da se banknote ne mogu mijenjati — osim ako su austrijske! — nadmudrismo trgovce tako, da smo uzeli robe — sira, oraha, luka, rakije, čarapa ili što bilo — u vrijednosti od deset dinara i pružili papir, pa gotov posao. Trgovac nije smio odbiti, jer je s nama srpski vojnik, no zato su sigurno žurno poslali djecu svojim komšijama, da jave, kako mi radimo, i cijene naglo poskočiše.

Ako si kojemu krišom pokazao austrijsku banknotu, pa bila i ona od dvije krune, lice mu je sijevnulo kao pun mjesec i on je već našao zgodu, da ne čuje srpski vojnik, da ti šaptom ponudi između 10 i 20% više srpskoga srebra. Za to je imao svaki srebra, koliko si god htio, ali mi nažalost većinom nijesmo imali naših banknota, a koji su imali, ti su ih ljubomorno štedjeli i čuvali.

Kad sam se vratio iz čaršije, nađoh poručnika Marka, našu Bebu, s nekim malim, vrlo lijepim srpskim redovom. Još mlad, inteligentni potezi lica, crnomanjast, duga kosa visi ispod šajkače. Pogledam bolje. Negdje sam ga već vidio, ali se ne sjećam, tko je, no sigurno je, da nije srpski gejak. Pogleda i on u mene, iznenađeno se nasmiješi i nešto reče Marku, a ovaj me odmah zovnu sebi.

— Zar me se ne sjećate, gospodine Aniću? — upita redov, opet se osmijehne i pristupi k meni.

— Ne sjećam se, gospodine — odgovorih ja.

— Iz Starčevićeva Doma?! Dolazili ste na naše skupštine.

— Ne sjećam se — ponovim ja, posve zapanjen njegovim zadnjim riječima.

— Ne sjećate se Dragana? — opet će redov i posve se uozbilji. Lice mu pokri tamni, prozirni oblačak.

— Vi ste to, Dragane?! — viknem ja, skoro izvan sebe. — Vi u vojničkom odijelu kralja Petra?!

— Ne vičite, gospodine Aniću! — poče me on miriti. — Već sam jednom dobio 25 batina. Ako vas tko čuje, dobit ću ih opet. Ništa se ne čudite. Sada me vidite u šajkači i to primite kao gotov čin. Dobrovoljac sam u đačkoj četi. Pred par dana pobjegosmo iz Skoplja pred Bugarima i sada očekujemo, kada ćemo ovdalen bježati.

— Oprostite — rekoh mu — ja vas ne razumijem, ja ne pojmim, kako ste mogli ovamo dospjeti.

— Ništa me, molim vas, ne pitajte, jer vam ne mogu dati razjašnjenja.

— Zar ste se i vi oduševili za Pašićevu Veliku Srbiju?

— Gospodine Aniću, samo za Krešimirovu Veliku Hrvatsku! Na to vam se kunem.

— Zašto ste onda ovamo došli? Ako mislite, da je to put do Velike Hrvatske, onda se, dragi moj, ljuto varate.

Nije ništa odgovorio. Smiješio mi se.

— Je li s vama još koji Hrvat?

— Dva, ali se ne pazimo dobro.

— Kako to?

— Srbi nas motre s velikim nepovjerenjem, pa ova gospoda misle, da će otkloniti od sebe sumnju, ako uime srpstva zabacuju svoje hrvatstvo. Ulizuju im se kao paščad — reče Dragan i stegne obrve.

— Čini se, da vi nikako ne spadate u to društvo?

Šutio je i smiješio se.

Poslije sam se upoznao i s jednim od one druge dvojice Hrvata. Imao je među nama jednog dobrog znanca, pa ga posjetio. Njega prije nijesam poznavao, ali poznam većinu članova te stare, ugledne graničarske porodice. Već sam se iza par riječi uvjerio, da je Dragan mislio o njemu vrlo ispravno. Na silu je htio govoriti čistom ekavštinom; opijao se vjerom u neslomivu snagu kumanovskih junaka; neumorno je dijelio Austriju, i ako su taj šport već bili napustili i najradikalniji agitatori; ismjehivao se opomeni Scotusa Viatora, da hrvatsko kraljevstvo mora biti posve samostalno u budućoj Jugoslaviji, a ne srpska provincija, i ako su to odobravali čak i neki, doduše malobrojni, ali ipak neki uviđavniji Srbi itd. U svakoj je svojoj riječi bio veći Srbin — ne Jugoslaven! — od Čika Pere.

Nijesam ga pojimao i u njemu ne mogoh poštivati čak ni čovjeka, koji je spreman, da za svoje uvjerenje žrtvuje svoj život, što je — svakako! — vrlo veliko i uzvišeno.

Nekako oko 5 sati po podne dobismo gulaš i po jedan kruh.

Kad je naš vrijedni kuvar Iso opazio moju omašnu »porciju«, pogleda me i nasmije se. Dobro smo se razumjeli i on pokuša, da mi naknadi štetu, koliko je to moguće, koju sam pretrpio kod diobe gulaša u Podujevu.

31. listopada osvanu lijep, sunčan dan. Upotrijebili smo ga za sušenje stvari i za uređivanje obuće.

Rano izjutra dođe među nas g. major Živković i odredi, da se svi preselimo u gornju štalu, koju nam je bio obećao kao drugu, a ne kao jedinu nastambu, jer da na naše mjesto dolazi srpska vojska. Budući da nijesmo mogli svi stati pod krov, iziđe odredba, da »Madžari, Rumunji i Poljaci« idu pod šatore. Ne znam zbog čega, no znam sigurno, da su pod šatore otišli i neki madžarski Srbi. Nije mi poznato, da li su to učinili svoje volje, da pokažu Madžarima, kako su dobri madžaroni, što su oni rado pokazivali, ali je sigurno, da su među sobom ujedljivo psovali, napominjući, kako nije dosta, što ih »progoni i vješa Austrija, nego ih sada progoni i Srbija«.

Zapovjednik nam najavi, da ćemo sutra zorom poći u Štimlje i time je bilo zasada jasno, da ćemo u Prizren, a što će dalje doći, to nije znao ni major Živković, koji nas je tješio, da se naše patnje primiču kraju.

— Morgen nur 30 kilometer — kaže. Još ćete večeras predati torbe na kola und es wird ein sehr leichter Marsch sein.[1]) Preko pravoga Kosova.

Oko podne prođoše prema Skoplju po prilici dvije eskadrone konjaništva. Srbi su pripovijedali, da to idu progoniti Bugare, koji da su potučeni do nogu i sada se povlače u najvećem neredu. S druge smo opet strane čuli, da se ta konjica žuri, da što prije pogusti prorijeđene redove razbijene srpske pješadije, a i Dragan mi je šanuo — kad smo se na čas po podne sastali na putu prema bunaru — da su cijelu noć bili svi u pripravi, čekajući zapovijed za polazak.

Nije se činilo, da su Bugari oni, koji bježe.

---

[1]) Sutra samo 30 km. — — — i to će biti vrlo lak put (hod).

OPET UŠLJIVI

Dan 31. listopada, gospodnjega ljeta 1915., morao bih zabilježiti osobito crnim slovima, jer toga dana opazismo, da smo opet — ušljivi. U Nišu smo ih se jedva riješili istom u ožujku, 1915., i sada ih evo opet. Tko ih nije imao rodno i obilno, taj ne zna, kakova je to užasna pokora, koliki je to strah Božji.

Dobro mi je poznato, da je jedan dio hrvatske kritike žestoko napao Matu Lisičara stoga, što je pisao o toj gamadi u jednoj noveli, koju je izdala »Hrvatska Matica«. Znam to, ali se ne plašim, nego vam se klanjam, gospodine Lisičaru, mučeniče pravedne stvari!

Uš je dokazala u ovome ratu, da je mnogo opasnija od zmije. Zmija ujede jednoga — koji redovno ozdravi — i vjerojatno prije svrši svoj puzavi život, nego se namjeri na drugu žrtvu. Uš ujede također jednoga, donese mu povratnu groznicu ili pjegavi tifus i onda ide na drugoga. Ako je žrtva slučajno već bila ušljiva, a to su »slučajno« skoro svi ratnici, njihove se uši napiju otrovane krvi i prelaze na druge žrtve, od kojih uši opet dalje idu i tako nastradaju hiljade i hiljade ljudskih života. Tko ne zna, kolika je skitnica svaka uš, ne pojmi užasno brzo širenje strašnoga pjegavca.

Uz tu veliku opasnost pridolazi i odvratnost toga gadnog stvorenja, pa je stoga razumljivo, što je spomenuto otkriće silno potreslo i nas, koji preboljesmo i recurens i pjegavac, pa tako postasmo imuni.

Još jednom:

— Klanjam vam se, gospodine Lisičaru! Vječna šteta, što vaši nepovoljni kritičari nijesu bili s nama, pa da vide, što znači — biti ušljiv!

Uza svu tjeskobu, koja nas je pritisla, kad smo opazili, da postadosmo farmom nepozvanih i nemilih doseljenika, od

srca smo se veselili, kad taj dan dobismo — za doručak čaj, za objed gulaš i po jedan kruh, a isto smo tako od srca iskreno rogoborili, kad i za večeru dobismo samo čaj.

Ta je hrana odviše mršava prema naporima, kojima smo izloženi, i za samo naše tijelo, a kamo li još i za one — koji hoće, da nas jedu.

To je bio gadan — ciganski život!

1. STUDENOGA

Gospoda su »menažemajeri« — voditelji kuhinja — otišli još po noći s kuhinjom naprijed, a mi ostali krenusmo u 6 sati izjutra.

Išli smo prema jugo-zapadu, preko oniskih brežuljaka, dok je desno od nas bila potpuna kosovska ravnica, kroz koju teče rijeka Sitnica. Inače ne vidjesmo ništa, na što se već nijesmo bili navikli s onu stranu Prištine: pustoš i pogdjekoje arnautsko selo.

Negdje na desetom kilometru prijeđosmo rijeku Gračanicu, a samo nam mjesto Gračanica osta lijevo za kojih osam kilometara. Oko znamenite se zadužbine dižu visoko nebu pod oblake vitki jablanovi. Brzo iza vode Gračanice dođosmo na željezničku prugu i okrenusmo niz nju.

U selu Lipljanima bi određen podnevni odmor. Tamo nađosmo vlak, koji je dolazio iz Ferizovića i baš se spremao da otide prema Mitrovici. Vozilo se nekoliko putnika i jedna ruska misija. Ta su gospoda donijela vijest — i ako vlak već niti nije mogao ići južnije od Ferizovića — da su Bugari »definitivno« bačeni natrag i da Skoplju ne prijeti nikakova opasnost. Da se to proslavi, pozvao je neki bogati mješčanin na slavu naše Srbe i stoga smo tu dugo čekali i odmarali se. Preko dva sata.

Baš sam sjedio sa svojom družinom i jeo kuhana jaja, koja smo tu kupili, kad mi rekoše, da nekakav građanin želi sa mnom govoriti. Pođem prema kolodvoru i odmah opazim, kako s g. Živkovićem razgovara mladić, srednje veličine, blijed, dosta mršav, u licu bobuljičav, a na nosu mu cviker i na glavi šajkača. Posve nepoznato lice. I on opazi mene. Stane me motriti, govoreći nešto majoru.

— Ich bitte Sie, rufen Sie mir den Herrn Anić[1]) — reče mi major, pogegavši par koraka prema meni.

— Ja sam taj, gospodine majore — odgovorim mu.

— A, vi ste! Molim vas, poznate li ovoga gospodina?

— Ne.

— Ta, čoveče, kako ne?! — vikne onaj i nasmije se. — Ni ja tebe ne prepoznah, dok nijesi progovorio.

— Oprostite. Ja vas se ne sjećam.

— Ako si ti obradatio i obrkatio, nijesam ja — opet će onaj i pristupi bliže. — Ne sjećaš se Srećka Dž.

— Ti si to!? — uskliknem ja i bi mi, kao da mi spade s očiju tamna koprena. Vidjeh pred sobom istoga čovjeka, bez i najmanje promjene, s kojim sam prije osam godina prijateljevao i viđao se svaki dan. On je pohađao učiteljsku školu, a ja gimnaziju. Poslije se izgubismo. On je iščeznuo, a da nijesam imao ni pojma, gdje je, što li je s njim bilo, dok ga, eto, nenadano ne nađoh na osamljenoj željezničkoj postaji pustoga Kosova polja.

Major mi reče, da možemo razgovarati pet časaka i udalji se.

Na dušak mi ispripovijeda, kako je već davno prešao u Srbiju zbog nekakovih neprilika kod nas i sve je do početka rata bio učitelj tu u Janjevu, »u katoličkom arbanaškom selu«.

— Kako si bio zadovoljan? — upitam ga ja.

— Vrlo dobro, samo se nijesam slagao s popom.

— To je stara bolest, da se u selu ne slažu oni, koji su jedan drugom najbliži.

— On je glup čovjek. Hoće da prkosi vlasti, tjerajući tu hrvatsku propagandu.

— A ti si kao Hrvat, naravno, držao s njime?!

— Oprosti — osmjehne se on — ja sam uvijek ostao ne samo dobar Hrvat nego čak i dobar pravaš, ali nijesam glup kao on. Ovim je seljacima dobro u Srbiji i zašto sijati među njih i vlast razdor baš onda, kad smo upeli, da ujedinimo sav svoj narod?!

— Kako vidim, ti si nekakov jugoslavenski, ali ne hrvatski pravaš?!

[1]) Molim vas, zovnite mi gospodina Anića.

— To je isto. Prvi je i najveći Jugoslaven, iza J. J. Strosmayera, bio sam dr. Ante Starčević.

— Znam, znam. Tu vam je košćicu spretno dobacio pokojni dr. Jovan Skerlić i sada je svi ustrajno glođete.

— Ne budi takav! Nama je jedini spas ujedinjenje. Vidjet ćeš, ako Bog da, što znači Velika Jugoslavija!

— Ne dao mi Bog, da vidim, a kad bi se ipak ostvarila, značila bi — Velika Srbija.

— Varaš se i ja te mogu razumjeti samo onda, kad se sjetim svoje prošlosti. Mi smo svi taki, dok ne upoznamo cijeli svoj narod. Ja te ne osuđujem. Samo žalim, no ovaj će vas rat sve osvijestiti. Što nije mogao učiniti zdrav razum, učinit će njemačko-madžarska vješala! Taka su bila i talijanska plemena prije ujedinjenja, pa danas ipak svi znadu, da su jedno — — —

— Tako bi sad morao pripovijedati u svom dragome Mostaru ili u našem Šeher Sarajevu — — —

Smiješio se je.

— Da znaš, što sam poželio Neretvu i Bunu — — —

— Ne vjerujem, prijatelju, da taj put vodi do njih.

— Mi ćemo pobijediti!

— Da: mi, Hrvati, jer se ovim ratom bezuvjetno rješava i naše pitanje.

— Uzmimo — reče on tiše — da pobijedimo tako, kako ti misliš. Zar ti ne osjećaš, da će nas iza toga uništiti madžarska nasilja?! Zar si poludio?!

— Misliš, da za to žrtvujemo svoje najbolje ljude?!

— Bojim se, strašno se bojim — — Povijest uči.

— O tom ćemo govoriti koju godinu poslije rata i, vidjet ćeš, da ćemo i tu biti potpuni ljudi.

— Molim te, prestanimo s time — reče on, a na licu mu se vidjela duboka, neskrivena tuga. — Kanim se ženiti. Zaručen sam.

— Sa Srpkinjom?

— Ne. Ona je Bugarkinja, učiteljica u susjednom selu.

— To je izvrsno miješanje: Ti Hrvat, ona Bugarkinja, ali samo ne biste smjeli ovdje živjeti, osim, ako bi bila bugarska vlada.

— Zašto to?

— Inače će vam djeca biti mala Srpčad.

— Ne će — — — Bit će Jugoslaveni.

— Nije loša namisao — dobacih, priznajem, dosta zlobno: — Kosovo je i tako potpuna pustoš, pa bismo ovdje mogli naseliti hrvatske i bugarske mladeži, da se plodi.

— To bi bilo najdivnije obnovljenje ove svete ravnice! — usklikne on, i na licu mu se odrazi tako oduševljenje i pobožni zanos, kao da gleda u otvorena nebesa.

— Ne želim surađivati kod tog obnovljenja sa srpskim militaristima.

— Oprosti, ali ja ne razumijem — reče on s puno uvjerenja — zašto ih ti toliko ne možeš?

— Pogledaj malo u svoju sarajevsku prošlost, pa ćeš na to sam odgovoriti — — — Ja sa svoje strane ne mogu opet razumjeti, kako vi sebi možete zamišljati tu Jugoslaviju ne samo bez Bugara, nego izravno protiv Bugara?!

— Što se mi svađamo s onu stranu Drine i Save, ne znači, da nijesmo jedan narod, nego da smo još toliko ludi, da uspijeva staro oružje majčice Austrije — »Divide et impera«. Uostalom — tome je odzvonilo. Naš je narod punoljetan. Tko ne vjeruje, znat ćemo ga uvjeriti o protivnome. Naša je budućnost, i ta budućnost nije daleko — — — Što se tiče braće Bugara — — — Ja, vidiš, nijesam protiv njih — nasmiješi se on. — Uzimljem Bugarkinju za ženu.

— Požurite s vjenčanjem, pa će vam na veselje gruvati bugarski topovi. Već su na vratima.

— A, to ne — — — Sada su stigle povoljne vijesti. Noćas je još bilo kritično — — — Dolaze Francuzi — — —

Po njegovu se glasu osjećalo, da ne vjeruje u ono, što govori, ali — šuti i snosi herojski.

Na moje pitanje, što tu radi, naznači neku službu, koju vrši na željezničkoj stanici za vrijeme rata.

— Vidiš — rekoh mu — dok si ti tu u srpskoj službi, možda tvoju zaručnicu svezaše kraljevski srpski žandari i otjeraše u tamnicu kao najprostijeg zločinca samo stoga, što je obrazovana i prema tome, posve naravno, opasna Bugarkinja.

— Ta, za Boga, ne govori! — protisnu on kroz zube tihim, prigušenim glasom, uhvati me za ruku i problijedi još dalje od svoga običnog blijedila.

— Neka ti ne bude žao — požurim se, da malo ublažim i otupim svoju neugodnu primjedbu. — Oprosti, što sam napomenuo tako grozan primjer, no to je prava slika tvoje Jugoslavije, u kojoj ima mjesta samo onaj, tko je spreman, da neumorno vuče za konop srpskoga zvona.

— Oprosti! — vikne on skoro u sav glas. — Srbi imadu mnogo »Svesrba«, kao što i mi imademo vrlo mnogo »Svehrvata«, ali to ne znači, da nijesmo jedan narod, nego da smo najprostiji kampanilisti. Slovenac, Srbin, Hrvat — to je isto, kao da kažeš zagrepčanin, osječanin, riječanin i tako dalje. Take malenkosti, koje su mnogima glavna pitanja, mogu samo zategnuti stvaranje naše Jugoslavije, ali ga ne mogu osujetiti. Mi još nemamo svojega Garibaldija, i ako to ne bude Kraljević Aleksandar, bit će cijeli narod. Budućnost je naša, pa nas ne znam koliko klali i vješali; ujedinjenje je gotova činjenica, pa ma koliko se ograđivali hrvatski frankovci i srpski radikali. To su dvije strančice, koje su radikalne, ali i nepromišljeno egoistične u korist naših zakletih, historijskih dušmana — — — Prijatelju, brate — — — zar te ne boli duša, kad pomisliš, da glupost drži u ropstvu preko sedam od dvanaest milijuna našega naroda?! — — —

Već je proteklo dopuštenih 5 časaka, na što nas podsjeti stražar, koji je stajao desetak koraka iza nas, i moradosmo se rastati. Još mi reče, od koga je čuo, da sam zarobljen i zaželi mi sretan put.

Odoh bez tračka nade, da ćemo se opet skoro vidjeti, razmišljajući o njemu, njegovoj lijepoj i dragoj Bugarkinji i o divnoj Jugoslaviji — — —

Istom poslije 2 sata po podne krenusmo iz Lipljana i jedan kilometar daleko od kolodvora prijeđosmo rijeku Sitnicu, koja se već davno razbistrila od tople krvi kosovskih boraca i sada čeka novi tužni napitak, možda, s još strašnijim posljedicama, nego su bile prve. Prvi put je uništena država, ali je ostao narod, i ako ne baš u ovim krajevima, a ovaj put će najzad biti pošteđena država, pa u kojim bilo granicama, ali će biti uništen narod. To je razlika između modernog i sredovječnog rata, to je razlika između posljedica »obrambene borbe« Austro-ugarske monarhije i osvajalačkog naleta cara Bajazita.

— Bog zna, druže, otkle je bila Kosovka djevojka?! — upita Drug, jedva vukući rođenu težinu.

— Ne znam, Druže. Moguće iz Lipljana, a moguće iz Štimlja, Gračanice ili Janjeva. Bog zna.

Drug je počeo citirati narodnu pjesmu, napominjući sve i stranicu u školskoj čitanci, na kojoj je štampana. Ima neobično pamćenje.

Putem nam se pridruži »čudan junak na konju kulašu«, koji je sigurno izravni potomak Don Kihotove Rozinante. Siromašno se kljuse jedva vuklo, a konjanik, pješadijski potporučnik, tukao i rukama i nogama. Bio je mlad, mio čovjek, koji je jedva prebrodio dvadesetu. Išao je neprestano uz nas, promatrao nas i osmjehivao se, no mi još nijesmo niti slutili, da je dodijeljen našemu zapovjedniku. Poslije smo ga svi poznali kao dobra, blaga i neiskusna mladića, koji nosi ime: »Potporučnik Živojine, oca ti tvoga!«

Mi naime ne čusmo, da ga g. Živković ikada nagovorio drukčije, a on se nije protivio i uzesmo, da je ta rečenica njegovo ime.

CARSKO SIJELO — — —

Oko 5 sati stigosmo u Štimlje (neki tvrde, da se to selo zove Štimlja) i ustanovismo, da smo taj dan prešli više od 30 barem 4—5 kilometara, i u nama se utvrdi vjera, da g. Živković zna oduševljavati, ali da se pritom ne drži osobito strogo istinskih podataka. Još mu nijesmo zamjeravali.

Putem smo promatrali, a isto se vidjelo i iz sela, kako se na istoku od Štimlja, u daljini od kojih 6 kilometara, dižu gusti stupovi crnoga dima. Sudeći po karti, to je moglo biti u selu Košarama. Mješćani su nam kriomice pripovijedali, da su to srpski žandari još jučer zapalili arnautsko selo, koje se bilo pobunilo i pokušalo, da prebjegne Bugarima.

Malo poslije našega dolaska prognaše čiče nekoliko naših i njemačkih vojnika, a odmah su iza njih gonili žandari deset svezanih ljudi: dva popa, dva građanina i šest seljaka, koji su nas pozdravljali, kimajući malko glavama, i smiješili nam se, kao da žele ohrabriti i nas i sebe.

Bili su Bugari, i čim ih opazih, sjetio sam se lijepe, dobre Bugarkinje, koja je zaručena za Hrvata, da rađa jugoslavensko pučanstvo pustome Kosovu. Možda je među onim svezanima i njezin otac — — —

Nastanjeni smo po štalama i kućama. Velik dio Hrvata nastaniše u neki opustjeli dućan, koji je bio razdijeljen u više manjih prostorija. U jednoj je takoj pregradi bila Doktorova i moja družina, a kako nam se učinilo, da još ima mjesta, uzesmo k sebi i Sina Smrti. Prostora smo imali upravo toliko, da nas je svih deset moglo leći, uz svečano obećanje, da ne će nitko ležati na leđima, jer bi u tom slučaju netko stradao. Bilo bi nam tijesno.

Preko puta je od nas bio mali dućančić, i odmah se razvi živahna trgovina. Mi doduše nijesmo smjeli iz svoje ograde, ali je zato mali Šerif, sigurno sin trgovčev, letio i donosio

nam, što smo god zahtijevali, a to je moglo biti jedino: jabuke, lojene svijeće i luk. Ništa drugo.

U dvorištu je bunar. Tu zgodu izrabismo, da se dobro operemo, polijevajući jedan drugome u ruke.

Nešto prije 7 sati dobismo izvrstan gulaš, a poslije toga smo opravili jednog srpskog vojnika, da nam gdje nađe i donese sira i rakije. Donio je sve, što smo tražili, i onda ga opravismo, da nam donese i drva. I u tome nas rado posluša, jer je znao, da mu ne će biti zabadava.

— Ne treba drva! — usprotivi se peti član Doktorove družine, kojemu je on dao zvučno ime: Čajnemen de Bacajgeld. — Ne treba drva — kaže. — Zašto vučem ovaj samovar, nego da se ne mučimo, tražeći drva?!

On je, naime, u Kuršumliji, gdje je bilo opće bacanje i najmanje suvišnih i nespretnih stvari, uzeo nečiji odbačeni samovar, koji se hrani petrouljem, i koji je bio do Boga nespretan. Naš ga je vrijedni Čajnemen nosio cijelo vrijeme u rukama strpljivošću, koja zaslužuje, da se stavi o bok strpljivosti strpljivoga Joba.

Jedva smo ga uvjerili, kako treba štedjeti petroulje, kad možemo do drva. Mali Napoleon zavrnuo rukave, naložio vatru i dao se na kuhanje čaja. Nijedan od nas nije imao sve potrebne stvari, al smo svi skupa imali baš toliko, koliko je nužno, da se priredi izvrstan čaj.

Iz susjednog su kočaka dolazili gosti. Prvi su bili Mujo i Lepir.

Čim smo se najeli i malo odmorili, pusta mladost zaboravi muke, zaboravi patnje, zaboravi tjeskobu, koja nas je svakoga tištila kao mora i najprije se razvi pripovijedanje, a malo poslije i pjesma.

Saletjesmo Muju, da vodi. Lepir je nadomještavao cijeli tamburaški zbor, a ostali pratili, kako je tko znao i mogao, pa tiho, lagano odjeknu kroz sanjivu noć Kosova polja:

»Svirajte mi, sedam tamburaša,
pratite me do moga salaša.
Do salaša petica je vaša,
od salaša, kud je volja vaša« — — —

Meni se učinilo, da kroz spuštene trepavice vidim u svijetloj noći dva krupna oka, koja ne osjećaju opojnost te raspojasane, široke pjesme, nego se zalijevaju gustim suzama, i bi mi teško.

Možda su to bile oči naših milih, zabrinutih ljuba, majka i sestara, koje u teškoj neizvjesnosti strepe nad našim životima, a možda su bile oči Kneza Lazara i braće Jugovića, kojima ta pjesma smuti mir, pa dođoše na carsko sijelo, da vide, tko je, tko još može pjevati uoči nove kosovske pogibije — —

Ako su bili ovi posljednji, sigurno se sjetiše Hrvata, koji obraniše Srbe od Bugara, opazivši nove Hrvate, koji su bugarski saveznici protiv novih Srba, ustostručiše suze nad ovim carskim sijelom i vratiše se u svoj vječni mir.

Nešto mi bi teško i zamolih Muju, da zapjeva: »Kroz ponoć nijemu i gusto granje« — —

— Mani, bolan — vikne Mujo. — Hoću još plakati ovdje?!

— Ako već nemamo ništa — dometne Buco — moramo se siliti, da barem zadržimo dobro raspoloženje.

— Daj, Mujo, molim te — zaintačim ja.

— As ti Bosnu! — nasmije se Cigo. — Kao zaljubljena licejka.

»Circumdederunt me« — zapjeva Lepir.

Ta je večer bila luđački svijetli čas onih, koji na silu hoće, da zaborave svu bijedu, u koju su strmoglavljeni, da zaborave sve neiskazane brige, bojazni, strepnje i patnje, ali — svaki je vidio kroz spuštene trepavice u noćnoj tami dva mila, krupna oka, koja su potokom lijevala suze — — —

»ONAM, ONAMO« — — —

Drugo jutro popismo čaj i već u 6 sati krenusmo u Suhu Rijeku. Rekoše nam, da je do tamo 26 km.

Išli smo uz rijeku Štimlju i lagano se uspinjali na Črnoljevu planinu (oko 1000 m.), s koje se otvara divan pogled na Prizren, koji leži u ravnici, hvatajući se obronaka gorostasnoga Koritnika (2381 m.).

— »Onam, onamo, da viđu Prizren« — — —

Lijevo je od Črnoljeve planine Hodža Balkan (1940 m.), preko kojega se ističu goli, oštri vrhunci Šar Planine (2375 m.). Desno, daleko prema sjevero-zapadu, promatrali smo silne gromade Albanskih Alpa.

Savršeno je lijep i zamaman prizor te Božje, slobodne, neobuzdane prirode, koji nam je pukao pred očima, i, da već nijesmo bili vrlo izgladnjeli i izmoreni, sigurno bi se mnogi i mnogi »Naturfanatiker« zakleo, da će opet jednom — — — kad bude slobodan, doći, da pogleda, da se do sita i bez bajoneta naužije tih ljepota.

Ovako: pogledali smo, rekli, da je lijepo ili šutjeli, opet spustili glavu na ustalasane grudi i dalje se koturali.

Negdje nas na kraju druge trećine puta dočeka Juda i rastovari svoju robu, koje nije bilo mnogo, ali je on računao, da ćemo htjeti svi štogod dobiti i prema tome je udario cijene, znajući, da će sve prodati, jer smo bili gladni i posve upućeni ili na njegovu samovolju ili — na gladovanje.

Ja sam kupio za nas četvoricu za pet dinara pečene bravetine i dinar kruha, a toga je bilo toliko, da bi se možda najeo derančić od 12 godina i da mu ne preostane nijedna mrvica. To je sve bila bajka, čarolija, koju smo mi morali primiti kao krutu zbilju i još zahvaljivati Bogu, što uopće možemo što dobiti, pa po što bilo.

Iza podne je padala kiša, no brzo prestade.

U 4 sata po podne stigosmo u Suhu Rijeku, i odvedoše nas u neki vrt pod šatore, u kojima nije bilo ni truna slame. Čim smo to opazili, nastade gungula i prosvjedovanje. U šatore nas je razdjeljivao potporučnik Živojin i bio, siromak, kao djevojčica u stotinu neprilika, slušajući naše psovke, koje često nijesu opraštale ni kr. srpskoj vladi. Meni je bio vrlo mio samo stoga, što je bio tako smeten i što je u licu vrlo naličio bratu moje žene, koji je u to vrijeme bio na ruskoj fronti — — —

Ubrzo dođe među nas g. major Živković, i čim se pomoli, poče vikati:

— Genug Stroh, Nachtmall! — Alles wird sein. Nur Geduld, meine Herren.[1]) Što se može, sve će se učiniti.

Mi smo već dobrano sumnjali u njegova obećanja, s kojima nije nikad škrtario, pa ga saletjesmo raznim pitanjima, no on opazi negdje siromašnog Živojina i saspe na njega vatru:

— Potporučnik Živojine, oca ti tvoga, što si se tu ukočio ko kaluđer, a tamo čekaju vozovi slame?! Makni se, nesretni sine!

— Gospodine majore, moram — — — poče se Živojin opravdavati, no gospodin major ne će da čuje, nego opet vikne:

— Ne drobi, brate, oca ti ljubim, nego idi po slamu, pa je među ljude pravedno razdijeli.

Slama je doista i dovezena. Živojin je kušao pravedno i zdušno podijeliti, ali su naša gospoda navrnula i vukao svatko sebi.

— Nemojte, molim vas, gospodo. Vidjet će gospodin major! — to je bilo sve, što je dobri Živojin mogao reći i što je uistinu rekao u obranu svog autoriteta i vlasti.

Istom u 9 sati dobismo juhu i meso. Već su mnogi bili i polijegali, no kad čuše, da se dijeli večera, skočiše, kao da ih netko ubode s hiljadu mamuza. Naš je moral doduše već bio dosta pretrpio, ali da bi se tko našao, da počini grijeh, da ne ide po večeru — toga nije bilo!

Kod dijeljenja večere doznadosmo, da su stožerni časnici i bolesnici smješteni u kuće.

---

[1]) Dosta slame, večera! — Sve će biti! Samo strpljenja, moja gospodo.

Opet poče padati kiša.

Juda prodaje kiselu rakiju i vodeno vino. Diže se velika galama i neki mu se groze, da će ga prijaviti majoru.

2. studenoga u jutro dobismo čaj i u 6½ sati krenusmo put Prizrena. Cesta je vrlo dobra, a kraj gotovo posve ravan, pa smo uglavnom išli lako. Ja sam nastradao. Natekla mi lijeva noga i boljela me, da sam se jedva pomicao. Prebio sam je s obijesne nepažnje, kad mi je još bilo devet godina i sada mi uvijek nateče iza oduljih teških hodova.

Pred nama se, na početku Prizrena, dizala osamljena, velika, bijela zgrada, oko koje se vidjelo mnogo ljudi. Držali smo, da je to vojarna, u kojoj ćemo biti nastanjeni, i unaprijed smo se radovali. Što smo se više približavali, to je raslo i naše veselje, jer se je očito vidjelo, da je kuća nova i vrlo velika. Bit će mjesta za sve! Malko nas je smetalo, što smo ubrzo razabrali, da su oni ljudi, što se vide oko nje, srpski vojnici, i stoga se neki požuriše, da ih premjeste u privatne kuće ili pod šatore.

— Kad bih ja bio zapovjednik zarobljenih časnika — umovao je neki sanjar — ja bih to učinio.

— I ja. Vrag me dao, ako ne bih! — potvrdi Mali Napoleon i nasmije se, kao što je to uvijek činio, kad je nešto rekao.

— Ja ne bih nikada! — usprotivi se naš »Schön«, okrugli, lijepi kordunaš. — Meni bi bio preči naš najzadnji Mate nego sam glavom Vojvoda Putnik, da su ga ono naši zadržali, kad su ga držali. Vojska je ponos i snaga, zarobljenik je balast i skup trofej, pogotovo, ako je časnik.

— Ši, ši — potvrđuje Biškup, a oko očiju mu se kupi koža u mrežicu, kao da će u ribu.

Kad prođosmo željenu zgradu, uvjerismo se, da su i Srbi mislili kao i naš Schön, kojega smo stoga tako okrstili, što je lijep kao djevojka. Kad je Mali Zduna došao iz bolnice — to je bilo neposredno prije našega odlaska iz Niša — neprestano mu je govorio: »Gospodin Schön ovo, gospodin Schön ono«, držeći, da mu je to pravo ime i čudeći se — što nema na sebi nimalo židovskog obilježja.

Srpski su vojnici doletjeli k cesti, da nas promatraju — vojarna je naime na kojih 200 koraka više ceste pri brijegu — i ponavljali:

— Novi li su?!

— Novi, novi — odgovara naša straža.

Između ove je vojarne i grada velika gorska uvala, u kojoj se vidi »mojega cara razoren dvor« — stari Dušanov grad, od kojega su još na uzgoru samo tužne podrtine, jedini ostaci srpstva.

Prizren je isto što i Priština: Kasaba s nešto preko 20.000 stanovnika.

I ovaj nas put provedoše kroz cijelu varoš s kraja na kraj. Ne vidjeh ni jednu jedinu evropejsku kuću. Kroz mjesto teče dosta velik potok Prizrenska Bistrica, koja tjera mlinice i služi kao glavni gradski kanal.

Kad smo izišli na drugu stranu grada, učinivši dvije trećine kruga, osvanu pred nama velika, dugačka zgrada, koju su u pravilnoj pačetvorini okruživali visoki jablanovi. Udarismo ravno prema njoj.

— Pomozi, Bože. Ne će ni to biti loše! — pomislismo.

— Vidite, kako Srbi imadu divan ukus! Istom su oslobodili ove krajeve i već zasadiše tako krasno drveće! — usklikne jedan naš drug.

— Aj' k vragu, bluno! — vikne na njega moj zemljak Ljubo, koji redovno nije imao dlaku na jeziku ni vagu pod jezikom: — Ta, jesu li istom jučer ovamo došli, pa da im je sva vojska taman konopima vukla iz zemlje ovo jablanje, ne bi bilo toliko naraslo! Gdje su ti oči?

— Hvala, mladi gospodine, na uputama! — uzvrati predgovornik i zafućka.

Nasta šutnja i za vrijeme te šutnje stigosmo pred veliku zgradu među jablanovima, za koju nam rekoše, da je stara turska topnička vojarna. Ovaj su »stara« mogli mirne duše ispustiti, jer je to — na našu veliku žalost — već na prvi pogled udaralo u oči. Skrajne su četvrtine bile skoro porušene i još zatekosmo Arnaute, kako ruše krov i građu sa zapadne strane.

Sjedosmo na ledinu, da čekamo majora, koji se svratio u mjesno vojno zapovjedništvo. Legnem poleđice, bacim pogled na tu hrbinu, koja je prije balkanskoga rata očito bila izvrsna vojarna i zatim se zagledam u plavo nepojmljivo nebo. Bilo je tmurno i na njemu ne opazih ni jednog anđela Mira i Pravde.

PRIZRENSKE LJEPOTE

Iz misli me trže poziv gospodina Žarka:

— Gospoda iz cenzure i izvještajnog bureau-a i gospoda Srbi! Izvolite unutra.

Pozvani ustanu i pođu. Taj je »gospodin Žarko« učitelj, Srbin iz Hrvatske, naš doknadni pričuvnik, koji je bio pisar kod zarobljeničke komande, velik veseljak, vrlo pošten i vrlo pristojan i uslužan čovjek.

— Gospoda Česi! — zovne on opet, a malo poslije pozva Hrvate i onda sve ostale.

Srbi su mrzili i prezirali nas Hrvate — »Austrijance« više nego ikoga drugog, možda više nego i same Madžare, kojima ne će zaboraviti zauzeće i uređenje Šapca sigurno ni deseto srpsko koljeno. Mrzili su nas ne toliko stoga, što su tvrdili, da su naše pukovnije počinile velika zvjerstva, koliko stoga, što su nas držali prostim, zločinačkim izdajicama svojega naroda.

Uza svu tu mržnju najčešće nijesu mogli odoljeti napasti, da nas — iza Srba i Čeha — stavljaju pred ostale. Ne znam, je li to bilo proračunata politika, koja nije uspjela, ili prirodno, nagonsko nagnuće prema susjedu, koji ti može i škoditi, pa ne želiš s njime posve raskrstiti i prekinuti?!

Sobe su u vojarni bile sve velike, osim onih u prvom katu, u koje su smješteni stožerni časnici i neki bolesnici, i sve bez poda, nabite zemljom, izuzevši one 2—3 sobice u prvom katu i osim sobe, u kojoj su bila gospoda Srbi i naši »aduti«.

Slame je bilo dosta. Ubrzo ustanovismo, da je sve puno štakora, koji su se gospodski šetali na sve četiri strane.

Već je oko 2 sata po podne stigao i naš Juda i u jednoj sobici otvorio birtiju, prodajući posve smrdljivu svinjetinu. Neka ga đavo zna, gdje ju je onakovu smogao.

Neka gospoda to prijaviše i pokazaše g. Živkoviću, a na njegovu se viku skupismo i ostali. Svaki je imao da nešto prijavi.

— Wollen die Herren — upita g. major — dass wir ihn hinaus schmeissen?[1])

— Ja, ja! — zaviču u jednom stotine grla. — Van s njim! Hinaus mit ihn! Ki kell dobni![2])

— Kurulić! — zovne g. Živković, i kad se Mefisto pokaza na vratima, iza kojih je sigurno slušao svoju porotu, nastavi bijesnim glasom: — Polja, oca ti lopovskoga! Došao si, da mi ljude potruješ, stoko bezobrazna. Nije dosta, što si prebjegao iz Bosne, da varaš svoje časnike, nego ih još hoćeš i da potruješ — je li, pustahijo?! — — — Smjesta imaš izravnati s gospodom bonove, a onda pakuj i nosi se, da te više ni u blizini ne vidim.

Juda htjede nešto reći, no major opet vikne:

— Ne brbljaj, stoko, oca ti smrdljivoga, jer ćeš dobiti dvajes' i pet, ama vrućih!

Time svrši taj kratki postupak, kakova dotada ne vidješe ni najstariji juristi, koji su bili među nama.

Za večeru dobismo po ¼ l čaja i zatim se spremismo na počinak. Ležao sam između kapetana Jože i fra Jure, jedinog Hrvata svećenika, koji je anđeoskom, uzornom strpljivošću podnio zajedno s nama sva odvratna poniženja, sve teške napore i sva neiskazana odricanja. S nama su bila još tri svećenika: jedan Slovenac i dva Čeha.

U jednoj nas je sobi bilo u šest redova naslagano do 120, što Hrvata, što Čeha.

Još nam je te večeri udarilo u oči, da nijesu među nama gg. Dane Vuksan, natporučnik 26. domobr. pješ. pukovnije i Geza Barabaš, kadet 28. domobr. pješ. pukovnije. Neki otide i nađe ih među Nijemcima. Ispričaše mu se time, što su u družini s dvojicom Madžara i s jednim Poljakom. Imaju neke stvari skupa, pa se, kažu, nijesu htjeli rastavljati.

Neki su mislili, da su to učinili stoga, što su se bojali sumnjičenja, ako idu s nama.

---

[1]) Žele li gospoda, da ga van bacimo?!
[2]) Madž. Treba ga van izbaciti!

— Vrlo je tužno — dobaci Rođo — ako njihovo časničko i državljansko uvjerenje, odnosno ugled i pouzdanost ovisi o tome, da li noće u ovoj ili u onoj sobi! Gdje ti zapovjede, moraš ići, a svoje si misliš. Zar su njih dvojica bolji Hrvati od nas?!

— Pustimo ih. Nek rade, što hoće.

Nije se znalo, koliko ćemo ostati u Prizrenu, no velika je većina vjerovala, da ćemo bježati dalje i samo je još bilo nejasno, da li će to biti u Crnu Goru ili u Drač. Srbi su govorili, da ćemo ostati tu, dok naša i bugarska vojska budu potučene i bačene preko granice, a onda natrag u Niš. Bilo je i naše neke gospode, koja su vjerovala u našu pobjedu i veselila joj se, no mislila su, da naši ne kane osvojiti cijelu Srbiju, pa da ćemo tako moći u Prizrenu mirno čekati svršetak rata. Ovi su bili najmalobrojniji.

Sa strahom smo pomišljali, da bismo u tim nečistim hrbinama morali živjeti dulje vremena.

Već prve noći — od 3. na 4. — udari oko 11 sati velika kiša i umorni se i pospani svijet uzbuni u svim sobama, jer je kroz krov curilo kao kroz rešeto.

Svaki je, na koga je curilo — tih je bilo većina — ustajao i pomicao se, a kako se nije mogao nikuda pomaknuti, jer je bilo pretijesno, podmetao je pod kap lavor ili zdjelicu — već, tko je što imao. U tili je čas odzvanjao u svakoj sobi cijeli orkestar raznih glasova: kvo, kvo, cvo, kvo, cvo — — —

Doktor i Mali Buco, a isto tako i Mali Napoleon, razapnu nad sobom kišobrane i opet zaspu, ne brinući se mnogo, kamo će on svoditi vodu. Svaka je kap odzvanjala na njima kao da udara u veliki bubanj, što je vrlo zgodno došlo, da upotpuni orkestar raznih posuda.

Nad cijelim mojim redom nije nigdje kapalo osim na skrajnjem lijevom krilu, u ćošku, u kome je ležao jedan Čeh — savršeno osorno stvorenje. Ako se kada bude blagoizvolio sjetiti one noći, morat će se zasramiti, jer je — upravo — nedostiživim poznavanjem srpsko-pučkog rječnika, kočijaški, ciganski psovao.

Ipak mu kletve nijesu pomogle — bio je mokar kao miš. I baš on! Nitko kao on! Svi smo se zlobno veselili.

Drugi su dan prestali Arnauti razvaljivati, a naša se momčad popela, da pretresa crijep i popravlja, koliko se uopće

može popraviti. I poslije je kislo u sobe, ali ni izdaleka kao one prve, tragikomične noći.

Za nas je bila još jedina sreća, da smo u svakoj tragediji odmah opazili i njezinu komičnu stranu, pa smo tako sve lakše podnosili. Da nije toga bilo, Bog zna, što bi bilo od nas.

Kraj vojarne teče mali potočić, u kojemu smo prali i sebe i rublje, ali — jednoga dana presuši. Taj je potočić bio samo rukav Prizrenske Bistrice, pa su neki mislili — osobito srpski vojnici — da su to Arnauti iz zlobe zaustavili vodu. Stvar bi prijavljena majoru.

G. Živković opravi narednika gradonačelniku, s molbom, da se pobrine, da što prije bude vode u potoku.

Kad se narednik vrati neopravljena posla, zovne major potporučnika Živojina i reče mu:

— Idi, Živojine, onom lopovu, načelniku, oca mu njegova, i reci mu, ako voda ne proteče najzad za tri sata, da ću mu ja svojom rukom odvaliti dvajes' i pet batina.

— Razumijem! — reče Živojin, pozdravi i ode.

Voda je došla.

G. major je dopustio, da Arnauti smiju donositi k nama svoju trgovačku robu i na pedeset su koraka pred kućom zaposjeli cestu s obadvije strane kao na sajmu. Bilo je do mile volje ćevapčića, halve, rahat lokuma, salepa, kestenja, oraha, crne kave, izjutra mlijeka, bravećih kobasica itd. Neki je Grk donosio ruma i likera, a dvije-tri žene čarapa, pletenih vunenih maja i rukavica. Dva su brijača radila po cijele dane u hodnicima. Sjeo si na panj, Arnautin ti turio u ruke svoj limeni tanjur i morao si ga objeručke mirno i pobožno držati, dok te ne nasapuna, zatim ti je oduzeo tanjur, pljunuo na remen, navukao nož i počeo strugati kao da si mu oca ubio.

Bilo je mnogo kuburenja s plaćanjem.

Mi nijesmo imali srebra, a prizrenski ga trgovci nijesu htjeli dati, osim ako su opazili austrougarsku banknotu. Za nju bi bili dali i ćulav s glave, a kamo li ne srpsko srebro. Pomagali smo se na taj način, da su najprije kupovali oni, koji su imali sitniša, a drugi su čekali, dok je utržio po prilici 10 dinara i zatim je nešto uzeo onaj, koji je najprije došao s banknotom, i pružio mu papir.

— Ska, dobri efendija. Nema sitnoga — uzdiše prepredeni trgovčić i gleda te, kao da traži milostinju.

— Ta čovječe, kako nemaš?!

— Ska, lijepi efendija — odgovara on, vadi novčarku i pokazuje najviše 2—3 dinara.

G. Živković je naredio žandarima i vojnicima, da strogo paze, da nam Arnauti ne odnesu srebro i da mijenjaju novčanice po nominalnoj vrijednosti, pa su mnogo takih »sumnjivaca« pretražili i uvijek s najpovoljnijim uspjehom. Tako nađoše kod jednoga 32 dinara srebra u čakširama, na malo nezgodnu mjestu, a kod jednog drugoga 14 dinara u kutiji pod duhanom. Neka ih sam đavo zna, kada su i kako su to spremili, a da nije nitko opazio, i ako su bili neprestano među nama.

Kad su vidjeli, kako se tu radi, donosili su robe samo za nekoliko dinara. Kad proda, odnese srebro kući i opet donese malko robe. Tako su nekoji po deset puta na dan odlazili i dolazili. To brzo udari u oči i nama i žandarima, koji ih počeše sparivati: kod jednog bi našli, recimo, dva dinara, kod drugoga tri, a kod trećega pet, sve im oduzeli, dali im novčanicu i opravili ih, da dijele. U nekoliko je to slučaja uspjelo, no poslije počeše Arnauti vikati, da se među sobom ne poznaju i, dok se žandar bavio s jednim, drugi je pokupio svojih sedam šljivica i utekao preko njiva, kao da je povilenio. U svakom si se ovakom slučaju mogao zakleti, da će za koji sat osvanuti s istom onom posudom i robom, drugo, novo lice, i da će sadašnji bjegunac doći po podne ili sutra s posve tridesetim ponudama.

Ne znam, kako bi se to bilo dalje razvijalo, da 10. studenoga ne ukinuše čaršiju, a i boravak nam pred kućom stegnuše na 2 sata prije i 2 sata poslije podne. Ostalo smo vrijeme morali provoditi u gadnim, zamazanim sobetinama i dotucati vrijeme krpanjem, čitanjem, trijebljenjem ušiju, pripovijedanjem, igranjem karata i vječnoga »luda«, robijaškoga specijaliteta, i razmišljanjem — kako bi bilo lijepo biti u sobi, koja bi imala barem pod i čitave prozore.

Kad Arbanas, a isto i ostalo pučanstvo ovdašnjih krajeva, odgovara na pitanje jesno, ljulja lijevo i desno ne samo glavom nego i cijelim gornjim tijelom kao da ti, ne znam kako, svečano želi reći: »Jok! Ne dao Bog!«, a kad odgovara niječno, kima glavom naš »da, da«, da sve bradom lupa po omašnoj jabučici.

To nas je s početka vrlo smetalo i bilo nam smiješno. Tako sam se ja prenerazio od čuda, kad je brico skoro prebio kralježnjake, kimajući naše »da, da«, na moje pitanje, da li voli Srbiju.

— A voliš li Padišaha i Austriju?

Arbanas se zaljulja lijevo i desno kao mlado stablo u velikoj buri, oči mu se upale, nekoliko se puta bojažljivo obazre, znakovima upozori na srpskog vojnika, koji je stajao dosta daleko od nas, i požuri se da me guli, kao da ga netko progoni i kao da sam mu najveći dušmanin.

Ne sudeći po suzama, koje su mi skočile na oči pod njegovim nožem, nego po Arnautovim kretnjama, znakovima i osobito po onoj vrućoj vatri, koja mu obuze oči, kad mu spomenuh Padišaha i Austriju — zaključih, da se ne razumijemo. Kad sam se uputio u njihove znakove, sjetio sam se, kako mi je odgovarao i razumjeh ga.

Nekom drugom pokazah dinar i krunu, i upitah ga, što bi volio. Dugo je gledao i šutio. Pomislio sam, da ih ne razaznaje, pa okrenem prema njemu vladarske slike. Kad ih opazi, žurno se ogleda na sve strane — Arbanas je nepovjerljiv i oprezan kao zmija — i kad vidje, da nema Srba blizu, uze krunu i poljubi je, a prema dinaru napravi grimasu kao da će reći: »Boš! Ništa!« — — —

Srpski govore slabo i nikako, pa se stoga nijesmo mogli s njima upuštati u dulje razgovore, no u svakoj su kretnji dokazivali, da se Srba strašno boje, i da ih — najstrašnije mrze.

Raširenih ruku čekaju svakoga, samo tko nije — Srbin.

Srbi su istom dvije godine u Macedoniji i Staroj Srbiji, pa uz najbolju volju nijesu mogli mnogo učiniti. To je nesumnjivo i ne smije se zaboraviti, ali je tužno, da se ovdje uopće malo osjeća, da su došli.

Ako želimo prisvojiti neki kraj, nije dosta, da ga vojnički zaposjednemo i da naložimo svojim činovnicima, da nam uime »zahvalnog« pučanstva šalju sumnjive brzojavne slavospjeve.

Sjećam se jednoga novinskog članka g. Branislava Nušića — iz g. 1914. prije rata — u kome je nepomirljivo napao srpsku gospodu, predbacujući im, da se njihova sva briga oko uređenja novih krajeva sastoji samo u nastojanju, da svaki

od njih dobije što bolje mjesto i što veće latifundije na pustome Kosovu polju ili nešto slično.

Sada ne opažamo, da su i u tome uspjeli.

Da su srpski političari ispravno shvatili svoju zadaću s obzirom na ovu novu zemlju, ovdje bi bilo mirnoga i vrlo napornog rada za dobrih pedeset i više godina.

Nitko nije tako žučljivo pisao o njemačkom militarizmu i imperijalizmu kao srpsko novinstvo, a — čini mi se — nitko nije imao na to manje prava, nego baš Srbi. Kumanovo je doduše vrlo svijetla stranica povijesti, ali se dokazalo, da je drukčija putnica za Sarajevo, Zagreb i Ljubljanu.

MALO SJEĆANJA

Jednoga se dana nešto preko dopuštene međe približio k našoj livadi neki niški građanin sa svojom gospođom. Straža ih odvede u zapovjedništvo, usprkos gospodinova prosvjedovanja, i par časaka je poslije toga »milostiva« morala pred vratima strpljivo čekati, dok joj gospodin muž tamo iza vrata primi po nalogu g. potpukovnika Jevrema Popovića petnaest vrućih po onome dijelu tijela, na kojemu je gospodin običavao sjedjeti.

Mogu li nas anali militarističke Prusije ili koje bilo druge države, počastiti sličnim senzacijama?!

I ti su ljudi držali, da se smiju hrustiti na nečiji militarizam?!

Macedonija i Stara Srbija, ta kolijevka srpstva, ne mogoše biti gore kažnjene za nepoznate grijehe nego što dođoše pod mamuzu tih ljudi, koji su imali svega više nego savjesti i pravog osjećaja za snagu svoju i svojega naroda.

Kad sam bio u valjevskoj bolnici, govorio sam s jednim kapetanom, iz Beograda. Bio je pun ratnih odlikovanja, a među ostalim je nosio i Karađorđevu zvijezdu s mačevima, najugledniji srpski orden. Bio je vrlo razgovorljiv, i moglo mu se reći, što si htio. Opširno je razvijao osvajalački — ne »oslobodilački!« — program i počeo se hvastati »izvanjskim« djelovanjem »Narodne Obrane«.

— Da smo bili najbolji prijatelji — rekoh mu — mi bismo vas Hrvati bili zamrzili, kad ubiste prijestolonasljednika, koji nas je volio.

— Ne ludujte! — nasmije se on. — Ne ubismo mi njega radi utopističkog trijalizma, nego radi toga, što bi on preko trijalizma uništio Srbiju i onda malo pomalo Jugoslavene uopće. O Solunu i Bagdadu se radi, a to je kapetan Voja (Tankosić) dobro opazio. Vas bi zadovoljio trijalizmom i onda biste mu bili najsigurnije oružje protiv nas. Glavno je, da nijesmo zakasnili.

— Al ste, za to, preuranili!

— Vidjet ćemo.

— Bugarskoj nijeste mogli dati povoljniju priliku nego li je ova, da osveti Bregalnicu.

— Tko? Bugarska da će nas napasti?!

— Zar još sumnjate u to?

— Verujte, gospodine — poče on svečano — da su odmah iza bukareštskog mira spremljene bombe za Ferdinanda. Neka samo mrdne i on je kod Franca Ferdinanda.

— Mislite: i Kneginje Sofije Hotek?!

— Zloban ste frankovac — osmjehne se on — al će to vas proći — — Ona je slučajna, nepredviđena žrtva — — — Doći ćete vi k sebi!

Nijesam vjerovao njegovim bombama, jer ih je previše spominjao.

Ovdje hoću da istaknem samo to, kako im je to bombaštvo prešlo u krv. S kojima sam god govorio, svi su istog raspoloženja i mišljenja kao i taj kapetan. Bomba je njihova vjera, bomba je njihova snaga, bomba je njihova pravda, ona im je i ponos i nada u budućnost, a kapetan Voja, komitski vođa — »sve i sva«.

Dopustit ćemo, da je bomba mogla biti dobro oružje protiv turskih zulumćara, a možda i uspješna protuteža djelovanju neustrašivog Maćedonca, bivšeg bugarskog mladog kapetana, Sarafoffa, koji je pred decenij i pô stvarao čudesa junaštva i smjelosti, postavši skoro legendarnim bićem, kojemu se je macedonska raja molila kao svecu, a Bugari ga posipali cvijećem i klicali mu kao Mesiji bugarske narodne misli.

Možda je tu štogod učinila bomba i kapetan Voja, ali oni ne osvajaju dušu Bosne i Hercegovine, a još manje mogu taki bombaši usrećiti i oživjeti puste krajeve Stare Srbije i Macedonije, steći ljubav onoga tužnog pučanstva i biti jugoslavenske vođe.

Oni su opojeni sami sobom tako, da ništa oko sebe ne mogu pravo vidjeti. Evo i sada: bježe s nama, cijela Srbija bježi, osjećajući, kako se iza nje ruše mostovi, ali oni još

uvijek, ne da se nadaju, nego slijepo vjeruju, da će svaki čas doći brzojavna vijest: »Švabo bježi, Bugarin bježi«. Oni su sigurni, da će to doći i samo još ne znaju točno, da li će doći danas prije ili poslije podne ili istom sutra.

Kad ta vjera ne bi bila tako užasno, ubitačno neosnovana, morao bih oduševljeno uskliknuti: Divne li, velike li Vjere!

U Prizrenu su gg. Radovanović i Bajić svaki čas dolazili i sad uništili Austrijance, sad Bugare, a sad opet i jedne i druge. Nitko se više nije ni obazirao na te glasove, no čudno nam je bilo, što se tim športom ne bave ni g. Živković, ni potporučnik Živojin. Za ovoga se nije ni znalo, da je s nama, a g. major je pripovijedao druge stvari. On je na početku rata bio sa svojom bitnicom kod Beograda i tamo imao češće okršaj s austro-ugarskim monitorima. S nama je bio jedan Linien Schifsleutnant, koji je morao ići s monitora na srpsko tlo, da nešto izvidi, i tamo ga raniše i zarobiše. Ubrzo se ispostavilo, da je često pucao na g. Živkovića i ovaj na njega, pa ga stoga g. major »kao svoga izravnog neprijatelja« zavoli i zapazi od prvog časa. Uz to se dozna i to, da lično pozna strica našega poručnika Vlade, koji je, čini mi se, topnički pukovnik, pa zavoli i njega, a osim toga je vrlo volio svoje »Bardovčane«.

Jednoga dana pozove Vladu u »hotel« na objed. Vlado se otimao, ali g. Živković nije popuštao.

— Ne mogu, gospodine majore, ovakav u hotel. Vidite, da sam kao ciganin.

— Tako i dolikuje pravom ratniku — odgovori Živković. — Ako ne ćete ići dobrovoljno, onda ću vam zapovjediti! I vaš je g. stric meni mnogo valjao.

I Vlado morade poslušati.

Kad se je vratio, neprestano je ponavljao:

— Osramoti me, osramoti me!

Počesmo ga miriti, napominjući mu, kako je to bila zapovijed i kako je morao ići, a k tomu: u ovakim našim prilikama ići u hotel na objed — nije to mala stvar!

— Ama, razumijete li, gospodo — vikne on — da sam se osramotio?! Ovako sam sjedio, nijesam se usudio ni kaput skinuti, kako sam zamazan, a tamo bijeli stolnjaci, pa sve nekakvi viši časnici — razumijete li me?!

Vlado je naime, i ako je domobranski pješački časnik imao na sebi konjaničku bundicu, postavljenu crnom janjetinom, kao da je zguljena sa gavrana, i u tom je sjedio, držeći, da je još uvijek pristojnije, nego da pokaže svoj ulijepljeni haljinac, na kojemu se više nije razaznavala boja i kroz koji mu je pod pazuhom provirivala zamazana košulja, a iz džepa mu sijevala limena kašika, na kojoj su se jasno vidjeli ostanci kuhanoga graha.

Treba pojmiti nepriliku austrijskog časnika, koji u takoj opremi mora ići u prvi mjesni hotel s neprijateljskim višim časnicima!

Kad je malo došao k sebi, počeo se i sam smijati, i morao nam je nebrojeno puta ponoviti cijeli jestvenik, da uživamo barem u imenima, kad ne možemo u jelima. Iza toga je potanko pripovijedao, što je čuo i vidio, i javi nam, da ćemo u Bitolj.

— Kako ti znaš? — upita ga dvadeset grla u jedan glas.

— Živković me molio — odgovori on — da pišem stricu, nek javi njegovoj gospođi, koja je i sad u Beču kod roditelja, da mu piše u Bitolj, poste restante.

Vrelo je svakako vjerodostojno, ali — Bitolj, Bitolj?! — Nije nam išlo u glavu.

Tu istu večer dođoše iz grada nekolika naša ordonanca i javiše, da su na svoje oči vidjeli 12 automobila, u kojima da je došla cijela vlada. Kamo će odavlen vlada s automobilima? Hoće li i ona u Bitolj? Opet nasta zbrka i neizvjesnost.

I mi smo išli u grad na kupanje u jedan stari turski hamam (kupalište) i to svaki dan po nekolike skupine, pa smo i mi sami vidjeli veliko vrenje i komešanje. Moralo je biti, da i naši i Bugari brzo napreduju, pa kako mi onda možemo dospjeti u Bitolj?! Najzad: kojim putem?! I to je bilo neriješeno.

7. u večer neočekivano dođe odredba, da bolesnici sjedaju u kola — razumije se u volovska, koja su išla s nama još iz Prokuplja — i da odmah odlaze u Ljum Kulu, a mi drugi da imamo sve spremiti, predati torbe na ostala kola i biti spremni za polazak zorom idući dan.

Ljum Kula je u Albaniji, a otuda se može okrenuti u Drač, u Skadar, u Tiranu, u Elbasan, u Valonu ili — najzad

— u Debar, a odavlen u Bitolj. Kamo ćemo mi, to zna dobri Bog i to je ono pitanje, koje nam je trlo glavu sve do 10 sati u noći, kad — opet nenadano — dođe nova odredba, da torbe uzmemo s kola, da se sutra ne ide i da će se vratiti i bolesnici.

Mi smo po tim nenadanim odredbama i protuodredbama zaključivali, da je Srbima vrlo, baš vrlo tijesno, i ako nijesmo polagali strog račun o tome, u čemu leži ta »tjesnoća«.

Bolesnici se vratiše 8. u 4 sata po podne i na dušak pripovjediše, kako je cesta sva zakrčena kolima i automobilima, koji bježe (i ako to nije bilo ni izdaleka istinito).

Baš smo, čini mi se, taj dan, bili svjedoci još jednog majorova prijekog suda. Neki je naime ordonanc, naš vojnik, bio bezobrazan i psovao poručnika Vladu, a ovaj ga prijavi g. Živkoviću.

— Gdje je ta stoka, oca mu smrdljivoga?! — vikne gospodin major, pljucne i izvuče sablju.

— Nemojte, gospodine majore! — reče Vlado, opazivši golu sablju.

— Molim vas, to je sad moja stvar — odgovori onaj mirno i ozbiljno.

Vojnik dođe preda nj, pozdravi i stade. Svi smo očekivali, kako će se on sada drzovito izmotavati, i ako svi znamo, kako je bilo, no mjesto kakova pitanja major zapovjedi:

— Idi k onom panju.

Momak otide k panju, kakvih je bilo dosta u hodniku, i okrene se licem prema svome sucu.

— Nazad front! — opet će major.

Momak izvrši.

— Drije(i čakšire.

Momak driješi, a major dalje zapovijeda:

— I gaće! Sve skidaj — — Ne mrmljaj, stoko, nego slušaj, nagni se i podboči se rukama na panj, jer ću ti odsjeći glavu kao kučetu.

Vidje momak, da je vrag uzeo šalu, pa sve posluša, a g. Živković zađe malo na stranu, razmahne i počne dušmanski mastiti po štovanome sastavu junačkih nogu. Vojnik je stenjao i jaukao, sablja sijevala, čudeći se, kakva joj je to služba dodijeljena, a major lupao i sam brojio. Kad je na-

brojio petnaest, momka opsuje i potjera, a nas ponovno umoli, da mu prijavimo, ako se opet dogodi kakav bezobrazluk.

8. po noći dovedoše u štale naše vojarne oko 200 konja. To je bila senzacija dana i mi smo odmah znali, da su to Bugari potukli kod Debra jednu srpsku topničku diviziju i da su momci s konjima utekli. Kako bi se opravdao takav događaj, kako li su ti momci utekli, kojim li su putem došli u Prizren — to su druge stvari. Mi smo bili tako nastrojeni, da su među nama mogle uhvatiti korijen i najnemogućnije ludosti.

9. dođoše k nama naši »robijaši«. To su bili natporučnik 53. pukovnije g. A. N. i naša »glumačka družina«.

Aco je — tako smo zvali natporučnika 53. puk. — bio od nas odijeljen zbog ona dva hrvatska pokušaja bijega i bio najprije zatvoren u Bardovcima s ostalima, a kad su se vratili u Niš, držao je 18. kolovoza zdravicu caru i kralju i stoga su ga ponovno odveli od nas, najprije u Novipazar, a zatim u Mitrovicu. Ovdalen ga otpremiše zajedno sa zarobljenim momcima i sretno stiže k nama. G. Živković ga je poznavao iz Bardovaca i vrlo ga cijenio kao i svu ostalu gospodu, koja su tamo bila zatvorena, pa ga stoga na svoju ruku »pusti na slobodu« i pomiješa s nama.

U glumačkoj su družini bila četvorica. Oni su u Nišu davali kazališne predstave i usput nabavljali potrebne stvari, pa jedne kišovite noći strugnuli. Nijedan nije znao hrvatski, a usput su još i zabasali. — Ne znam, kako je to bilo moguće, jer, idući na istok, mora se doći u Bugarsku. Hodali su nekoliko dana kroz šumu i jednog dana osvanuli — na svoj užas — u Niškoj Banji — 12 km. daleko od Niša! — Tamo su ih ulovili, zatvorili i osudili.

Jednoga nam je dana javio g. major, da možemo pisati kući. Mi smo pisali, da umirimo savjest — Bog zna, mogu karte i otići?! — no ujedno smo se s puno uvjerenja smijali tvrdnji g. Živkovića, da će ih naši sigurno dobiti.

11. nam opet javiše, da se spremimo za polazak 12. zorom, ali sada sigurno. Nije nam bilo teško spremiti svoju sirotinju,

»GOSPODIN KAPETAN«

Tako, eto, proživjesmo u Prizrenu od 3. po podne, pa do 12. studenoga u zoru. Veći dio dana provodili smo u sobi i dotucali vrijeme, kako smo najbolje znali. Središte je našega društva »Gospodin Kapetan« — to je njegovo ime — koji je bio — iza Papeca — najstariji Hrvat i ujedno po časti najstariji zarobljeni član 13. zbora. Bio je vrlo slab i boležljiv, pa je stoga putovao s bolesničkim odjelom, no kad smo se gdje sastali, odmah je bio među nama, zovući nas »moji dečki«. Volio nas je do ljubomornosti i nije dao, da na nas padne ni nemio pogled.

Tako se u Kuršumliji namjeri na jednoga gospodina, za kojega mu rekoše, da vodi o nama Hrvatima »crnu knjigu«. Gospodin ga Kapetan tako pozva na red, da onaj nije znao ni probijeliti.

— Prijatelju — reče mu Gospodin Kapetan — brinite se samo za sebe, a druge pustite na miru. Četrdeset osme su Madžari digli oružje na našu dinastiju, Hrvati su je branili kao lavovi; šezdeset šeste je mnogi austrijski Nijemac izdao dinastiju i prebjegao njemačkoj vojsci, a Hrvati su činili čudesa od junaštva, pa — najzad — nije čudo, što devetsto četrnajste dođe zao red i na pogdjekojeg Hrvata, da okrene leđa monarhiji, ali promotrite postotak Madžara, Nijemaca i Hrvata, koji su u određeno vrijeme radili protiv naše države, pa ćete vidjeti, da mi Hrvati možemo biti ponosni sa svojega držanja! Koji su zabasali, zabasali su i to znamo svi, ali koji su sa mnom, za te ja odgovaram i pred Bogom i pred ljudima, a drugi neka paze samo na sebe. Verstehen Sie mich gutt, Herr Oberleutnant?[1])

— Jawohl, Herr Hauptmann.[2])

[1]) — Razumijete li me dobro, gospodine natporučniče?
[2]) Da, gospodine satniče.

— Ich danke schön, Herr Oberleutnant.[1])

I time je svršena ta lekcija, koju je Gospodin Kapetan bio vazda spreman ponoviti, a kad to nije trebalo, zabavljao se sa svojim dečkima kao kakav mladić, zaboravivši i na svoju ranu i na prebijenu nogu. Osobito je volio Tičeka, Vladu, Jusu, Štefa, Štuliku i Lepira, što mu lijepo pjevaju i dobro piju; Ančicu, Karolu i Tončeka, jedinog zarobljenog djelatnog zastavnika, stoga, što su čedni i mirni; Dalmatinca već stoga, što je jedini zastupnik naše bijele Dalmacije, i onda stoga, što je dobar i što s njime vazda putuje u bolesničkome odjelu, pri čemu ga pazi i poštiva, kao da mu je otac; a sve je nas ostale volio stoga, što smo Hrvati, što se dobro držimo, što smo — njegovi dečki.

Gospodin Kapetan je izradio u Nišu dasku i kamenje za »ludo«, da im nije bilo premca u cijeloj vojarni, i ako ih je bio velik broj. Napravio je tako, da se može lako sastaviti i rastaviti u četiri komada, što je on i činio iza svake igre i spremao tu »zmešariju« u svoju krušnu torbu. I on je sam bio neumoran igrač, jer se time izvrsno dotucalo vrijeme, a u jednoj se igri, koja traje sat, sat i po, a gdjekad i dva sata, može izgubiti najviše dvadesetak para, no više smo igrali mi ostali nego on. Njegov nam je »ludo« stajao vazda na raspolaganju. Mogli smo ga uzeti, kad god smo htjeli, i bez pitanja, jer — njegov ludo, njegovi dečki, pa drukčije nije ni moglo biti, i ako je inače Gospodin Kapetan upravo ljubomorno pazio na njega, jer je bio doista divno izrađen.

Ostala su starija gospoda činila posebno društvo, koje se nije separiralo od nas mlađarije, no ipak su bili poseban krug. Tamo je bio središte naš stariji doktor, koji je podravnatelj jednog zavoda, pa smo ga stoga većinom krstili: doktor direktor. Oko njega su se kupili Biškup, Starčovec, pučko ustaški zastavnik Lujo, Papec, simpatični i vrlo spremni zagrebački »bankir« Bela, Hugo Osječanin, Filip iz Broda, Adalbert, Vodek, koji sam sebe tako prozva stoga, što neko vrijeme nije mogao do vina, pa je morao piti samo vodu, zatim čiča inžinjer, koji to ime dobi, a da ni sam ne znam zašto, i još druga gospoda.

[1]) Hvala lijepo, gospodine natporučniče.

Malen ih je broj bio, koji su bili društvo za sebe, jer se ili nijesu pazili s drugima, ili jer su im bili živci toliko uništeni, da su bili na teretu i sami sebi. Ovih je bilo vrlo malo i mnogo manje, nego bi čovjek i očekivao prema našim teškim, nenaravnim prilikama.

Od sve je ove starije gospode bio najklasičnije opremljen naš Starčovec. Kad sam ga god pogledao, minula me je želja mojih Ličana, kad idu u Slavoniju na šumske radove: dosta zamazani, poderani — na rad se ne ide u misnom odijelu! — a na leđima im najobičnija vreća sa svim putničkim potrebicama i preko ramena sjekira. Eto, takav je bio Starčovec, samo nije imao preko ramena sjekiru nego debeo štap, na kojemu je nosio vreću, ne vjerujući mnogo u njezine uprte od tankoga špaga, koje su dobro vršile svoju službu samo s obzirom na ubitačno rezanje ramena. Na vrhu mu se vreće lijepo vidio oblik limenog tanjura.

Neki su mislili, da je Starčovec originalan, no Papec je uporno tvrdio, da je plagijator i već gore napomenuh njegov uzor. On je kao nadšumar mnogo služio u Slavoniji i svaki je dan viđao naše Ličane. Originalan je bio sam sa svojim stolcem. Vješti je šumar i stari lovac, još u Nišu, dok smo mi ostali sjedjeli na travi, smislio, kako će tome pomoći za svoju časnu ličnost, pa se neumorno baci na izrađivanje triju jasenovih nogu, udesi, da se mogu sklopiti, a na njih pričvrsti kao sjedalo vrlo čvrsto dvostruko platno od kr. srpske državne jastučnice i stolac gotov. I sada ga vazda nosi pod pazuhom, pa čim je odmor, Starčovec ga rasklapa, sjeda na njega i gleda nas, koji se svaljujemo u blato, ponosno kao Pitija sa svojega tronoga i podrugljivo nam se smijulji ispod svoga gustog, dugačkog brka.

PRIZRENSKE GOZBE

Za osam dana, od 4. do 11. što smo ih proveli u Prizrenu, hranjeni smo ovako: za doručak 7 puta čaj, 1 put crna kava; za objed: 5 puta juha i meso, 1 put meso s grahom, 2 puta gulaš; za večeru: 1 put gulaš, 1 put grah, 6 puta čaj i u svemu dobismo 6 i pol kruhova.

Kako se vidi, tu se naša kuhinja držala tako dobro, da su redovno bili zadovoljni i Bre i mala Đuđa, koji su nam bili vazda vjerni i posve odani.

Kod jela je bilo najnespretnije to, što su sami morali ići po njega čak i stožerni časnici, pri čemu je često dolazilo do vrlo nepriličnih upadica.

Tako je jedne večeri naš stari pukovnik Edelmann dobio u lice od jednoga Čeha gromoran: »Rückwärts anschliessen«,[1]) da se sav stresao i počeo se obzirati kao da pita: »Je li to moguće?«, ali on to nije ni pomislio.

— Ich wollte, ja, nicht vorgehen[2]) — odgovori on kao kakva domaćica i povuče se natrag tako, da smo se mi ostali morali sramiti umjesto njega.

Je li bilo potrebno jednome k. u. k. Oberstu, da ide sam sa zdjelicom po čaj ili što je već bilo?! Razumljivo je, što smo mi drugi to morali činiti, jer nije bilo ni potrebnog posuđa ni potrebne posluge, ali — on, pukovnik?!

Njegova je zla sudbina, da nas je svojim držanjem vazda ponizivao još više nego je to činila sama srpska komanda. Njegov je zao primjer mnogo pridonio općoj labavosti dobrih običaja.

One smo večeri skoro svi skočili na stranu — ako pred ničim drugim, a to pred onim, što je nosio na glavi i pod

[1]) Priključiti otraga!
[2]) Pa ja nijesam htio ići naprijed.

vratom — i ponudili mu, da stane pred nas, no on nam odgovori u stilu kakve čedne časne sestre:

— Nein, nein, meine Herren. Ich Danke. Wir sind da Alle gleich und ich bin später gekommen. Der Herr hatte Recht.¹)

Sigurno smo svi pomislili u isti čas: »Zaista je s tobom takim imao pravo!« i stadosmo opet svaki na svoje mjesto, a g. pukovnik priključi na začelju, držeći, da je tamo njegovo pravo mjesto.

Ne treba biti nikakov militarist, pa da uvidiš svu tugu takova držanja.

Međutim, kad smo putovali kroz Italiju, govorili smo talijanskom časniku, koji nas je pratio od Rima do Muro Lucana, kako je protiv svih naših običaja i propisa, što Italija postupa sa zastavnicima i kadetima kao s običnim vojnicima.

— Oprostite! — reče čovjek iznenađeno. — Ni vaši vas ne priznaju časnicima.

— To ne stoji! — usprotivismo se mi jednoglasno.

— Molim: neki dan je na parobrodu, koji je vozio jednu vašu grupu u Porto Ferraio, bilo prostrto skupa za časnike i kadete, jer iako vam naša vlada ne da plaću zbog časovitih represalija, priznaje vam pravo na časnički postupak, no vaš je pukovnik najodlučnije protestirao i tražio, da se za zastavnike i kadete prostre posebno.

Bili smo preneraženi.

To je bio onaj isti k. u. k. Oberst iz Prizrena!

Za put smo pribavili jela iz grada, ali — već je ponestajalo novaca.

Po noći od 11. na 12. opet je padala žestoka kiša i opet su bile sobe pune vode i opet se ponovila ista tugaljiva komedija s podmetanjem posuda i kišobrana. Sigurno je bio vjetar poremetio slabe hrbine crepova, što su ih bili nekako smjestili naši vojnici, pa opet pokisnusmo — pod krovom.

Take nas malenkosti više nijesu mogle mnogo uznemiriti, a pogotovo ne iznenaditi.

---

¹) Ne, ne, moja gospodo. Hvala. Mi smo tu svi jednaki, a ja sam kasnije došao. Gospodin je imao pravo.

KROZ ALBANIJU

Drugo nas jutro probudiše u 4 sata, a u 5 smo sati već bili po deseti put pobrojeni i naš trubač, zarobljeni češki pučki ustaša Smrček, dade znak za polazak.

Nešto im se kod brojenja nije slagalo, no najzad se složiše u mišljenju, da smo svi, i lagano krenusmo. Bio je još dubok mrak, pa smo nemilosrdno stajali u blato i u lokve, kao da im se želimo osvetiti, što ih ne gazismo već cijeli tjedan dana. Kad smo izišli na glavnu cestu, bilo je dobro.

Glumačka je družina sačinjavala vod za sebe i pod posebnom stražom išla na čelu kolone, zajedno s dva liječnika, koji su također kušali bježati, no nijesu bili osuđeni na dvije godine tamnice kao glumci. Ipak su ih skupa gonili, nijesu se smjeli miješati s nama i na svakom su noćištu dobili poseban šator sa stražom.

Moja je poštovana lijeva noga za tih osam dana izvoljela ozdraviti, pa sam opet išao, da je oko mene sve štrcala voda na nekoliko koraka.

Išli smo brežuljastim krajem, uz desnu obalu Prizrenske Bistrice, preko koje nas prenese negdje na osmom kilometru vrlo teatralan i nesiguran most. Ubrzo iza toga prijeđosmo preko granice kneževine Albanije, kako je ustanovljena iza balkanskih ratova. Sada se nije opažalo ni po čemu, da je tu kakova državna međa, što nas nije nimalo iznenadilo, jer su nam pripovijedali naši bolesnici, da to sve drže Srbi u svojim rukama.

To nam je bila nova vijest, i ako smo već skoro godinu dana živjeli u Srbiji. Istina, pisale su srpske novine — tamo negdje u proljeću 1915. — kako se Arnauti bune, kako prelaze granicu i uznemiruju srpsko pučanstvo i kako je srpska vojska, da osigura granicu, morala na nekim mjestima zaposjesti položaje na albanskom zemljištu, ali ne javiše ništa više i nimalo jasnije.

Nekoliko kilometara iza te imaginarne granice dođosmo do Bijeloga Drima, te lijepe, mirne rijeke, koju oživljuju i rese mnogi gorski pritoci s desne strane, s koje se u nj ruše redovno divnim slapovima.

Naspram jednog takog slapa u podne smo upočivali i objedovali. Nemojte pomisliti, da sam romantičar ili sanjar, što to napose spominjem. Bože, ukloni!

»Bilo, prošlo. Est peractum« — —

Mi smo vidjeli, da je to doista krasan prizor, a zatim se poklopili i žuljkali svoj krušac, prepuštajući bez trunka zavisti budućim turistima, da u tom uživaju, da se zanose i da fotografiraju. Uvjeren sam, da ne će nijedan tuda proći, a da tu sliku ne snimi.

Turisti će i to opaziti, kako je neodoljiv pogled na snježne glavice visokoga Koritnika, kad na njih padaju prve jutarnje zrake jesenskog sunca. Mi smo osjetili samo to, da s one strane dolazi vrlo hladan vjetar.

Putem smo se svaki čas namjeravali na Arbanase, koji su popravljali cestu i — usput — prodavali kuhano kestenje i duhan. Kestenje je bilo izvrsno, no — da je bilo novaca, bilo bi i bolje. Kad sam vidio, kako rade ti priprosti, prepredeni ljudi, opet se sjetih pripovijedanja, kako su onda građene ceste za turskoga vremena.

— Eto, lijepi i dobri efendi, mi to ne razumijemo, a i lijeni smo. Nego, da platimo tebi, pa ti uzmi svoje ljude — govorili su Arbanasi paši i plaćali, paša spremao novac, ministri dobivali bakšiš, a cesta ostala na papiru.

Zaista, nijesu Arbanasi lagali: lijeni su oni, koje smo vidjeli, da se veća lijenost ne da ni zamisliti.

Oko 5 sati stigosmo u Ljum Kulu. Tu nema sela, nema ništa do stare turske kule, koja straži nad mostom preko rijeke Ljume. Taj most spaja obale u visokom luku, sav je od kamena i rođeni je brat staroga mosta u Mostaru i Kozije Ćuprije kraj Sarajeva. Malo niže njega slijeva se Ljuma u Bijeli Drim.

Kad dođeš na taj most, sama ti se nameće pomisao, da si na željezničkoj pruzi Sarajevo—Višegrad i to iza stanice Međeđa, gdje iz tunela dođeš na most, a odmah s njega vodi drugi tunel prema Vardištu, a treći prema Uvcu.

Ovdje, naravno, mjesto tunela i željeznice, nalazimo vrlo loše gorske puteve, između kojih lijevi vodi u Bican i poslije u Debar, a desni niz Drim u Kukus i dalje u Skadar. Ne gledajući na te »male« razlike, slika je vrlo slična.

Preko ovoga je istog mosta, kratko vrijeme poslije nas, prenesen u nosiljci kralj Petar.

Kula je tik samog mosta, a lijevo je od nje mala krpica ravnice, na kojoj je bilo podignuto nekoliko velikih šatora. Činilo se, da je u njima opskrba za vojsku, a malo dalje su opletene nekakove čobanske kolibice, u kojima su stanovali naši zarobljeni vojnici. Kad smo mi tamo stigli, gradili su put uz rijeku Ljumu.

Među tim velikim šatorima i tim potleušicama bili su podignuti šatori za nas. Bilo je u njima sijeno mjesto slame. Čim je dodijeljena svakom svoja kućica, odmah se dadosmo na posao, da je opkolimo odvodnim jarcima. S jedne je strane našega društva bio Doktor sa svojima, a s druge natporučnik Pavle sa svojom družinom, koju su sačinjavali, čini mi se, Karola, Lepir, Mujo i Marko. Ovi su podigli oko šatora cijele strjeljačke nasipe, duboko zatukli kočiće i navalili na njih kamenje, da ih vjetar ne iščupa.

Velika je smetnja bila u tome, što su šatori bili odviše stisnuti, jedva se između njih prolazilo, a zemlja meka, pa čim se tko dotakao konopčića, koji je držao šator, već se kočić čupao.

Ispod nas, na putu, smještena je kuhinja. Rekoše nam, da ćemo dobiti za večeru gulaš sa grahom. Tko sretniji od nas?! Samo je trebalo još dugo čekati, dok bude gotov. Ominjali smo se oko kuhinje, kao da tobože tražimo sad vode, sad soli — sad ovo, sad ono, a uistinu samo stoga, da možemo izbliza pratiti svaki čas gulaševa života. Divni su to časovi: biti blizu kuhinje i gledati, kako se jarac okreće u kotlu i k tomu još znati, da je to namijenjeno tvome gladnom želudcu!

KRAĐA LUKA

Čekajući večeru promatrah vrlo značajan prizor.

Kraj jednoga drveta, između kuhinje i šatora, bila je prislonjena puna vreća crvenoga luka, koji su naši menažni časnici kupili u Prizrenu. Moram napomenuti, jer možda mnogi ne znadu, a još mnogobrojniji ne vjeruju, da se o kruhu, luku i soli dade bez brige živjeti mnogo, mnogo dana i tjedana. Dok je u torbi kruha i luka, ne boj se zla! To smo mi svi vrlo dobro znali i stoga se ubrzo skupiše mala društvanca na ugodni razgovor i to baš oko one vreće. Pripovijeda ti se tu, Bog te pitao o kako zamršenim međunarodnim pitanjima, no umjesto da govornici mašu rukama jedan prema drugome, kao što je to dosta ružan običaj, oni su večeras mahali prema vreći i sve se saginjali, kao da ih nešto kolje ispod koljena. Da je nas sve »nešto« klalo, na to možemo priseći, ali se nije o tome radilo. Pozoran je promatrač primijetio na vreći dvije velike rupe i na rupama — uz male prekide — po jednu grčevitu ruku, koja je opipavala bilo cijenjene bolesnice.

Kad je jedno društvo raspravilo svoje »pitanje«, dolazilo je drugo, kao da je vreća kakva odborska sobica saborskih klubova. Kad su i ovi obavili svoj posao, dolazili su treći i tako sve redom. Neka gospoda znadu, da je ta vreća, zapravo taj luk predsjedao sjednicama barem petnaest klubova.

Moral je onih najmoralnijih išao samo tako daleko, da su osjećali potrebu, da opomenu:

— Nicht so viel.

— Ne tako mnogo. Treba i kuhinji.

Budući da se to događalo među gospodom, ne može biti ništa drugo, nego kleptomanija, ali nije ni to, jer su plodovi onih sjednica vrlo dobro upotrijebljeni, a za kleptomane se vjeruje, da uspjehe svoje muke zakopaju, sakriju ili bace tako, da od toga nemaju nikada nikakove koristi.

Bit će, da je to bila neka nova bolest, koja se među nama istom naslućivala i koju ne priznaje nijedan kazneni zakonik, a to je: bijeda i glad, koje su daleko jače od svakog morala i o kojima ćemo nažalost još poslije moći opširnije govoriti. —

Dosta kasno dobismo večeru i povukosmo se u svoje dvore. Nesreća je bila, što nijesmo svi legli u isto vrijeme. Neki su još dugo lunjali po taborištu i neprestano zapinjali za konope tako, da je svaki čas prijetila opasnost, da će te zasuti ruševine tvojega krova. Još veći promet nasta, kad stiže desetak naših liječnika, koji su prije bili razasuti po bolnicama, a sada potjerani u Albaniju zajedno s nama.

Naš se natporučnik Pavle strašno ljutio, kad mu je tko zapeo za kuću, pa je cijelu večer vikao:

— Bitte, aufpassen!

Mi smo se u svom šatoru počeli smijati tome pravedničkom gnjevu, kad nam doprije do ušiju očajna vika:

— Bitte, aufpassen! Melden Sie sich![1])

Povirim, da vidim, što je. U isto se vrijeme izvuče i Pavle iz šatora, ljutito se uspravi, a dugačak je dva metra dobre mjere, i podboči se rukama.

— Vidi ga, vidi ga, kako sad bježi! — vikne prema meni, kad me opazio. — Recide mu, molim te ti, recide mu. Ja ne znam toliko njemački.

— Što bih mu rekao? — upitam ja, smijući se.

— Što bi mu rekao?! Zar ne vidiš, da mi je iščupao kolčić, da mi je skoro šator srušio i —

— Vidim, vidim — prekinem ga u riječi — ali ipak ne znam, što bih mu rekao.

— Reci, da mu vrag zgulio kožu s glave, da mu vrag poderao opanke, reci — da Bog da u luli sjedio, kroz kamiš noge promolio — reče on, pa se i sam poče smijati, zabijajući kolčić u zemlju.

— Oprosti, toliko ne znam ni ja njemački! — odgovorim mu ja kroz smijeh, povučem se natrag i dobro se zamotam, da spavam.

— Slušaj, Aniću — zovne me Ančica tihim glasom. Spavao je kraj mene.

— Što je?

— Gdje smo mi ono metnuli kruh?

---

[1]) Molim, pazite! Javite se!

— Evo ga u mojoj torbici pod glavom — odgovorim ja i okrenem se na drugu stranu.

— Čuvaj samo, da nam ga tko ne ukrade.

— Ne boj se.

Ančica je bio zdušna i vrlo pedantna domaćica naše družine. Nijesi smio uzeti ni komadić kruha ni komadić luka ni mrvu sira više, nego je on odmjerio za pojedini obrok. Ako si još tražio, hladno je rekao: »Dobro. Ali ćeš poslije gladovati!«, a to je bila tako strašna riječ, da si odmah pred njom skinuo kapu i poklonio se.

Istom mi poče padati san na oči, kad Pavle opet zaviče:

— Melden Sie sich!

— Oprosti, gospodine natporučniče. Išao sam po vodu, a mrak, pa zapeh — odgovori mu glas, po kojemu sam poznao Čajnemena de Bacajgeld.

— A, ti si to, ptico!? — reče Pavle. — Naravno: Hrvat. Onaj mi malo prije skoro sruši šator, pa ne reče ni »pardon« nego uteče kao konj, a ti samo malo zapeo, pa se ispričavaš cijelim litanijama. Naravno: ludi, pošteni Hrvat!

— Pa, oprosti — opet će Čajnemen u neprilici. — Vikao si »Melden Sie sich«.

— Ako ja moram vikati »Melden Sie sich«, da zaplašim kojekakve hahare, za to se ti ne moraš javiti! Stoga mi Hrvati i izvlačimo svagdje tanji kraj, što smo taki. Odstup i uči se, prijatelju, pameti — završi Pavle i spusti zastor.

Čajnemen je još neko vrijeme stajao na istom mjestu, kao da je poliven hladnom vodom, a onda reče poluglasno: »Kaj mu je?« i ode u šator, gdje su ga jedva očekivali žedni drugovi, koji su čuli njegov i Pavlov dijalog i dušili se od smijeha.

Sada, kad pripovijedamo, ne izazivlje smijeh nego malko razmišljanja — —

Sutradan se upoznasmo s liječnicima, među kojima je bio i jedan Hrvat iz Dalmacije, Dr. Marko Z.

Dobismo čaj bez šećera.

KLANCI JADIKOVCI

U 7½ krenuše kola s torbama, a u 8 sati pođosmo i mi uz dosta usku šumsku stazu. Kola su morala dalje obilaziti. Kad se popesmo na prvi brežuljak, ugledasmo sastanak Bijeloga i Crnoga Drima kod sela Kukusa, a na svakom nam brdu zape za oči srpska stražarska koliba. Kraj jedne smo prošli. To je bio isto onakav tor kao što su podignuti dolje u Ljum Kuli za našu momčad. Oko nje je bilo do trideset momaka, a neki rekoše, da su slično zaposjednuta i ostala predstražnička mjesta.

Time, što smo okrenuli ovim putem, bi pokopana mogućnost, da ćemo se preko Skadra sastati s crnogorskim Gospodarom. Bilo je jasno, da ćemo u Debar, a otuda — Bog zna, kamo.

Strepili smo pred tim putom, šutjeli i već unaprijed patili pod mukama, što nas čekaju. Zle je slutnje povećavala majorova šutnja. Inače je on bio vrlo razgovorljiv, znao nas je tješiti i u svakoj je zgodi našao dobru riječ, pa i ne bila istinita. Sada je i on zanijemio i sigurno smišljao, na koji će nas način što lakše prevesti kroz neprohodne albanske klance.

Da se ne mora jesti, onda bi lako bilo, ali ovako — kruha još ima svaki vrlo malo, drugoga smoka nimalo, novaca nema, a da ih i ima, tko će nas tolike opskrbiti pojedinačnom kupnjom? Ni kuhinja nema nikakove zalihe u robi, a sve da je i ima — na čemu bi je vukla sa sobom, kad čusmo, da će kola teško moći dalje od Bicana?!

Taj nam je prvi dan čistih albanskih ljepota bio vrlo gorak, i ako sam put sobom nije bio osobito naporan. Tu i tamo koji brežuljak, a inače ravnica.

Putem nas je zabavljao jedan naš drug, popularna zakutnjačka pijanica — Solosaufer, koji je nekako kupio u Ljum Kuli litru rakije i cijelim putem guckao, pogledao, koliko još ima u boci, i opet guckao, a zatim se smijao i pripovijedao.

Čini mi se, da je rakiju kupio od srpske mjesne straže, jer se inače nije moglo ništa dobiti, pa da plaćaš dukatom.

Svi smo ga salijetali, da nam malo dade, jer smo bili sigurni, da ne će dati nikome.

— Ne, ne, brate, da mi te je mati rodila — odgovarao je on svakome i bježao od svakoga, koji je iskao, kao vrag od tamnjana, a budući, da smo svi iskali, letio je od jednoga do drugoga kao lopta, šapćući: — Sveta voda, ove blagoslovljene kapljice — — Jedva sam ih dobio — — Ne, ne, pa da umireš — —

Sav se je tresao od uzbuđenja.

Do podne je ispio sve do kapi, a da se nipošto ne smije reći, da je bio pijan, i počeo nas nuditi praznom bocom.

— Ne treba mi — kaže. — Tko hoće, neka uzme.

Već iz daleka opazismo selo, koje se podiže na jednom obronku snježnoga brda Galice (2500 m.), a leži nad morem — neka su gospoda i to znala! — oko 1200 m.

Pod samim mjestom okrenusmo preko nekakovih njiva, da će nam tobože biti kraće i lakše, a kad tamo — zaglibismo do iznad koščice. Već su mi poprečaci omrzli ono putem od Niša do Prokuplja, a ovdje se ozbiljno zavjerih, da ne ću više nikada u životu ići poprečacima. Oni su nepouzdana stvar — —

Jedva se popesmo u selo, jer je put nevjerojatno strm. Čičice su do mrkle noći turkale svoje volove i privirali jedan drugome, da se gore doturaju, dok mi stigosmo nekako između 2 i 3 sata po podne.

Tko vidi kuće u Bicanu, odmah se i nehotice sjeti zgrada u Arbanasima kraj Zadra, ako je ikada tamo bio. Sličnost je vrlo očita. Stanovnika može biti nešto preko hiljade duša. Svi su muslimani.

Na jednoj kući opazismo srpsku zastavu, što je značilo, da je tamo vojna stanica.

Više sela, na vrh brijega, vide se obrušene zidine vrlo velike građevine. Bog zna, što je to bilo. Možda kakova vojarna ili što slično.

Smješteni smo u šatore. Ni za objed ni za večeru ne dobismo ništa. Srpski vojnici donose iz sela kukuruzna kruha i prodaju mali komad po 5 dinara. Tko je imao novaca, kupovao je, zahvaljujući Bogu, što ga uopće može dobiti.

Razvalili smo nekolike arnautske ograde, naložili vatre i dugo kod njih sjedjeli, jer je bilo hladno. Major je bio neprestano među nama, sad kod ove, sad kod one vatre, no najradije se zabavljao sa svojim mornarom i s našim bardovčanima. U politiku se nije upuštao i nije nikoga protežirao, što nas je osobito veselilo. Uza nj je neprestano bio, s njime stanovao, s njime jeo i kraj njega jahao njegov »tjelesni liječnik« dr. O., zarobljeni naš pukovnijski liječnik neke češke pukovnije.

Pripovijedalo se, kao da smo se sastali u kojoj bečkoj kavani i počeli pretresati događaje laka sadržaja i nikakove vrijednosti.

Bio je to čudan, užasan položaj — —

Moramo bježati mi, kojih vojska napreduje besprimjernom brzinom, a čuvaju nas s nataknutim bodovima oni, kojih je vojska uništena i njihov major prima među nama ulogu čovjeka veseljaka, koji živi samo u lijepim uspomenama, a preko sadašnjosti prelazi, kao da je tu vrijeme stalo i kao da se ništa niti ne događa. Mi mu se veselo smijemo, mi, koji smo željni korice kruha i čovječna konačišta. Među sobom pravimo šale i doskočice mi, koji ginemo od puste želje za rođenim ognjištem, mi — maskirani harlekini — u srcima kojih, kad bi ih razrezao, ne bi ništa ni našao do svetih slika naših majka, naših ljuba, naše djece, naše braće i cijele naše domovine!

— O Domovino, divna kćeri revolucija i barikada, zbog koje se proliše oceani krvi, veliko si, sveto si dobro, ali — stani malo u kraj, dok se isplačemo na grudima naših dragih majčica i vjernih žena. Uzvišena si, Domovino slatka, ali — harlekin je zbacio obrazinu i priznaje, da čovjekovo srce kuca najprije za vas, majčice jedina i odana ženo — —

Ne vidjeh ni jednoga između nas, koji je bio tužniji, kad nam neprijatelj najavi sa svečanom glazbom pad najprve tvrđave, nego kad je dobio vijest, da mu je umrla majka ili da mu teško boluje dobra žena ili ljubljeno dijete. Ne vidjeh takoga, ali vidjeh ljudi, koji šenuše umom, čuvši, da im se iznevjerila žena, za koju su mislili, da je mnogo niti ne ljube. Ja poznam žena, koje kidisaše životu nad muževim mrtvačkim odrom i vidjeh majka, koje izjede bol zbog neprežaljenog djeteta.

O divna, o slatka Domovino, tvoje je sveto mjesto istom iza njih — — Najprije ljudi — onda sve drugo.

Nikada ne znadoh, jedina majko, koliko te ljubim kao baš tu, na obroncima albanskih gora, ponižen, potišten, izgladnio; na vratima tmurne, neprozirne i odvratne budućnosti, i moje srce nije nikada kucalo za tebe, slatka ženo, kao baš u tim časovima.

Granate, bombe, juriš — užasne stvari, koje trgaju sve veze, ali k njima pristupaš kao čovjek, i to su samo časovi. Jedan čas, jedan tren i sve je svršeno. Pao si kao čovjek, koji je zdušno vršio svoju milu ili narinutu državljansku dužnost. Ali ovo ovdje?! Gone te kao stoku, noćivaš kao marvinče, čuvaju te kao razbojnika, ubija te glad, ubija te nevrijeme, ubija te umor i to sve traje danima, tjednima i možda će trajati mjesecima, ako se prije ne svališ mrtav u blato ili bezdanku, gdje će ti biti posvećena manja pažnja nego li crknutu govečetu, s kojega će netko zguliti barem kožu. I sada se pitaš: čemu je to dobro, komu to koristi, što moraš najprije postati najprostije živinče, a onda ostaviti kosti, da ih raznesu vukovi i gavranovi?! U rovu braniš svoju domovinu, u kojoj su svi tvoji mili i dragi, u kojoj ti je sve, što ljubiš, sve, što cijeniš, sve, što obožavaš. Tamo svijesno osjećaš, i da si potpun čovjek i da će tvoja smrt koristiti, pa komu bilo. Ali ovdje?!

O Bože, užasa, o Bože, sramote, o Bože, hvala Ti, što ne dopuštaš harlekinu nego samo na kratak čas da strgne obrazinu, da zbaci svoje odijelo u dvadeset boja!

O Bože, neka se vrši Tvoja volja!

To su bili užasni časovi neiskazanih duševnih muka i patnja.

Cijelu je noć i drugi dan do podne padala kiša, koja nam je donijela ujedno i jaku studen. Na okolnim se brdima, a osobito na Galici vide velike snježne vijavice.

Za doručak nam kuhinja ne dade ništa, a ni iz sela se ne može više ništa kupiti. Vrlo smo gladni, a naš je glad tim nesnosniji, što nam je jelo u tim prilikama jedina naslada i što smo i neopazice počeli vjerovati, da će nas u Albaniji ubiti glad i nered, a protiv toga je u svakome neobuzdano poskočila grčevita volja za održanjem, što se moglo postići samo — jelom.

TUŽNE POVORKE

14. studenoga, oko 10 sati prije podne počeše prolaziti duge povorke naših momaka.

To su bili najtužniji putnici, što sam ih ikada vidio. Prošle su ih 2—3 hiljade, od kojih nije bio ni jedan momak potpuno opremljen kao vojnik; dobra ih je četvrtina bila bosonogih, bez igdje išta na nogama, druga je četvrtina bila u cipelama bez poplata, treća četvrtina umotala noge u slamu i vreće, a preostatak je bio obuven u poderane opanke ili cipele. Većina ih je imala oko tijela potpuno prosjačke krpe, manji dio prilične hlače, a mnogi su bili samo u gaćama. Ne znam, da li ih je polovica imala na sebi kabanice, a sve i jedan bi mogao nastupiti na svakom sajmu kao prosjak.

Lica su im zemljasta, oči preplašeno otvorene, staklene i ukočene, usne tanke i suhe kao hrastova kora, a uške prozirne kao suton, koliko nijesu ulijepljene blatom.

Išli su, kako je tko htio i mogao. Tu i tamo se opazio po koji čičica, stari trećopozivac, u seljačkom odijelu, kako se obača na štap i tapka s momcima. Čičicama su visjele o ramenu puške staroga kova, na kojima je bio špagat mjesto remena. Mislim, da su neki imali uza se i po koji naboj. Njihova je sva služba sastojala u tome, da zajedno s našim nesretnim vojnicima psuju austrijsku i srpsku vladu, a isto su tako i u svemu drugom bili posve jednaki: jednako poderani, jednako su zebli, jednako su gladovali, jednako su kisli i jednako u svakome blatu i u svakome jarku očekivali gadnu, odvratnu smrt. Našim je vojnicima bilo još bolje nego njima, ako su bili mlađi i što su bili sigurni — koliko su Nijemci i Madžari — da im u selo nije došao neprijatelj, dok su čiče dobro znale, da je Švabo već davno prešao njihovo toplo ognjište i grobove milih pokojnika — —

— Hajde, brate. Ne zaostaj, poginut ćeš.

To je bio jedini izražaj njihova položaja.

Najprije prođoše jači momci. Pozdraviše, tugaljivo pogledaše i prođoše. Iza njih su se lagano dovlačili sve slabiji. Neki pokušaše, da dođu među nas, moleći i zaklinjući, da im dademo što jesti i odijela. Straža ih odbi od nas, a mi iznesosmo sve odijelo i rublje, što nam nije bilo prijeko potrebno i podijelismo onima, koji su izgledali najtužnije. Podijeljeno je vrlo mnogo rublja, cipela i skoro sve ono tvorničko odijelo, što smo ga dobili prije polaska, ali — nije se ni poznalo na onim gomilama golih i bosih. Jednom smo dali, pedesetoricu smo morali odbiti, jednom pružili, desetorica otimlju iz ruke. Tu si čuo molitve svih vjera i jezike svih monarhijinih naroda, tu si vidio bijedu, kakvu Bog nije nigdje ujedinio u tolikoj mjeri na jedno mjesto. Naša je, prema našim prilikama, vrlo obilna pomoć bila kao kap kiše u more. Za svaki su se pruženi komadić počeli otimati i čupati, pa da se tome izbjegne, molismo stražare, da puste bliže samo onoga, kojega mi označimo. Slika je bila još tužnija, jer dok si ovdje jednome davao, otuda su te probadale svojom tugom stotine očiju, pružale se u zrak stotine ruku i zaklinjale stotine usta u deset raznih jezika, kao da dijeliš suho zlato, a ne poderanu košulju. Ovi više nijesu vojnički ni pozdravljali. Trgali su s glave onu krpu, koja je, možda, nekada bila vojnička kapa, metali je pod pazuho i sklapali ruke, a mnogi su padali i na koljena.

Neprestano su nam ponavljali, da već dva dana ništa ne jedu, ali im ne mogosmo dati ni jednu mrvicu kruha, jer ga nijesmo imali ni sami i, dok su neki prolazili, neki se zadržavali kod nas, mnogi su se raštrkali po seoskim vrtovima i tamo se otimali i tukli za korijenje, koje su noževima i štapovima kopali iz zemlje.

U Prizrenu dobi svaki po kilu brašna za popudbinu do Debra, a to je šest, u najboljem slučaju, pet dobrih dana hoda po uskim stazama, po blatu, po kiši, po ledu i studeni.

Ta se žalosna procesija protegla kilometre i kilometre, pa su trebali dugi satovi, dok su nas mimoišli.

Velik je ratni zločin ubijati starce i djecu, još veći i ogavniji osramotiti žene i djevojke, ali nema premca ovome grijehu, što je počinjen na tim nesretnim ljudima.

Meni ni danas nije jasno, kako je uopće moglo doći do toga?!

Poznato je, da je Srbija držala na okupu samo zarobljene časnike i onu momčad, koju je bila uposlila i da se za druge

nije nimalo brinula, pustivši ih, da slobodno rade po selima, ali je nepojmljivo, što su radila gg. »zastupnici austro-ugarskih interesa«, što su radile razne neutralne misije i, najzad, što je radilo austro-ugarsko vanjsko i ratno ministarstvo?! Da li naše vlade nijesu znale ili nijesu mogle doskočiti onome, što se tu radilo s njezinim državljanima ili — što je manje vjerojatno — nijesu ni znale, kako im je?!

Svakako dobar dio optužbe zbog ovoga najtežeg ratnog zločina pada i na naše vodeće ljude. Tu je platilo životom, po prilici, trideset hiljada ljudi, koji su u najvećoj većini vrlo zdušno vršili svoju državljansku dužnost, koji nijesu iz obijesti pošli u rat, koji imaju kod kuće punu stolicu sirotinje i koji bi poslije ove svjetske nesreće narodu i te kako trebali. Da su pali u boju — bila bi nesreća, ali prirodna, no oni pogiboše onkraj rojne pruge, bez oružja u ruci, od napora, od gladi, od studeni, a to zbog nečovječne nemarnosti onih, za koje su išli ginuti.

Da su srpsku vladu sačinjavali trijezni i oprezni ljudi, bili bi i ove siromake i sve nas ostale za vremena otpremili preko Soluna, kad su već bili odlučili, da s nama bježe, a kad to nije učinila — time svršava njezina golema krivnja. Što je dalje bilo, sve je bilo izvan njezine moći. Ona više nije mogla ni škoditi ni koristiti, što se najbolje vidi po tome, što su i njezini rođeni sinovi okusili istu sudbinu.

Gdje prestaje zločin srpske vlade, tu počinje bezdušna nemarnost austro-ugarske monarhije, koja bi bila mogla, da je kušala, spasiti sve te nepotrebne žrtve, sva ta jalova mučeništva. Međutim, mi se sjećamo fraze, koja je vazda lebdjela nad glavama naših junačkih pukovnija: »Mit dem Menschenmaterijal ist nicht zu sparen!«[1])

Čini se, da su neka gospoda mislila, da je obračunano s nama, koji smo javljeni u listini gubitaka. To je i pravo, jer smo — obijesno ostavili svoje poslove, svoje mile i drage, zavrgli se glavom kao bundevom i pošli u četovanje — —

Gospodo, optužuje vas pred Bogom i pred ljudima trideset hiljada ljudskih kostura, koji su žrtve najprije vaše politike, a onda istom žrtve evropske pogibije; optužuje vas pet puta po trideset hiljada neutješenih sirota, kojima hrani-

[1]) S ljudima ne treba štedjeti!

telje ne proguta rat nego vaša duša, vaše podcjenjivanje ljudskih života.

Što ćete reći, gospodo, sirotinji tih mučenika, kad vas upita za svoje hranitelje?! Hoćete li joj moći reći, da su i oni pali za kralja i domovinu?!

Složio se zločin i ludilo, da vlada poštenim, neobrazovanim seljakom i kako su mirne duše turnuli u propast cijeli jedan narod sa svom tragičnom i lijepom prošlošću, sa svim svetim grobovima, sa svim skladnim porodicama, sa svim djevojačkim ljepotama, sa svim materinjskim blaženstvima, sa svim momačkim snagama i sa svim narodnim nadama — isto tako hladnokrvno potjeraše u puste, neprohodne albanske klance četrdeset hiljada razoružanih ljudi, bez kore kruha, bez komadića odijela, bez trunka nade na krov, sa stadima ušiju i klicama neumoljive kolere, koja ih uništi do temelja, pokosivši one, koji izmakoše umoru, ledu i gladi.

Naša su se — austro-ugarska — zapovjedništva zadovoljila time, što su za vrijeme našega križnog puta — kako smo poslije doznali — strože držala srpske zarobljenike, kao da su opravdana takova pooštrenja, koja nimalo ne koriste onima, zbog kojih se nameću i padaju na one, koji nijesu ništa krivi!

Iza naših vojnika prođe jedna pukovnija srpskih novaka. I to je bila tužna povorka blijedih, slabih dječaka, koji su bili barem prilično obučeni i naoružani, pa su se mogli nadati, da će odolijevati studeni i moći robiti i otimati.

Naši vojnici to nijesu mogli i krađa je bila još jedina nada, koliko ostanu na životu. Tako je tamo kod Slatine jedan naš nesretnik ukrao ovcu i počeo je peći. Arnautin ga nađe i ubije, a dobrodušni i slabi srpski čičica, koji je uz svoju slabost i nikakovo naoružanje bio upućen također na isti način života kao i zarobljenici, i koji je bio srastao s bijedom tih jadnika kao bolestan otac s nemoćnom dječicom, negdje nađe jedan naboj, nabije, ustrijeli Arbanasa i odmah pobjegne. Drugu je noć i on umro od gladi i slabosti.

Tu krađa i otimačina nijesu bile skrajnji izlaz, posljednje sredstvo, nego jedino moguće čovječno sredstvo i stoga su ove duge čete golih, bosih, gladnih i promrzlih bile i za samu Albaniju bič Božji, kazna Božja, pa ako nikad ne uspije najsilnijim turskim pašama s pomoću najjačih odreda nizama, da ovdje pokupe porez, ovim golorukima pođe za rukom, da uberu harač, padajući mrtvi na svoj mršavi plijen.

Za cijelo vrijeme, dok su prolazili ti naši i srpski osuđenici, ne vidjesmo među nama majora Živkovića, a isto tako ni potporučnika Živojina. Nestali su i ne vidjesmo ih, dok oko 3 sata po podne ne dođoše, da nas isplate. Kraj naših je šatora podignut nekakov ćumez za gospodina majora, koji nam je lično predavao novac, i ako je tu već bio naš novi blagajnik g. Rašić. On je također iz naših krajeva, a prešao je u Srbiju nekoliko godina prije rata.

Kiša je neprestano sipila.

Za objed dobismo juhu i meso.

Kuhinja je imala dvoja kola i četiri vola, pa kako se sad vidjelo, da kola dalje ne mogu, a k tomu, da se nema što jesti, počeše volove klati, a kola pokloniše Arnautinu, koji je, čini mi se, dao kuhinji kao uzdarje jedan kukuruzni kruh.

Saletjesmo majora, da nam pribavi kruha, jer nitko nije imao ni jednog zalogaja, a naši se želuci nijesu mogli zatrpati komadićem mesa i s četvrt litre čorbe. Sve obeća i nastavi isplatu, dajući svakome po trideset dinara u papiru.

Taj se dan pojavi među nama kapetan Gradimir, koji je dodijeljen majoru kao pobočnik. Nikada nijesmo čuli njegovo prezime. Bio je to plav čovjek, srednje veličine, šutljiv, neprestano zamišljen i uglavnom pristojan. Što mu je naredio g. Živković, to je izvršio, a inače je šutio i gledao preda se. To su bili prvi dojmovi o njemu.

Pred noć se pronese glas, da je tuda prošao srpski vojni ministar. Ne znam, da li je to istina. Vidjeli smo, da je tamo kraj vojne stanice prošlo u Albaniju nekoliko gospođa i dva gospodina, no tko su bili, to se ne zna. Bili su svi dobro, vrlo dobro opremljeni i odulje su se zadržali kod mjesnog vojnog zapovjednika, gdje je s njima bio i g. Živković. Jahali su.

Došlo je još nekoliko izbjeglica, sirotinje i malih gazda. Ne znam, zbog čega su ovi bježali, čemu li su se nadali, ostavljajući sve svoje na milost i nemilost tuđe vojske, koja je kod svih naroda jednaka?! Ona poštiva nastanjene kuće, pa u njima našla samo jednu dušu, ali za to smatra sve napuštene kao izručeni plijen. Od toga će pravila, naravno, biti iznimaka, ali malo.

Ova se raja utabori malo više naših šatora, a u oči je osobito udarala neka mlada, blijeda i mršava gospođa u muškom odijelu. Na glavi joj je bila nekakva šubara. Muž joj je

bio visok, tanak i mršav čovjek, očito vrlo čangrižljiv i nezadovoljan. Neprestano joj je nešto predbacivao, dok je ložila vatru i spremala kukavnu večeru.

Na nju su bile uperene mnoge oči s naše strane, ali to nijesu bili pogledi požude, koja nije nikom bila ni na kraj pameti, nego pogledi iskrene sućuti.

Za večeru dobismo prežganu juhu i — kruha t. j. kukuruzovnice komadićak, koji je bio širok dva prsta, a dugačak kolik podlanica. Kad je kruh razdijeljen, mnoga su se gospoda gurala, kupeći mrve i komadiće kore od kruha, koje su ostale na gunju, s kojega su dijeljeni mršavi obročići.

I tu je večer g. Živković dugo bio s nama oko vatra, obećavši nam, da će drugi dan isplatiti onu gospodu, koja još ne dobiše novac. Kapetan i potporučnik držali su se daleko od nas.

Neka su gospoda kupila u Prizrenu konzerviranog mlijeka, pa su se sada dala na kuhanje. I moja je družina imala jednu taku konzervu, ali je ostavismo kao najzadnju, najsvetiju pričuvu. Po nekom smo nagonu osjećali, a da se o tome nijesmo usudili ni progovoriti, da nas čekaju još teža, gladnija vremena.

Nijesmo znali, što tu čekamo, a ni kada ćemo poći dalje. G. Živković je šutio i opravio vojnike, da iz okolnih sela dovedu svako kljuse, koje igdje nađu.

— Ne mogu — kaže — dalje kola, pa trebam konje najmanje za stožerne časnike i za teže bolesnike, a dovedu li dosta konja, natovarit ćemo torbe.

U ovo se posljednje nijesmo nadali, jer bismo samo za to, samo za naše torbe, trebali stotinu dobrih konja. O tome se nije smjelo ni sanjati, i počesmo pripremati leđa za nemili teret, koji je još uvijek bio velik, i ako smo dobar dio stvari podijelili vojnicima.

Tu i tamo se je pojavljivao koji srpski vojnik, naš stražar, i nudio na prodaju komadiće kukuruzovnice uz bajoslovne cijene.

Ja sam se sigurno više bojao studeni nego gladi, dok sam se bio neumorno bacio na traženje »kapuljače«, srpske vojničke, a i građanske kapuce — ruskoga podrijetla — s dugim repovima, koji se omotaju oko vrata i divno griju. Radovan

je pitao sve vojnike, ali uzalud. Mnogi je niti nemaju, a koji je imaju, voljeli bi umrijeti, nego se s njom rastati.

Otiđem među komordžije, koji su još iz Prokuplja vozili naše torbe. Ne daju ni oni. Kad sam pošao između njih, pristupi mi jedan dečko i šane:

— Života ti, gospodine, jesu li vaši već u Prokuplju?!

— Mislim, da jesu — odgovorim ja.

— Kako ću ja onda kući?

— Ne boj se. Ne će ti ništa. Samo budi miran.

Dugo me je šutke gledao, a zatim skide kapuljaču s glave i ponudi mi je za 3 dinara — —

15. STUDENOGA

Taj je dan ostao u osobito neugodnoj uspomeni i nama i g. Živkoviću. Nama stoga, što smo vidjeli g. majora u potpunoj slici turskoga paše, a njemu stoga, što je nepobitno osjetio, da mi vjerujemo, da ima negdje ugodnijeg života, nego što nam ga on pruža svojim ugodnim ćaskanjem i omamnim obećanjima.

Kiša je padala i na mahove prestajala kroz cijeli dan, a sva su brda bila u magli i snijegu, otkuda je dolazio oštar, hladan vjetar. Za doručak dobismo prežganu juhu, a za objed juhu i govedinu s komadićem kukuruzovnice kao ono i jučer.

Oko pol 1 sat popodne bi nastavljena isplata. Koji još nijesu bili primili novac, postavili su se u dugi red jedan iza drugoga, kao da će se vujati, i lagano prilazili pod naslon g. Živkovića. Kad više nije nitko prilazio, pregledaše popis i opaziše, da ima još gospode, koja ne primiše hranovinu i gosp. Žarko poče zvati:

— Herr Hauptaman Zörner! Herr Oberleutnant Vuksan!

Nitko se nije odzivao.

— Herr Leutnant Kiss! Herr Kadett Barabaš! — zvao je opet g. Žarko, a mi smo se pogledali i odmah sve shvatiše i oni, koji nijesu ništa ni slutili.

Srca jače zakucaše.

G. Živković se ushodao, gleda kao ris i zove cijelu stražu pod oružje. Kapetan Gradimir, potporučnik Živojin, gg. Bajić, Radovanović i Žarko ominju se oko njega, ne znajući ni sami, što bi počeli, a mi stojimo u hrpicama, tiho pripovijedamo, šapćemo, smiješimo se i čekamo, da vidimo, što će to biti.

— Zbor! — vikne major i pošalje stražare, da nas bodovima istjeraju iz šatora.

Brzo se skupismo na ledini i stadosmo u velik okrug. Neki su se bolesnici jedva izvlačili, pa smo možda jedan čas čekali na neke.

— Pu-caj! — izdere se major prema stražaru, koji je čekao, dok se iskotura iz šatora i najzadnji naš šepavi siromak. — Pu - caj! Hoću da vidim krvi!

Istina, mi smo znali, da stražar ne će pucati, jer je pametniji od pobješnjelog majora, ali nas ipak prođoše ledeni trnci i krv nam se sledi u žilama.

Živkovićeve su oči sijevale, kao što sijevaju oči gladne životinje, kad vreba na svoj plijen.

Poče nas prozivati i to — kao i obično — onim redom, kojim smo upisivani, stižući s fronte, odnosno iz bolnice u zarobljeničko zapovjedništvo.

Spočetka se na svako ime odazvao »Hier, jelen ili ovdje«, no kad pročita ime »Hauptmann Zörner Aleksandar« (Poljak, služio kod 78. osječke) — od sto glasa, glasa čuti nije. Ne javi se nitko.

— Wo ist der Hauptmann Zörner? — upita major.

Svi šutimo.

— Wann hat man ihn zuletzt gesehen?[1]) — pita on dalje.

Nitko ne odgovara.

— Gut! — vikne Živković. — Zabilježi ga, Gradimire.

Isti se razgovori ponoviše kod imena: Vuksan Dane (Srbin, natporučnik 26. dombr. puk.), Chorle Rudolf (Nijemac, natporučnik 6. pješ. puk.), Kiss Aleksandar (Madžar, poručnik 27. domobranske pješ. puk., koji je već prije kušao s Hrvatima bježati), Kiss Viktor (Madžar ili Nijemac, poručnik 6. pješ. puk.) i Barabaš Geza (Hrvat, kadet 28. domobranske pješ. puk.).

Barabaša je bio g. Živković osobito zavolio u Bardovcima, pa kad vidje, da nema ni njega, dade mu se nažao, pa viknu:

— Ej, Barabašu, Barabašu, oca ti tvoga, podvali ti meni, al ćeš mi omastiti konop, ako mi Bog da zdravlje!

Kad smo svi prozvani, okrene se pukovniku Edelmannu, pročita imena bjegunaca i reče mu:

— Herr Oberst, diese sind entflohen. Ihr seid Alle gleich und desshalb, entziehe ich ihnen, Herr Oberst, alle Begünstigungen. Sie müssen mit den Anderen zu Fuss gehen.[1])

---

[1]) Kad je najzad viđen?

[1]) Gospodine pukovniče, ovi su pobjegli. Vi ste svi jednaki, pa vam stoga, gospodine pukovniče, oduzimljem sve povlastice. Vi morate sa ostalima ići pješice.

Zatim reče kapetanu Gradimiru:

— Dva sata moraju ovdje stajati. Poslije iz šatora smiju izlaziti samo na vršenje nužde od 8 do 9 prije podne, od 12 do 1 i od 5 do 6 sati poslije podne, ali samo po jedan. Ako koji samo makne s puta, straža ima smjesta pucati. Sutra idu svi pješice i nose torbe.

— Razumijem! — reče Gradimir i pozdravi, a Živković uze svoga »tjelesnoga liječnika« i ode.

Stajali smo mirno kao svijeće, a zima nam lagano ulazila u kosti, jer kako nas je nenadano pozvao, mnogi su izletjeli bez kabanice. Ubrzo dotuži i onima, koji su bili i dobro obučeni, jer nije malenkost nepomično stajati u kiši i u hladnu vjetru jedan sat, dok nas je prozvao i još dva sata za kaznu!

Malo poslije Živkovićeva odlaska dođe g. Žarko i zovnu u šatore gg. stožerne časnike, svećenike i liječnike. Za čas opet dođe i pozva gg. Srbe.

Poslije pozvaše u šatore gg. iz cenzure i izvještajnoga bureaua, a g. Živković skupi stražare i žandare, koji nijesu čuvali naš okrug, glasno im ponovi odredbe, koje je dao kapetanu Gradimiru, i zatim reče:

— Nijedan ne smije izići iz šatora. Kad hoda, ne smije ni korak da makne s puta; koji se makne — pucajte, bodite, neka crknu! Što više mrtvih, to veća vaša nagrada! Razumijete li?!

— Razumijemo! — odjeknu stotinu grla u jedan glas, a mi se ne mogosmo oteti dojmu, da je to — naučena, uvježbana kazališna predstava.

Kad smo izdržali dosuđenu kaznu, dođe kapetan Gradimir i reče:

— Izvolite, gospodo, u šatore.

— Kakva gospoda, oca vam šumastoga?! — viknu Živković na njega, kao da je izvan sebe. — Gonite, tjerajte stoku, ludo, a nemojte ih moliti!

U nama je drhtala svaka kaplja krvi, tresla se svaka žilica, svaku je kost prošla prodirna studen, a zubi su nam cvokotali, kao da udaraš u željezo zrelim klipom kukuruza.

Vjerovali smo, da su naši drugovi sretno umakli u Šar planinu.

Utekli su iz Prizrena 11. studenoga u večer. To se je znalo i nije se znalo, a prije se nije nikako spominjalo. Držali

smo, da su potplatili stražara, koji je stajao kod istočnih dvorišnih vrata. On je oko 10 sati spomenute noći pucao tobože na Arnaute, koji su se približavali vojarni, a sigurno je to učinio samo stoga, da za svaki slučaj ima dobro pokriće. Bio je ciganin.

Još su prije odlaska iz Niša složili vrlo mnogi društva za bježanje, no poslije su došli preveliki napori, velik umor, klonulost, neodlučnost, nijesu imali novaca, mnogima su se podigli prištevi na nogama, a što je najglavnije — iza nas je bila neizvjesnost. Topnička se vatra češće čula, no nije se znalo, je li to na jedan ili na tri dana hoda; nije se moglo odlučiti, da li napreduju Bugari ili Srbi, jer su vazda stizale protuslovne vijesti, a srnuti u maglu i žrtvovati glavu ni za koga i ni zašto, gdje će je poslije i te kako trebati i porodica i Domovina, nije junaštvo, nego kažnjiva nepromišljenost i ludost.

Ova su se šestorica odlučili, nabavili opskrbe za desetak dana i otišli u Šar planinu, da čekaju Bugare. Ako im sretno uspiju osnove, bit će junaci dana, ne uspije li im — — Tako se to češće događa u životu, pa vidimo, da na pr. kraj reda Marije Terezije vazda stoje podignuta vješala, i onaj, koji pođe za prvim, nije nikada siguran, da ne će dospjeti na drugo.

Oko 5 sati po podne su nas vodili stražari u malim odjelima po kavu. Sad smo bili doista kao potpuni kažnjenici. Tom prilikom odlučih, da se još malo prošetam, pa pođoh prema onome brdu, koje nam je bilo označeno kao nužnik. Čim sam izišao između šatora, srete me stražarov glas:

— Stoj!

Stadoh.

— Tamo je već jedan otišao — poče stražar tumačiti.

— Ne luduj — rekoh tihim glasom i približim mu se. Već je bio pao mrak. — Brdo je veliko, pa nas može i više u jednom.

— Ne da major, dijete mu milo!

— Ne će on ni vidjeti.

— Nemoj, gospodine — poče stražar, kao da moli. — Naopak je, ubio ga Bog — — Eno, naredi, da pucamo u vas, kao da ste razbojnici, a ne časnici kao i on. Tako mi svetoga Stanka, ako nije pomanitao!

Taj se stražar zvao Stanko, a bio je nizak, crn čovječuljak, rodom s rumunjske granice, vrlo pošten, dobar i razgovorljiv.

Kad se netko povratio ispod brda, Stanko propusti mene.

— Stoj! — vikne drugi stražar još prije nego sam stigao na određeno mjesto.

— Ta, što bih stao, čovječe, prije nego stignem na nužnik?! — odgovorim ja, ali ipak stanem.

— Jesi ti to? — upita stražar tiše i približi se.

— Jesam. Ja sam, evo — uzvratih mu, prepoznavši Radovana.

— Milo mi je, da si došao — reče on šaptom. — Htio sam ti reći, da se ništa ne bojite. Mi smo se stražari razgovarali — — — Kako ćemo pucati u dobre ljude?!

— Pa, znam, moj Radovane, da ne ćete. On je lud čovjek. Kao da on ne bi kušao bježati, kad bi kod nas bio zarobljen?! Svaki je željan slobode, svoje kuće i svoje porodice, pa kako ne bismo bježali?!

— Bezbeli! — potvrđuje on. — Znamo mi to i stoga se nemojte nas plašiti, nego — žandara se čuvajte. Znaš, kod nas i ne primaju u žandare nego naopake ljude. Osobito žandar Ilija — — — Onaj bi se napio krvi taman iz materinih njedara.

Taj je žandar bio visok, po prilici, kolik naš natporučnik Pavle. Sve je i žandare i vojnike nadvisivao za cijelu glavu. Imao je velike brkove i gustu crvenkasto-žutu bradu. Kad smo ga opazili u Nišu, sjetismo se pjesama o Kraljeviću Marku.

Vojnici su sve žandare nepomirljivo mrzili, jer su im bili dodjeljivani kao zapovjednici. Svaki je, pa i najmlađi žandar bio stariji od svakog vojnika, a to je ove boljelo, pa se nijesu snosili.

— Ništa se ne boj! — opet će on.

— Lako ćemo za to — umirim ga ja. — Nego, gledaj ti, da mi pribaviš kruha, pa po što bio. Sutra ćemo, čini mi se, odlaziti, a nemam ni zalogaja.

— Teško će biti. Mi smo večeras dobili nešto, al narednik Đorđe vazda dade polovicu žandarima, a polovicu svima nama ostalima. Boji se, kukavica. A narednik!

Narednik je Đorđe bio neke vrsti opskrbni podčasnik naše straže.

— Gledaj, e da bi dobio barem malo. Pomrijet ćemo od gladi.

— E, bit će svašta — — — Jesi vidio danas one, što prođoše?!

Kad sam čuo taj značajni upit iz priprostih usta šumadijskog seljaka, nešto me steže oko srca i krv mi udari u lice. Oćutjeh ujedno i bol i sram.

— Idem, Radovane — rekoh mu. — Ako nas tko čuje, izbatinat će nas.

— Tko bi nas čuo? Tu su okolo sve stražari. Nema ni žandara ni majora.

U šatorima je vladala grobna tišina. Pričinjalo se, kao da u njima nema ni žive duše i ne bi bio mogao ni naslućivati, da se pod tim niskim platnenim krovovima viju stotine i stotine najopojnijih snova o dalekim toplim ognjištima i o davnoj obiteljskoj sreći. Bog zna, što su u tim časovima prigušenih bolova, u tim časovima poniženja, teških kušnja i mutnih pogleda u najbližu budućnost — Bog zna, što su u tim strašnim časovima osjećale one dobre duše slatkih majčica, vjernih ljuba i milih sestrica, koje su za nama čeznule, za nama uzdisale i za nama ginule, a da nijesu mogle ni naslućivati, ni gdje smo ni kako nam je?!

U šatorima je vladala grobna tišina — — —

Dok smo na putovanju kroz Staru Srbiju bili još vrlo razgovorljivi i skoro brbljavi, sada smo zanijemili. Albanija nam je oduzela riječ, narinuvši nam teške, duboke, neiskazane misli i još dublje, istančanije osjećaje.

Nekoliko riječi o jelu, nekoliko riječi o umoru i napornom putovanju i — razgovor svršava. Smjelo bi se ustvrditi, da iz Stare Srbije dođosmo kroz Albaniju u Macedoniju u znaku šutnje.

U šatorima je vladala grobna tišina — — —

PUT U GLADIJAD

Drugo nas jutro rano zbudiše i odrediše, da se spremamo za polazak. Brzo smo smotali gunjeve i time naše spremanje bi gotovo. Više nitko nije ni pomišljao, da bi se torbe mogle natovariti na konje, pa stoga su još i sada mnogi našli stvari, koje su okrstili sa »suvišno« i bacali ih. To je, redovno, bilo rublje, knjige i karte, što su ih kroz godinu dana dobili od svojih milih i dragih.

U mojoj je torbi bilo nešto rublja, dosta rukopisa, mnogo pošte, pisaćeg papira, Manzonijevi »I promessi sposi«, De Amicisov »Constantinopoli«, mali talijansko-njemački rječnik, »Iz dnevnika moga prijatelja« od Anatola France-a u srpskom prijevodu i nauka o mjeničnom pravu od nekog srpskog pravnika.

Knjige su sve nastradale. Ovu je posljednju uzeo Poglavica i dugo je vremena nosio pod pazuhom, razmišljajući, bi li je bacio ili nosio, dok je nije najzad metnuo u krušnu torbu; rječnik sam prodao nekom Čehu za pola dinara, a Manzonija sam i drugove ostavio, da šire civilizaciju među Arbanasima. Talijani, tako i tako, imadu na Albaniju vrlo naoštrene zube.

Ostale sam stvari zadržao i još ih je uvijek bilo mnogo, jer je papir strašno težak, al su mi sve bile previše mile, a da bih bio mogao baciti još što.

Tonček je bacio sve svoje imanje osim gunja i snježne kape. Gunj je smotao u vijenac, od kape napravio krušnu torbu, stavivši mjesto remena komad špagata, u nju metnuo zdjelicu, kašiku i lojenu svijeću i pošao u albanske klance s tvrdim uvjerenjem, da je prema svojim silama najbolje opremljen. Još mu nije ni dvadeset godina, pa se kao Benjamin zarobljenih časnika radije baca u vratolomnu raskoš, da ne nosi ništa, nego da ga torba sa stvarima, koje se mogu

pregorjeti, svali u kakvu provaliju. U svojoj je opremi, onako tanak i mršav, sa sanjivim očima izgledao kao mesenger boy, kad dostavlja ljubavna pisma ili kao Kupido, koji je slučajno obradatio i ponio gunj, da se zamota, ako ga gdje poliju hladnom vodom.

Cijelo jutro ne vidjeh g. Živkovića.

Stožerni časnici dobiše konje, usprkos njegove jučerašnje grožnje, a bolesnici se pomiješaše s nama.

Pođosmo istom oko 7½. Morali smo stupati dva i dva, bez obzira, da li je pred nama kamenje, blato ili voda do koljena, a iza svake je desetorice išao po jedan stražar, koji je bio lično odgovoran za tu svoju »družinu«.

Za doručak nijesmo dobili ništa. Kuhinjske su stvari nosili volovi i naši ordonanci, kojih je dvadesetak bilo uvijek blizu nas.

Hod je bio vrlo naporan, jer je put slab i nikakov; neprestano se ide s brda u dolinu, iz doline na brdo, a blato, da se jedva izvlače noge. Istina, nama su, okorjelim reumatičarima, trebale blatne kupelji, ali su ipak strašno bjesnili oni, koji su bili s njima počašćeni, a tih je bilo vrlo mnogo.

Odmah iza Bicana nabasasmo na jaku gorsku bujicu. Neki su odlučno zagazili, a drugi počeli valjati u vodu veliko kamenje, da naprave gaz. Ne zna se, što je bilo nezahvalnije, jer ni najveće kamenje nije voda ostavljala ondje, gdje smo mi htjeli, a gaziti bez kamenja, značilo je okupati se u hladnoj vodi i onda dalje ići u hladnome vjetru.

Naš Bela odluči, da najprije prebaci gunj, pa da onda i on pođe za njim, no gunj pljusnu usred potoka i u času nestade. O spasavanju nije bilo ni govora.

— To je nesreća — reče Bela mirno i ozbiljno — ali mi je sad barem lakše za dobrih desetak kila i to je sreća.

Time je već bio utješen.

Čini mi se, da je baš naš poručnik Tunja svojom slavonskom dosjetljivošću i šumarskom okretnošću pronašao zgodan prijelaz na kojih dvjesta koraka niže od onoga mjesta, na koje smo bili nasrnuli mi ostali.

Kad smo svi bili prešli, opazimo, da moja Đuđa nestrpljivo obigrava na drugoj strani, cvili i ne smije da zapliva, i ako joj je Bre pokazao put.

— Hajde je prenesi, Aniću — reče mi Tunja. — Vjerno i ustrajno s tobom gladuje, pa ti je grjehota, da je ostaviš.

— Ne će ona ostati. Neka preskače.

— Boji se. Idi po nju — zaintači Tunja i nije mi dao mira, dok me nije vidio na drugoj obali. Čim sam prešao, Đuđa veselo zalaja, zatrči se k meni i poče se zaskakivati uza me, kao da je već godinama sa mnom i kao da je hranim piletinom. Uzmem je u naručaj i ponesem, a Tunja me dočeka na drugom kraju i primi je. Kad je metnu na zemlju, opet poče skakati, kao da je poludila od veselja.

— Kad se vratimo, možete se prijaviti u zagrebačko dobrovoljno društvo za spasavanje — reče pučko ustaški poručnik Francek, inače Vlaškovuličanec, nasmije se i pogladi svoj gusti, prosijedi brk.

— O ne! — usprotivi se Hugo. — Oni spadaju među one, koji uz Mesničku i Bakačevu ulicu viču: »Dobri čovječe, ne muči svoje životinje!«, a u društvo će za spasavanje biti primljen samo onaj, koji spasi Belin gunj.

— Hvala! Ich verzichte[1]) — reče Bela, podboči se na štap tako kicoški, kao da je na korzu, pa će opet: — Gledajte: ovako je ugodnije! Sad sam lagan kao pero.

— Naravno! — dobaci neki zlobnik: — U svome si cvatu težak dvadeset funti, a otkako slabo jedemo, spao si u pojasu na mjeru pomodnih modela. Ne budemo li još par dana jeli, odnijet će te vjetar.

Poče se smijati sam Bela, pa i svi drugi za njim. Srpski su nas vojnici gledali sa strane i nijesu pojmili, da čovjek može živjeti i biti veseo uz golu, jedinu čvrstu volju, pa mu uskratili sve ostalo. Oni također, očito, nijesu shvaćali, kako su gdjekada male, neznatne ugodne trice i mršave doskočice vrlo prikladne, da prikriju i zajaze teška nezadovoljstva, duboke bolove i sustezane uzdahe. Oni su priprosti, dobri ljudi i to su im bile tajne, nepoznanice ljudskoga života.

Tu smo iza vode upočivali desetak časaka. Za to je vrijeme Francek ogledavao svoju prtljagu. Bilo mu je vrlo teško, ali je bio daleko i od same pomisli, da štogod baci, pa stoga poče sklapati poslove.

[1]) Ja pregaram.

Imao je dvije vrlo lijepe lovačke torbe, pa jednu dade još u Nišu nekom Hrvatu, da u njoj nosi svoje stvari i da mu je povrati, »kad stignemo na mjesto«. Drugu je, veću, nosio sam, punu raznih stvari.

— Tko će mi ponijeti »Schlafsack«[1]) — reče sada — može noćas u njemu spavati?!

— Ja — javi se Rođo — ali tako, da ga nosim vazda, da u njemu spavam i da ti ga vratim istom, kad stignemo na mjesto.

Francek se zamisli. Ne samo da nije nitko stavio bolju ponudu, nego nije nitko drugi uopće ni progovorio. Ta posvemašnja nestašica konkurencije prisili Franceka, da pristane na taj nespretni prijedlog, jer nije mogao više nositi, a baciti nije htio.

Pođosmo i ubrzo počesmo sretati srpske vojnike i Arbanase, koji su na konjima i magaradi gonili englesko brašno iz Debra u Prizren. Iz Bitolja je do Debra dovezeno u kolima.

Još ni dan današnji ne pojmim, kako su naši vojnici mogli umirati od gladi, dok su kraj njih prolazili tovari brašna, uz koje nije bilo skoro nikakove štitnice, i ako su dobro znali, da se rat ratom hrani?! Teško je vjerovati, da su njih tisuće i tisuće gladnih predali pred desetak pušaka, a ipak ne čusmo, da bi bili navalili na tu karavanu.

Počesmo češće nailaziti na mrtvu magarad i lipsale konje, s kojih su naši momci skidali meso do golih kostura. Na jednom mjestu vidjesmo, kako dva Arbanasa gule kožu s magareta, a ubrzo iza toga opazismo u jednom mladom hrastiku ovu sliku: na crknutu konju sjedi Arnautin i žurno dere s njega kožu, a lijevo pred njim ćuži naš vojnik, desno srpski vojnik i obadva režu meso s konjskih butina — — —

Gledali smo nijemo, nijemo kao kamenje, oborili glave i dalje išli, a u svakom se porodi strašna pomisao, da vjerojatno i nas čeka ista sudbina. Pojmite li vi, što znači ta pomisao? Parižlije dobro znadu, zašto su jednoga parcova plaćali sa deset franaka i to su sigurno činili svijesno i s mnogo odlučnosti, ali zašto ovaj banaćanin ili zagrepčanin leti za crknutom mrcinom?! Komu će koristiti to poniženje careva vojnika, do ispod zadnjega ciganina čergaša?

[1]) Vreća za spavanje, postavljena krznom.

Na svakom smo koraku stizali naše i srpske vojnike, koji su zaostali iza svojih četa, koje ono još prekjučer prođoše kroz Bican. Jedva su se vukli, zastajkujući kraj vatra, što su ih naložili oni, koji čas prije otidoše i stadoše tamo kod one daljnje vatre. Kupili su se iza nas i kušali, da nas slijede, no svako si pola sata vidio nova lica, dok onim prijašnjim više nije bilo ni traga.

Išli smo dosta brzo, u nesigurnoj nadi, da ćemo u nepoznatom noćištu dobiti štogod jesti. Svaki je, većinom, imao još u sebe komadić suhe kukuruzovnice ili mrvu prizrenskoga sira ili glavicu luka, no to je bilo u svemu tako malo, da bi samo glad povećalo i ostavljeno je na dno torbe za skrajnju, skrajnju nuždu.

Nije nam bilo rečeno, gdje ćemo noćiti, nego se samo govorilo, da ćemo ići — dok nas noć ne uhvati. Kuhinjske su kotlove gonili na konjima iza nas, a šatore su gonili pred nama. To je značilo, da o večeri ne smijemo ni misliti, ali da će krov nad glavom biti, pa bio i platneni. I to je nekakova utjeha, kad si mokar odozdo, a još i odozgor Bog pošalje rodnu i blagoslovljenu vodu. Na mahove je padalo vrlo jako i onda se opet stišavalo.

Oko 2 sata poslije podne prođosmo kraj nekoga sela — bila je to, čini mi se, Buzmagaza — i opazismo na jednoj kući srpski barjak. Obradovaše mu se i oni, koji su bili najveći, najljući srbožderi, jer je to značilo, da je tu vojna stanica. G. Živković nam je negdje prije rekao, da se kod svake vojne stanice može dobiti kruha i druge hrane, i mi vidjesmo već u Bicanu, da to nije istina, ali se ipak i sada uznadasmo. Onaj, tko nema ništa, neprestano sanja o masnoj oporuci svoje bogate tetke u Americi, i ako dobro zna, da — ni nje nema. Nada je veliko dobro i onda, kad je sigurno, da se ne može ispuniti. Ona bodri volju i jača otpornu snagu.

Kad nam zapovjediše, da sjednemo više one kuće i uz to opazismo, da g. Živković ode u nju, naše nade poskočiše i to nam je pomoglo, da još i dalje štedimo one sirotinjske zalogaje, što ih sakrismo na dno torbe, da nam se misli neprestano vrte oko njih.

U to nas vrijeme stigoše tri vrlo mlade gospojice i dva postarija gospodina. Išli su pješice kao i mi, bili su blatni i mokri kao i mi, a vjerojatno i gladni kao i mi.

Naša je bijeda bila velika, ali je neopisiva tuga, kad vidiš ovako mlada, nježna ženska stvorenja u životinjskome ratnom valu. Treba da te nije rodila žena, ako hoćeš, da ne shvatiš cijelu grozotu prizora, kad gledaš pred sobom u divljem, suludom bijegu, da spase goli život one, kojima nitko ne prijeti i koje se svakoga boje, a osjećaju veliku zadaću, da se uzdrže netaknute i svete za rađanje i odgajanje budućeg naraštaja svoje Otadžbine — — —

Ja ne znam, da li su one mlade djevojke pojimale, da baš radi toga bježe, ali ja sam od prvoga časa u to vjerovao i bi mi ih žao, kao da su mi rođene sestre.

Sjele su na koju stotinu koraka iza nas, nalaktile se i sumorno gledale preda se, kao da na daleko i široko oko njih nema nigdje ni žive duše. Gospoda su sjela kraj njih, šutjela i ukočeno gledala prema nama.

Izgledalo je, da su to dva brata sa svojim kćerima. U licu su bili svi posve slični. Bog zna, gdje su bile majke tih tužnih bjegunica?!

Major se vratio iz vojne stanice, nije nam rekao ni jedne riječi, i mi pođosmo. On uopće s nama više ne govori. Jutros je našemu Aci preko g. Bajića opravio odredbu, da mora stupati u kažnjeničkom odredu na čelu kolone. Nije mu htio lično »oduzeti slobodu«, koju mu je dao u Prizrenu, i ako ga je prije vrlo cijenio. Sigurno je htio pokazati, kako nas mrzi i prezire, a mi smo njemu pokazali sa svoje strane, kako smo prema njegovim osjećajima savršeno ravnodušni.

Išli smo lagano i šutke s brda u dol, iz potoka na brdo i tako vazda redom. Sjećam se, da nijesam ništa mislio, a torba je sjekla ramena i prebijala križa.

— Kad bi gospoda počela bacati, što bi ti, Aniću, najradije kupio? — trže me iz mrtvila Tunja, koji je išao kraj mene, malo me gurnuo i pokazao na čovjeka s čizmama i manžetama, koji je tapkao pred nama.

— Čizme! — odgovorih ja kratko i preko volje, samo da ne prevarim Tunjina očekivanja.

— Ja bih najvolio bijele manžete! — reče on i nasmije se.

Žrtva je šutjela, kao da ne čuje, a sigurno joj je bilo kao pijanu čovjeku, koji bi želio mnogo govoriti, ali ne može reći ni jedne riječi, jer ga ne sluša ni um ni jezik.

TEŠKO JE ROBOVATI — — —

I meni je bilo tako. Čuo sam i osjećao, kako se Tunja još dugo smijuljio, ali ja ne samo da mu nijesam mogao što reći ili se i sam smijati, nego nijesam mogao ni pogledati. Činilo mi se velikim teretom, da podignem glavu i bacim pogled prema njemu.

Žandari su nas neprestano tjerali, da idemo po dvojica, da nitko ne zaostaje, da ne ide na stranu — zaista: to se nije smjelo činiti do odmora! — i još je samo trebalo, da g. Živković izda naredbu, da držimo korak i udaramo topot. I to sve samo stoga, što je uspjelo šestorici naših drugova, da pobjegnu!

Onda nijesam o tome razmišljao, jer sam bio nesposoban za tako vratoloman šport, kao što je umovanje, ali sada vidim, koliki je to nesmisao, koliko protivurječje.

Svaka država zabranjuje svojemu časniku, da dade poštenu riječ neprijatelju, koji ga zarobi, da se ne će više u tom ratu protiv njega boriti i time, šutke, zahtijeva, da pobjegne, ako mu je ikako moguće. Kojemu god bijeg pođe za rukom, taj bude odlikovan. Tako postupaju sve države, ali one ujedno sve ne samo da kazne kao razbojnika svakoga zarobljenog neprijatelja, koji pokuša bježati, nego ujedno kazne zbog toga i njegove drugove. Stoga svaki, koji kuša bježati, mora biti spreman, da će u slučaju neuspjeha biti osuđen na nekoliko godina teške tamnice i da će, u najboljem slučaju, cijelu daljnju robiju provesti u kazamati i da će u svakom slučaju — pa bijeg uspio ili ne uspio — nerazmjerno strašno otešćati i onako već teški, a često i očajni položaj svojih drugova.

Ako tvoj uteče neprijatelju, dadeš mu odlikovanje za to junačko djelo, a kad to isto pokuša neprijatelj, koji ima iste obveze, iste dužnosti i istu ljubav prema svojoj domovini

kao i tvoj vojnik prema svojoj, u njemu vidiš razbojnika, a u njegovim drugovima, koji obično ništa nijesu znali o bijegu, protuhe i ništarije, koje više ne mare ni popljuvati. Što to znači?

Poslije ovoga će se rata potrošiti tvornice papira i potoci crnila po raznim konferensama za »održanje svjetskoga mira«, no to će vrijediti — na veliku tugu puka svih država — samo tako dugo, dok se ne stvore čvrsti savezi i još čvršći protusavezi. Čim to bude gotovo, gospodi ne će dati mira Bospor, Suez i Gibraltar i eto novoga rata. Ovaj je još uzeo na sebe masku borbe za nacionalna ujedinjenja i za male narode, ali drugi ne će više trebati tim prozirnim plaštem pokrivati svoje trgovačko-bankarsko lice. Nastupit će pod pravim imenom i stoga ne smijemo biti iznenađeni. Treba sve urediti, a zarobljeničko pitanje nije najneznatnije.

Pozvana bi gospoda morala malo razmisliti o bijegu i urediti, da se uhvaćeni bjegunac smije staviti samo pod časnu pasku, custodia honesta, jer da je tvoj, odlikovao bi ga; i da se njegovim drugovima ne smije zbog toga ništa dogoditi, jer se od njih ne može zahtijevati, da izdaju druga, koji snuje bijeg, i jer oni nijesu krivi, što je tvoj stražar zaspao ili se dao kupiti. Ako se to ne sviđa, može se urediti, da ne smije nitko bježati, a tko to ipak pokuša, da se kazni, kao što bi ga kaznila njegova država zbog neposlušnosti, a komu bijeg uspije, da ga njegova država ima natrag predati.

Ako se ne sviđa ni to, može se naći što treće, ali svakako nešto treba učiniti, jer samo maloumni mogu vjerovati, da više ne će biti rata, a čim je rat, mora biti i ratnih zarobljenika, koji su najnesretniji stvorovi na svijetu. Oni su ljudi samo dok su u rukama onoga neprijatelja, koji im je trgao oružje iz ruke, jer ovaj voli i cijeni u njima vojnika, koji je izložio svoj život na obranu domovine. Čim dođu u pozadinu, koja je daleko od gruvanja topova i štektanja strojnih pušaka, tamo su nemoćna, bijedna stvorenja, kojima može svaka protuha, što se protekcijom zadrža u pozadini, odvaliti šamar, na koje se može svako dijete nabaciti kamenom, kao što se nabacuje na susjedova psa, i koje može popljuvati svaka baba, a da tužna ni sama ne zna, zašto to čini, i da niti ne pomišlja, da će se to isto dogoditi njezinu sinu ili unuku, ako ne danas, a ono sutra.

Ratni je zarobljenik stvorenje, koje nema prava, da i najmanjim znakom očituje veselje zbog uspjeha svoje braće; koje nema prava da išta zahtijeva, a mora sve podnositi, i koje će, najzad, kad se vrati kući, ako se uopće vrati, biti podvrgnuto upravo mučilištu s ispitivanjima o tome, kako je zarobljeno. U ovom je ratu, uza sve strahote, uza sav užas, uza svu bol, utješljivo barem to, što ga na povratku ne će ispitivati oni, koji niti ne primirisaše barut, pa prema tome niti nemaju pojma, kako se može biti zarobljen.

Major Andra Lazarević, naš bivši zapovjednik u Nišu, reče jednom zgodom, da pravi vojnik ne može i ne smije biti zarobljen, pa ne imao nikakva drugog oružja osim zuba. Zamislite, kako bi bilo zarobljenicima, koji bi došli pred sud takoga gospodina i kako bi napredovali djelatni časnici, bivši zarobljenici, kojima bi on poslije povratka dao svoj opis! Naravno, sada g. Lazarević sudi posve drukčije, jer je poslije otišao na frontu i dospije u zarobljenički logor u Mauthausen, prije nego prođe mjesec dana njegova ratovanja. Sad bi mu se mirne duše moglo povjeriti, da predsjeda časnome sudu za opravdanje zarobljenja.

U ratnom zarobljeniku treba vazda gledati neprijateljeva vojnika, ali ujedno i čovjeka, koji je isto tako vršio državljansku dužnost, kao što je vrši i tvoja vojska i koji ti je neprijatelj samo zato, što su mu naložili, da to mora biti. U ovom su ratu tek tri, četiri slučaja — kraj tolikih ratnih proglašenja — gdje je zbilja išao narod protiv naroda, gdje je neprijatelj doista svaki vojnik, svaki časnik, svaki pojedinac, a i to je godinama i godinama što umjetno, što prirodno uštrcavano u narodne žile. Inače su neprijatelji razni Rothschildi, Morgani, Warburgi, Speyeri i Schiffi, plovidbena trgovačka udruženja, vlasnici neizmjernih rudokopa i drugi novčari, kojima je pošlo za rukom, da preko novinstva, koje im je potpuno u rukama, uvjere seljaka i malograđanina svih naroda, da je pitanje njihova džepa pitanje časti cijeloga naroda.

Poznato je, da su ta gospoda u 80% Židovi, pa stoga nije smiono, ako ustvrdim, da svaki dan, svaki sat, svaki čas može, ako im je u računu, pet stotina organiziranih židovskih novčara cijeloga svijeta povesti na klaonicu pet stotina milijuna raznih jednobožaca — ne izuzevši ni židovsku sirotinju

— i raznih mnogobožaca i da jošte sva ta raja urla kao bijesna u pijanom oduševljenju za svoju »svetu, pravednu stvar«.

Njegovo nam je božanstvo, nezasitni Moloh, zadrlo pandže u golo meso. Nije Mojsije obratio sve svoje nevjerne, razbivši zlatno tele, i oni se ne promijeniše, primivši Kristovu nauku. To je poseban narod, koji se novači iz svih naroda i koji od zgode do zgode, pod raznim izlikama, prinosi obilne krvave žrtve pred visokim žrtvenikom svoga boga zlatnoga teleta. Ono uskrsnu pomlađeno ispod Mojsijevih zatornih ruku. Varaju se političari, vojskovođe i vladari, ako misle, da i oni nijesu vrlo česte žrtve. To je baš najprvi i najžalosniji plijen, a na stvari mnogo ne mijenja, ako ih povlašteni položaj štiti od toga, da proliju krv. To je sporedan slučaj, koji im nikako ne može izvući iz kostiju Molohove oštre zube.

Prije nego stupimo na prvu stepenicu toga žrtvenika, možemo još biti ljudi i urediti ona pitanja, koja nas poslije progone, i kojima se više ne da pomoći.

Razmišljajući o tome, kako bi neprijatelj morao postupati s našim zarobljenicima, ne smijemo zaboraviti, da isto takav postupak dugujemo neprijatelju, kojega nasilu razoružasmo i uvukosmo u svoju kuću. Kad već ne možemo izbjeći tim prekovoljnim žrtvama, moramo ih i možemo ih uz dobru volju barem ublažiti i učiniti što čovječnijima, jer je zarobljivanje i tako jedini čovječni čin u cijelome ratu.

Mi smo u dosadašnjoj svojoj borbi protiv samoga rata kao čovjek, koji neznatnim škaricama obrezuje proljetne izdanke golema hrasta, koji mu svojim hladom uništuju vrt, umjesto da ga opkopa i odsiječe u korijenu. Tako dugo, dok je utopija misliti na rezanje rata u njegovu korijenu, moramo se zadovoljiti obrezivanjem i otkapanjem toga paklenoga drveta, ali je zločin, ako se propušta i taj sitni rad ili ako se ne radi iskreno i zdušno.

Oprostite, što sam se upustio u toliko umovanje. To je samo sada, kad ovo pripovijedam. U Albaniji su mi češće sijevnule u glavi samo pojedine misli i odmah se izgubile bez spoja i saveza, kao što su i došle.

Jedva smo se pomicali, a kiša je padala sve jače i jače. Čusmo, da bismo morali tu večer stići u neko selo, koje se zove Vasijat ili Vasiljevo ili, kako je označeno u karti: Fšati.

Suton je padao, kad stadosmo kraj jednog potoka, da se odmorimo. Major i kapetan otišli su naprijed i dugo se nijesu vraćali. U nama se porodi nada, da ćemo tu u blizini prenoćiti. Više nijesmo mogli gledati od umora. Iza oduljeg nas čekanja pozvaše naprijed. Bilo nam je teško ustati, a još teže preskakivati potok, pri čemu su mnogi nastradali. Tako je Mali Napoleon prebio kišobran i zagazio do iznad koljena. Jedina je sreća, što se više nije mogao skvasiti.

Iza par stotina koraka hoda opet stadosmo i opazismo lijevo od puta, na njivi, podignute šatore.

— Hvala Bogu! — uzdahnusmo svi i lica nam se malo razvedriše.

Gospoda Gradimir i Živojin nas počeše po šestoricu udjeljivati u jedan šator. Kad su uvidjeli, da tako ne mogu sve smjestiti, dodaše još po dvojicu u svaki šator, a major se razbjesni i poče vikati:

— Bajiću, gdje su šatorska krila?!

— Tu su, gospodine majore — odgovori onaj nesigurnim glasom.

— Kakav tu, oca ti tvoga, kad vidiš, da ih nema ni pola?! To je krađa. Stavit ću te pred vojni sud. Ti si šatore prodao Arnautima.

— Nijesam, gospodine majore — poče se braniti Bajić, a krv mu šikne u lice. — Magarad je crkavala putem, pa je nešto šatora i propalo, al sam većinu pretovario i dovukao.

— Lažeš! — kriknu g. Živković. — Nemoj mi lagati, jer ću te smjesta objesiti.

— Jedan se konj i jedno magare — opet će Bajić — svalilo u bezdanku i sve propalo.

Živković se ljutito ushodao, Gradimir i Živojin nastojali, da budu što dalje od njega, a mi se dadosmo na posao, da oko šatora iskopamo jarke. To je bilo vrlo teško, jer je kod kuhinje i srpske straže bilo samo nekoliko lopata i motika, koje su išle od ruke do ruke.

Kiša je neprestano padala i ispod šatora su tekli potočići vode, koja se je slijevala sa dva brda. Čiji je šator bio na sredini sklada, taj je i mogao odvratiti vodu ispod njega, no čiji je bio među skladovima u jarku, a takih je bilo mnogo, jer valjada se šatori nijesu drukčije mogli smjestiti, ti su nesretnici imali vrlo mršavu vjeru u svoje spavanje.

O večeri nije bilo, naravno, ni govora. Iz šatora nijesmo smjeli izlaziti osim na stranu u određeno vrijeme, pa se skupismo kao u okovima. Prije smo držali, da pod ove šatore mogu samo po četvorica, poslije nas uvjeriše, da ima mjesta i za šestoricu, a sada nam nepobitno dokazaše, da se mogu zgurati pod njih i osmorica. Teško je vjerovati, al je tako bilo. Prije smo mislili i to, da je bez sumnje potrebno za život, da se jede tri puta na dan, a sada vidimo, da se ne umire, ako se cijeli dan ni ne pričesti. Ja sam također prije vjerovao, da smijem i mogu pušiti, samo kad sam sit, a sada sam okrenuo pušiti, da zatomim glad. Zaista! Strašno smo mnogo pušili i koji nijesu imali duhana, vrlo su patili, ako ga nijesu mogli ni od koga dobiti.

Među našim se družinama nije još osjećala nestašica duhana, ali je zato kulminirala nestašica jela. Tu su večer potrošeni zadnji grumenčići sira i zadnje mrve kukuruzovnice, što smo cijeli dan ljubomorno štedjeli. Neki su potrošili mliječne konzerve, ali se više ne sjećam, kako su došli do vatre. Sigurno su umolili srpske vojnike, da im uzvare vodu kraj svoje vatre. Mnogima je još i sada uspjelo, da konzerve sakriju pred nezasitnim želučevim očima.

Po noći pade strašan pljusak i u tri četvrtine šatora nijesu mogli ni oka stisnuti. Van nijesu smjeli, a nije imalo ni smisla, pa je svaki metnuo poda se svoju torbu, sjeo na nju, zgrčio se i očekivao dan, a noć je bila duga kao godina.

Još je bio jutarnji sumrak, kad nam dopustiše, da možemo izići van i počeše dizati šatore. Tu nije trebalo budnice, jer nas je velika većina bilo budnih i uz to mokrih do gole duše. Svi smo bili tako ubijenih živaca, da jedan drugome nije smio reći ni jednu riječ više ili manje, nego li je najnužnije, ako je želio, da ne dođe do oštre svađe. Uvjeren sam, da nije bio potreban velik povod, pa da dođe i do rukopipateljnog izljeva duševnoga raspoloženja.

Svaka je torba bila teška, kao da je napunjena olovom i stoga nastade ponovno izbacivanje »suvišnih« stvari, a to znači: svih onih, koje si ikako, ikako mogao pregorjeti.

Naš Vodek uzeo preda se svoju jastučnicu i najprije izbacio dva para mokroga rublja, zatim nekakve druge sitnarije i počeo podizati, vagati i ogledavati torbu, koja je bila sva blatna.

— Haj' k vragu! — vikne on ljutito, sve baci u jarak, metnu ruke u džepove i odmače se nekoliko koraka, okrenuvši torbi leđa.

Isto je tako učinio i poručnik Krunoslav, no on je zadržao barem gunj i malu krušnu torbu.

To jutro dobismo, također još prije dana, juhu i komadić mesa. Čim je koji okusio, odmah je ispljuvao. Bila je to, naime, krvava mlaka voda sa sirovim mesom. Idealisti su sve bacili u blato — a tu je bilo još dosta idealista! — dok su praktičari vodu popili, da barem nešto imadu u želucu, i jer su vjerovali, da je krv hranjiva, a meso su spremili u torbu, da ga prvom dobrom zgodom ispeku i pojedu.

Dugo smo čekali, dok je g. Bajić spremio svoju magareću karavanu i otišao pred nama. Oko sedam sati dobismo zapovijed, da se postavimo u hodne kolone. Kiša je opet počela padati.

Dok smo mi tako stajali, srpski su vojnici skupljali u jednu hrpu ostavljene gunjeve i naslagali cijeli brijeg. Bilo je mnogo gospode, koja se više nijesu pouzdavala u svoje sile, pa se radije izložiše opasnosti, da se dojduću noć smrznu, nego da putem padnu od umora.

Nenadano se pojavi iza nas nekoliko Arnauta s kuvanom tikvom. Ja sam se sjetio, kako je moja majčica vazda uvjeravala, da se neke životinje dobro tove tikvom, pa poletim k Arnautima, s kojima su se drugi već pogađali, a to znači — plaćali, koliko su oni tražili.

Straža je vikala, da ne izlazimo iz reda, ali nije nitko slušao, kao da je niti nema.

(Kraj prve knjige)